

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№3 (516)
травень-червень
2014

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Піріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

Ю.О.Возна

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 500 прим. Зам. №2284
Підписано до друку 26.06.2014 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Електронна версія:

О.В.Жданович
www.history.org.ua

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «Імекс-ЛТД»

Свідоцтво ДК №195 від 21.09.2000 р.
Адреса: вул. Декабристів, 29,
м. Кіровоград, Україна, 25006
Тел./факс: +38 (0522) 32-17-05
+38 (0522) 22-79-30
E-mail: tsamylyak@gmail.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 100-річчя початку Першої світової війни

Реєнт О.П., Янишин Б.М. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії 4

Донік О.М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності 22

Жванко Л.М. (Харків). Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни 38

Синявська Л.І. (Черкаси). Вплив фінансової діяльності уряду Російської імперії на розвиток підприємств важкої промисловості сходу й півдня України в 1914–1916 рр. 56

Басенко І.В. Образ німців у військовій поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.) 70

До 200-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка

Колесник І.І. Біографічний світ Тараса Шевченка 78

Голик Р.Й. (Львів). Шевченкова творчість: читання та суспільно-ідеологічні уявлення в Галичині ХІХ–ХХ ст. 100

***

Козюба В.К. Церква Богородиці Десятинна в Києві (короткий історичний нарис) 116

Котенко А.Л. (Санкт-Петербург, Російська Федерація). Етнографічно-статистична експедиція П.Чубинського в Південно-Західний край 128

Куліков В.О. (Харків). Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. 152

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ясь О.В. Монографія «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині ХVІІ ст.» у науковій спадщині Ф.Шевченка (до 100-ліття від дня народження) 168

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Писаренко Ю.В. А голодоморів-то в Україні було три! 201

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Шандор В. Підкарпатська Русь від виникнення ЧСР до радянської анексії (очима безпосереднього учасника подій) (*М.І.Мушинка, Пряшів, Словаччина*) 205

Студенна-Скруква М. Український Донбас: Обличчя регіональної ідентичності (В.В.Тельвак, Дрогобич)	212
Магочій П.-Р. Крим: наша благословенна земля (О.І.Галенко)	219

ХРОНІКА

Михайловський В.М. Міжнародна конференція «Ранньомодерна людина: простір – влада – право XVI–XVIII ст.»	227
Стасюк О.Й. (Львів). Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х рр.»	233

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ. 237

У РЕДАКЦІЇ
«УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»
Є ПРИМІРНИКИ ЗА МИНУЛІ РОКИ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 100-річчя початку Першої світової війни

УДК 94 (100) «1914/1918»:930 (477)

О.П.РЄЄНТ, Б.М.ЯНИШИН *

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918 рр. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Розглядаються основні напрями дослідження Першої світової війни у сучасній українській історіографії. Виокремлено регіональні центри вивчення зазначеної проблематики. Запропоновано перспективні вектори наукового пошуку.

Ключові слова: *Перша світова війна, історіографія, історія України початку ХХ ст., регіональна історія*

Перша світова війна стала своєрідним вододілом у розвитку людства: вона підсумувала «довге» ХІХ ст. і водночас значною мірою визначила основні вектори розвитку світу впродовж наступних десятиліть. Симптоматично, що в річницю її початку знову заговорили про загрозу світового протистояння, у можливість якого ще донедавна ніхто не вірив, а українські землі, як і сто років тому, опинилися в епіцентрі подій...

У працях сучасних вітчизняних істориків, котрі займаються проблематикою Великої війни, постає ціла низка питань, які можна умовно звести до кількох дослідницьких напрямів: орієнтаційного, економічного, соціального, політичного, воєнного полону, зовнішньополітичного, історії легіону УСС та перебігу бойових операцій, біженства і громадських організацій, російської окупації Галичини й Буковини, регіоналістики, «культури війни»¹.

Як і в попередній період, чимало уваги автори приділяють розкриттю цілей, що їх ставили перед собою учасники конфлікту, щоправда концептуально не змінюючи зроблених раніше висновків та не вводячи в обіг досі невідомих важливих фактів. На відміну від І.Теодоровича², який розглянув німецькі плани

---

* *Рєєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ*

Янишин Богдан Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст.

¹ Див.: *Рєєнт О., Янишин Б.* Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.3–37.

² *Теодорович І.* Разработка правительством Германии программы завоеваний на Востоке в 1914–1915 гг. // Первая мировая война: 1914–1918. – Москва, 1968. – С.108–120.

стосовно українських земель в усій їх неоднозначності та еволюції, сучасні дослідники аналізують головним чином лише пангерманську складову, без зазначення відмінностей від проектів ліберальної течії німецького політикуму. Традиційно наголошується на прагненні Німеччини перетворити українські землі на свою «колонію», а також повторюється зроблений ще І.Куліничем висновок про те, що німецька експансія розпочалася задовго до війни через економічні важелі впливу – сільськогосподарську колонізацію, капіталовкладення тощо³.

Більш детально на сучасному етапі розвитку історіографії зазначеної проблеми дослідники аналізували австро-угорські плани щодо українських земель. Австрійські ідеї «Серединної Європи» (нім. «Mitteleuropa») розглянув С.Троян, виокремивши, зокрема, серед їхніх творців представників німецьких національних прагнень та прихильників католицько-консервативних ідей, які сприймали ці думки як результат «католицького культурного руху» та «визначну державну місію Австрії»⁴.

У новітніх дослідженнях австрійської політики стосовно українського питання даного періоду переконливо показано намагання віденського уряду активізувати український національний рух напередодні війни в австро-фільському напрямі. С.Попик, зокрема, зазначає, що «епоха Штюрґка» була сприятливою як для цього, так і для справи реалізації ідеї коронного краю. Австрійський міністр-президент був чи не єдиним в урядовій еліті габсбурзької монархії, хто дійсно планував після закінчення війни запровадження у Східній Галичині національної автономії⁵. Проект української автономії у частині Галичини підтримали й угорські урядові кола. Однак остаточно створення українського коронного краю залежало від способу вирішення польського питання. Лише через невдалий перебіг воєнних дій, складну внутрішньо- й зовнішньополітичну ситуацію та під тиском Берліна австрійський уряд змушений був у 1916 р. прийняти німецьку концепцію розв'язання польської проблеми та відмовився від ідеї української автономії.

Вітчизняні історики більш одностайні щодо планів і мотивації дій російського уряду стосовно українських земель у Першій світовій війні. Успішний розвиток українського національного руху в Галичині та Буковині, поширення громадсько-політичних зв'язків із Наддніпряниною дедалі виразніше перетворювалися на серйозну загрозу для імперських інтересів Росії. Тож знищення бази українського відродження в Галичині, на думку сучасних дослідників, було однією з основних причин вступу цієї країни у війну⁶.

Українське питання, унаслідок зацікавлення ним європейських урядів, стало, як уважає М.Литвин, «об'єктом міжнародної політики»⁷. На нашу дум-

³ Див.: *Ветров І.* Україна в експансіоністських планах Німеччини під час першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. – К., 1998. – С.41–48.

⁴ *Троян С.* Австрійські ідеї «Міттелевропи» напередодні та під час першої світової війни: культурно-історичний вимір // Там само. – С.12–17.

⁵ *Попик С.* Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці, 1999. – С.107.

⁶ *Яремчук В.* Державотворчий процес у Західній Україні та перша світова війна // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.90–96.

⁷ *Литвин М.* Український та польський істеблїшменти у період «Великої війни» і національно-демократичних революцій (1914–1918) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.13:

ку, таким воно не переставало бути фактично впродовж XIX ст. Як ще в 1934 р. влучно зауважував із цього приводу Л.Василевський, «уже сам факт, що на українській етнографічній території влада належала двом державам, мав міжнародне значення і породжував можливість, якщо не потребу, використання української справи у цілях закордонної політики»⁸. Із початком війни і значною мірою під її впливом це питання актуалізувалося й поступово стало суб'єктом у системі дипломатичних відносин того часу, що підтвердила участь українських делегацій у мирних конференціях, налагодження двосторонніх дипломатичних відносин та підписання Брестського мирного договору. Ці питання й сьогодні перебувають у полі зору істориків. Г.Стрельський наголошує, що саме акт від 9 лютого 1918 р. «засвідчив міжнародне визнання України як незалежної держави, проголосив вигідний для неї мир без анексій і контрибуцій, визначив її західні кордони»⁹.

Однією з найпопулярніших тем у сучасній вітчизняній історіографії Першої світової війни став аналіз різних політичних орієнтацій еліти українського суспільства 1914–1918 рр., що частково пояснюється доступністю джерел та наявністю значної літератури з цього питання¹⁰. Однак політичні течії того часу розглядаються здебільшого у суто українському аспекті, без порівняння з аналогічними процесами, які паралельно відбувалися в інших центрально-європейських суспільствах, що могло б стати основою для суджень про своєрідність чи типовість власне української ситуації, певною мірою пояснити невдачі революції 1917–1921 рр. Зрештою, серед тих політичних «орієнтацій» української еліти часів Великої війни, що їх виокремлюють сучасні дослідники, доволі глибоко проаналізовано лише діяльність Спілки визволення України¹¹ та частково Головної (згодом – Загальної) української ради (ГУР/ЗУР)¹², натомість позицію українських політичних груп у Російській імперії показано доволі схематично, фрагментарно (не кажучи вже про правий їх спектр¹³). Трапляються

У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П.Калениченка (1923–1983). – Ч.1. – К., 2003. – С.157.

⁸ Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. – Warszawa, 1934. – S.43.

⁹ Стрельський Г. Брестський мир 9 лютого 1918 р.: триумф чи трагедія? Аналіз мемуарних джерел // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.69–76.

¹⁰ Литвин М. Український та польський істеблїшменти у період «Великої війни» і національно-демократичних революцій (1914–1918); Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). – К., 2003; Горбань Ю., Шпаченко В. Український політичний вибір в контексті першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.48–51; Андрусишин Б. Україна в роки першої світової війни // Там само. – С.17–23; Реєнт О.П. Світова війна і загострення суспільної кризи в Україні // Там само. – С.7–12; Сарбей В. Національне відродження України. – К., 1999. – С.299–300 та ін.

¹¹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – 344 с.; Корольов Б., Михальський І. Союз визволення України (1914–1918): До історії створення та діяльності. – Луганськ, 1996. – 44 с.

¹² Попик С. Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни; Мазур О. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1997; Добржанський О. Українські депутати австрійського парламенту та місцевих сеймів у роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.42–46; Запововський В. Буковина у роки Першої світової війни (воєнні дії та їх вплив на населення): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001; Його ж. Буковина у останній війні Австро-Угорщини: 1914–1918. – Чернівці, 2003.

¹³ Див.: Легітимістський рух на Східній Наддніпрянщині в лютому – жовтні 1917 р.: нариси української радянської історіографії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.4. – К., 2002. – С.220–256.

навіть різні оцінки політичної позиції провідних громадсько-політичних сил на початку війни. Так, Б.Андрусин розглядає статтю С.Петлюри «Війна й українці» як декларацію «проросійської позиції» Товариства українських поступовців (ТУП)¹⁴, хоч насправді воно зайняло нейтральні позиції та доволі критично поставилося до публікацій у газеті «Украинская жизнь».

У сучасній вітчизняній історичній науці спостерігається справжній бум у галузі дослідження різних соціальних аспектів Першої світової війни в Україні. Це, безперечно, викликане кардинальною зміною умов історичного процесу на початку 1990-х рр. Дослідники, ознайомившись з основними векторами студіювань даної проблематики європейськими істориками, активно сприйняли парадигму соціальної історії та мікроісторії, яка основний наголос робить, власне, на вивченні проблем людини (національних, соціальних, ментальних тощо) у Великій війні, звертаючи значно меншу увагу на макропроцеси, бойові дії, міжнародні відносини. Такий підхід обіцяє стати особливо продуктивним для дослідження історії українських земель воєнного періоду, оскільки, унаслідок того, що вони опинилися в епіцентрі подій, суспільні процеси тут характеризувалися значною різновекторністю, динамізмом і певною своєрідністю.

Однією з основних тем у цьому контексті у працях сучасних авторів стала проблема біженців. Дослідники намагаються комплексно підійти до вивчення цієї групи воєнного соціуму, зокрема певним чином структурувати, з'ясувати фактори, які призвели до появи такого феномену, визначити приблизну чисельність та динаміку, географічне розміщення, особливості національного й соціального складу¹⁵. О.Сердюк, розглядаючи біженство на українських землях, що входили до складу Російської імперії, слушно зауважив вплив публікацій у тогочасній пресі про «німецьку кровожерність» на масову свідомість населення¹⁶. За такого інформаційного нагнітання ситуації проблема переміщених осіб уже з самого початку війни мала своєрідне психологічне підґрунтя. До цього також додалася природна реакція людей на наближення театру бойових дій, зокрема артилерійські обстріли, руйнівна сила яких та вплив на свідомість були дуже великими. Біженство – це не тільки наслідок паніки, спроба втекти від жахів війни, це також і примусова депортація. Тотальність Першої світової війни проявлялася, зокрема, у тому, що при відступі військ територію плановано перетворювали на пустку. Це означало виселення людей, вивезення або знищення продовольчих запасів, матеріальних і духовних цінностей. Тих, хто підпав під подібні заходи, називали «вигнанцями» або «виселенцями», і умовно виокремлювали у спеціальну групу біженців. Відповідний наказ у червні 1915 р. віддало російське військове командування¹⁷. Відтак значна частка виселенців була саме серед біженців із Галичини, а також прифронтових українських губерній Російської імперії. Лише величезні видатки з державної скарбниці та небезпека заселення німецькими колоністами знелюднених територій загальмували депортаційну акцію.

¹⁴ Андрусин Б. Україна в роки першої світової війни. – С.17–18.

¹⁵ Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.16. – К., 2009. – С.196–240.

¹⁶ Сердюк О. Біженство в Україні під час першої світової війни // Там само. – Вип.4. – С.111–132.

¹⁷ Там само. – С.114–115.

Одну з найбільших груп виселенців становили німецькі колоністи, яких унаслідок широко розгорнутої боротьби з так званим «німецьким засиллям» примусово переселили у віддалені закутки Російської імперії. Т.Лазанська, ґрунтовно проаналізувавши перебіг цієї кампанії на українських землях, яскраво проілюструвала анархію та свавілля з боку місцевої влади під час проведення депортації. Авторка справедливо зазначає, що ліквідаційні закони, які мали мобілізувати дух народу, покращити матеріальне становище солдатів, окрім шкоди нічого не дали ані суспільству, ані уряду¹⁸.

Західний вектор українського біженства під час Першої світової війни розглянув С.Попик. Швидкий наступ російських військ восени 1914 р. спричинив появу численних біженців із Галичини та Буковини на, власне, австрійських землях. Цивільне населення покидало обжиті місця й перебиралося у центральні та західні регіони габсбурзької монархії головним чином унаслідок наближення фронту та зі страху перед російською окупацією. Серед українських біженців в Австрії, як і в Росії, крім добровільних, були й примусові виселенці. Аналогічно до дій російського командування, австро-угорські військово-адміністративні органи зі стратегічних мотивів також проводили депортаційні заходи.

С.Попик детально висвітлив «політику опіки» австрійського уряду щодо українських біженців, визнаючи її виправданою й ефективною. Вона полягала насамперед у створенні спеціальних таборів, в яких цю людину забезпечувалися всім необхідним для більш-менш нормального життя¹⁹. Слід також зауважити, що табори служили місцями концентрації робочої сили, яку використовували на різноманітних роботах. Водночас С.Попик наголошує на жакливих умовах табору Талергоф, в якому опинилися інтерновані галицькі українці²⁰. Цим виразно продемонстровано подвійність стандартів у підході австрійського уряду до різних груп біженців.

Основною вадою сучасних праць, в яких аналізуються проблеми біженства, безперечно стало те, що автори концентрують свою увагу суто на східному, або ж на західному векторах цього явища. Натомість доцільно та продуктивно було б провести комплексне дослідження, базоване на використанні компаративістського інструментарію. Уже загальний огляд його можливих ключових напрямів на основі опублікованих праць переконує у значному евристичному потенціалі такої студії. Приміром, порівняння факторів, що призвели до переселення українців як у західному, так і у східному напрямках, свідчить про їх ідентичність. Дуже подібна й структура українських біженців в Австро-Угорській і Російській імперіях, основними групами серед яких були добровільні біженці та виселенці. Особливістю, щоправда, стала наявність більшої частки інтернованих галицьких українців в Австрії, ніж у Росії (тут відповідну групу становили так звані «закладними»). Значний пізнавальний інтерес становить порівняння біженського фольклору, щоденного побуту й чисельності україн-

¹⁸ Лазанська Т. Німці-виселенці українських губерній у роки першої світової війни // Там само. – С.84–110.

¹⁹ Попик С. Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – С.75.

²⁰ Там само. – С.85–98.

ських біженців в Австро-Угорщині та Росії, реконструкція «образу» біженця в баченні різними групами суспільства. Подеколи ці питання висвітлюються в наявних на сьогодні публікаціях, але здебільшого фрагментарно, без глибоких зіставлень та висновків²¹.

Окремого компаративного дослідження як у хронологічному, так і в географічному вимірах вимагають демографічні зміни в українських землях, зокрема національної й соціальної структур унаслідок депортацій та біженства, які на сьогодні вивчено недостатньо. Біженство й війна загалом викликали значне зростання громадської активності в усіх країнах – учасниках конфлікту. Уже від початку бойових дій стало зрозумілим, що самим урядам не впоратися зі складним комплексом соціальних проблем. Відтак постали організації з допомоги біженцям, пораненим воякам, сім'ям фронтовиків і т.д.²² Водночас, як слушно зауважив О.Сердюк стосовно Російської імперії, ставлення органів влади до організації допомоги біженцям було суперечливим. З одного боку, діяльність благодійних організацій заохочувалась, оскільки цим демонструвалося своєрідне єднання тилу й армії, солідарність влади з народом, однак, з іншого боку, «правляча бюрократія з підозрою ставилася до посилення впливу громадськості навіть в організаціях, які займалися благодійністю. В усякій справі, а тим більше в такій, що мала етнічні відтінки, влада намагалась утримувати ініціативу та контроль у своїх руках»²³. Це твердження, на нашу думку, справедливе не лише щодо російського досвіду, але й стосовно урядів Австро-Угорщини, Німеччини.

Українські історики чимало уваги приділяють діяльності різноманітних громадських організацій із допомоги воякам і населенню під час Першої світової війни, а також благодійності окремих осіб, щоправда, головним чином, у Російській імперії, тоді як західноукраїнські установи аналогічного типу вивчено недостатньо²⁴. Проаналізувавши діяльність різноманітних товариств і комітетів, Ф.Ступак робить висновок, що на початку ХХ ст. в Російській імперії відбувався процес формування згори централізованих добродійних об'єднань, без певної спроектованої моделі, у відповідь на назрілі потреби, які мали відносно тимчасовий характер²⁵. О.Донік, розглянувши у цілому структуру російських громадських благодійних організацій і товариств у роки війни, особливо глибоко дослідив масштаб допомоги військовим та цивільному населенню з боку міських і земських органів самоврядування в Україні – підрозді-

²¹ Низку розвідок причинного характеру на цю тему опубліковано за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, яка відбулася в Луцьку 23–26 жовтня 1994 р. (див.: *Пясецький В.* Волинські біженці у спогадах галичан // Документально-художня проза про першу світову війну. – Луцьк, 1994. – С.140–141; *Савич Р., Савич З.* Біженці Холмської та Волинської губерній 1915 р. // Там само. – С.142–145; *Онукфрійчук М.* Наше біженство в Росію (спогади моїх батьків) // Там само. – С.146–148).

²² *Донік О.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип.4. – С.155–182; *Сулига І.* Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку першої світової війни // Там само. – Вип.3. – К., 2001. – С.234–239.

²³ *Сердюк О.* Біженство в Україні під час першої світової війни. – С.123.

²⁴ Певну інформацію з цієї проблеми можна знайти у праці С.Попика (див. прим.3), яка, утім, розкидана по всій книзі.

²⁵ *Ступак Ф.* Благодійна діяльність на початку ХХ ст. // Перша світова війна: історичні долі народів Центрально – Східної Європи. – Чернівці, 2003. – С.153–154.

лів Всеросійського земського союзу (ВЗС) і Всеросійського союзу міст (ВСМ)²⁶. Основна дискусія сьогодні ведеться навколо визначення ролі цих товариств у загальних обсягах допомоги населенню. Деякі дослідники зазначають, що у справі підтримки біженців «усе взяла на себе держава», а благодійність – «це буквально крихти, мінімальні часточки»²⁷. Із цим не погоджується О.Сердюк, який вважає, що «допомога громадськості України жертвам війни була не тільки помітною, але в ряді питань навіть величезною»²⁸. На нашу думку, до цього питання слід підходити зважено. Як слушно зауважив О.Донік, «досить обмежені власні фінансові можливості провідних добродійних організацій не давали можливості сповна забезпечити таку розгалужену діяльність своїх комітетів», а тому «уряд змушений був спрямовувати на безперербійне функціонування закладів громадських організацій багатомільйонні суми»²⁹. Тим самим вони потрапляли в певну залежність від владних органів, набуваючи деякою мірою офіційного характеру, що відповідало інтенціям влади.

Суттєву допомогу жертвам війни надавала церква. Напрями діяльності парафіяльних опікунських рад та церковних братств в Україні, їх масштаби детально проаналізувала А.Степаненко. Простеживши динаміку розвитку опікунських рад, авторка зазначила певний спад в їх діяльності впродовж 1916 р., що пояснювалося «загальним послабленням патріотизму і появою антивоєнних настроїв у суспільстві», а також погіршенням матеріального становища населення, за рахунок якого ця благодійна діяльність, власне, і велася³⁰. Загалом історію церкви на українських землях 1914–1918 рр., окрім лише кількох аспектів, майже не висвітлено, а без аналізу цього базового елемента «культури війни», безперечно, не можна розкрити всю гаму суспільних настроїв того часу, зміни в духовному світі людей.

Змінились акцентні дослідників, які працюють у традиційному напрямі воєнної історії³¹. Вони дедалі більше уваги звертають на соціальні аспекти й наслідки бойових дій, ментальність і мотивацію вчинків солдатів, проте досліджень із військово-історичної антропології все ж недостатньо. Зусиллями І.Срібняка³² та Н.Сидоренко³³ на сьогодні добре досліджено історію воєнного

²⁶ Донік О. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918). – С.155–182.

²⁷ Дискусія // Россия и Первая мировая война (Материалы международного коллоквиума). – Санкт-Петербург, 1999. – С.438.

²⁸ Сердюк О. Біженство в Україні під час першої світової війни. – С.124–125.

²⁹ Донік О. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918). – С.165.

³⁰ Степаненко А. Благотворительность православной церкви в Украине в период первой мировой войны // Проблемы истории Украины XIX – початку XX ст. – Вип.4. – С.133–154.

³¹ Запаловський В. Вплив Горлицької операції на активізацію бойових дій на фронтах Східної Галичини та Буковини (травень – червень 1915) // Перша світова війна: історичні долі народів. – С.31–39.

³² Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920). – К., 1999. – 296 с.; Його ж. Культурно-просвітницька і організаційна діяльність СВУ у багатонаціональних таборах царської армії в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1917) // Проблемы истории Украины XIX – початку XX ст. – Вип.3. – С.198–221; Його ж. Табір полонених українських старшин у Кассіно (Італія) в 1918–1920 рр. // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.96–100; Вішка О., Карлус З., Срібняк І. Старшини УГА: Обставини перебування та культурно-просвітницька діяльність полонених старшин УГА в таборі Тухоль (Польща) у 1920–1922 рр. – К., 1999. – 46 с.

³³ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. – Ч.1: Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – К., 2000. – 202 с.

полону, а саме випуск періодичних видань у таборах для військовополонених українців в Австро-Угорщині та Німеччині, їхній побут, прагнення, духовну еволюцію. Активна пропагандистська робота Є.Сенявської³⁴, а також намагання дослідників знайти людське в такому, за визначенням, антигуманному феномені, як війна, зумовили зростання інтересу до проблематики та методики військово-історичної антропології. Водночас і надалі вивчалася історія легіону УСС, перебіг бойових дій на українських землях, щоправда автори не внесли нічого нового до вже існуючої літератури з даної теми³⁵. Серед сучасних досліджень окремих аспектів довоєнного часу й періоду Першої світової війни в руслі власне воєнної історії – праці В.Сідака³⁶, де висвітлюється протиборство австрійських і російських військових розвідок, розглядається їх організаційна структура, оперативно-пошукова діяльність, а також студія П.Усенка на флотську тематику³⁷.

Продовжувалося вивчення економічних процесів і соціальних відносин в Україні у зазначений часовий відрізок (хоч і менш інтенсивно, ніж у радянській історіографії). Критично проаналізувавши доробок дослідників селянського руху, В.Шевченко дійшов висновку, що у сучасній українській історичній науці фактично відсутні достовірні відомості про реальні масштаби селянського руху впродовж 1914–1917 рр., а відтак це питання «вимагає подальшого дослідження перш за все за рахунок більш глибокого вивчення матеріалів місцевих архівів»³⁸. Студії з історії економічного розвитку українських земель у роки Першої світової війни не вносять принципових поправок до висновків радянських істориків: традиційно наголошується на зниженні продуктивності праці, дефіциті робочої сили, зростанні інфляції та фінансовій, паливній і продовольчій кризі, незадовільній роботі залізниць, скороченні посівних площ, значних матеріальних втратах у прифронтових районах та зоні бойових дій, що призводило до загальної суспільної кризи в державах-учасниках конфлікту³⁹.

У цілому сьогодні спостерігається згасання інтересу до вивчення соціальних відносин на макрорівні, натомість зростає зацікавлення до перебігу соціальних

³⁴ Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – Москва, 1999. – 383 с.

³⁵ Див.: Макарчук С. Українська республіка галичан: Нариси про ЗУНР. – Л., 1997. – С.26–40; Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Л., 1991. – 200 с. та ін.

³⁶ Сідак В.С. Діяльність спецслужб Австро-Угорщини й Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1997. – №6. – С.45–58; Його ж. Українські землі кінця XIX – початку XX ст. – arena таємної боротьби провідних європейських країн (історико-правовий аналіз діяльності спецслужб). – К., 1997. – 39 с. та ін.

³⁷ Усенко П.Г. З історії Великої війни 1914–1918 рр. на Чорному морі // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.73–88.

³⁸ Шевченко В. До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.66.

³⁹ Пивоваров С. Нумізматичні матеріали про грошовий обіг Буковини в роки Першої світової війни // Перша світова війна: історичні долі народів. – С.82–88; Сердюк Н. З історії економічного розвитку України в роки імперіалістичної війни (липень 1914 – лютий 1917) // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.56–60; Мазур О., Мороховський В. Наслідки війни для села Східної Галичини // Там само. – С.101–108; Григорчук П., Романюк І. Соціально-економічне становище Поділля в роки першої світової війни // Там само. – С.67–69; Мазур О. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918); Бернадський Б. Волинь у роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1999; Толочков І.В. Залізничний транспорт України в умовах Першої світової війни (серпень 1914 – лютий 1917) // Вісник Київського університету: Історія. – Вип.42. – К., 1999. – С.16–18; Його ж. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914–1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001.

процесів на мікрорівні. О.Мінгазутдінов за матеріалами періодичних видань намагався відтворити основні риси щоденного побуту та громадсько-політичну обстановку в Києві на початку війни⁴⁰. Соціально-психологічний вплив воєнних подій на дітей проаналізував О.Олієвський⁴¹. На свого дослідника чекає ще ціла низка проблем із життя воєнного соціуму – історія повсякденності, сім'ї, жінки, різноманітних груп робітників, студентів і т.д. Однією з найважливіших сторін суспільного життя є також міжнаціональні відносини, розвиток котрих у 1914–1918 рр. на українських землях вивчено надто фрагментарно й вибірково. Системний підхід вимагає розглядати українське питання не відірвано, а в тісній взаємодії з іншими елементами складної системи, якою можна вважати тогочасне суспільство, у тому числі й у вимірі національних відносин.

Дослідники здебільшого аналізували взаємостосунки різних еліт у контексті національної політики імперських урядів, або ж розглядали міжнаціональні відносини загально, на макрорівні. Так, В.Мустеца характеризує Першу світову війну як початок нового етапу в українсько-єврейських відносинах. Незважаючи на спільні риси в долі двох народів – участь у бойових діях з обох сторін, прагнення національної автономії, спільний ворог у вигляді чорносотенства, – співпраця впродовж 1914–1916 рр. не вдавалася, і лише після Лютневої революції почали налагоджуватися тісніші взаємини⁴². Водночас революційні події 1917–1921 рр. призвели до появи нових стереотипів, міфів, відповідно й упереджень, які ще чекають на ґрунтовне дослідження. Проаналізовано також вплив польського фактору на українське питання в Галичині під час світової війни⁴³.

На сьогодні доцільно перейти від розгляду міжнаціональних взаємин на рівні еліт до рівня ментальності «простих обивателів», тобто розглянути конкретні риси образу представника певної національності в очах осіб інших націй, які проживали на спільній території. На матеріалах преси, листування, певних фольклорних жанрів, мемуарної літератури можна простежити зміни, еволюцію цих образів під впливом війни.

В останні роки одним із найбільш перспективних напрямів європейської історіографії Першої світової стало дослідження «культури війни». Це нове поняття охоплює широкий спектр різноманітних аспектів духовного життя, що виникли або зазнали змін унаслідок всеохоплюючого впливу війни на буття європейців – освіту, виховання, сімейні відносини, пресу і книгодрукування, релігію, форми колективного та індивідуального побуту, очікування, цінності. «Культура війни» – більш вузьке поняття щодо «культури», однак включає у себе низку тради-

⁴⁰ *Мінгазутдінов О.* Громадсько-політична обстановка в Києві на початку першої світової війни (на матеріалах періодичної преси) // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.51–56.

⁴¹ *Олієвський О.* Діти під час Першої світової війни: 1914–1918 рр.: соціально-психологічний аспект // Перша світова війна: історичні долі народів. – С.297–299; *Його ж.* Велика війна: час відчуження і жорстокості // Питання історії нового та новітнього часу. – Вип.6. – Чернівці, 1999. – С.248–254.

⁴² *Мустеца В.* Вплив першої світової війни на українсько-єврейські відносини 1917–1921 рр. // Перша світова війна: історичні долі народів. – С.220–229.

⁴³ *Плекан Ю.* Вплив польських чинників на українське питання в Галичині: 1914–1915 рр. (політичний аспект) // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.161–165; *Трофимович В., Романюк Р.* Українсько-польська проблематика в політиці Австро-Угорщини на початку Першої світової війни // Там само. – С.24–30 та ін.

ційних елементів останнього – літературу, мистецтво та ін.⁴⁴ Дослідження цього аспекту історії Першої світової насамперед вимагає застосування компаративістського підходу, погляду за рамки суто національної перспективи. Як уважає один із провідних європейських фахівців Ж.-Ж.Бекер, вивчення «культури війни» на основі широких міжнародних зіставлень дасть можливість історикам проникнути у саму суть світового конфлікту, дійсно по-новому осмислити війну⁴⁵.

На сьогодні українська історіографія ще не вийшла на рівень системних досліджень у зазначеній новій концептуальній площині, її теоретичного осмислення, а пошуки у цьому напрямі йдуть здебільшого інстинктивно, принагідно, що призводить до фрагментарності та поверховості. Одними з перших у контексті даної проблематики почали працювати літературознавці: чимало доповідей на проведеної у Луцьку у жовтні 1994 р. конференції було присвячено саме питанням літератури, мистецтва, ментальностей, публіцистики, загалом сприйняття війни її сучасниками (зокрема через праці С.Васильченка, О.Кобця, У.Самчука, В.Винниченка, листи фронтовиків)⁴⁶. Цікавий компаративістський у хронологічному вимірі аналіз образу ворога в публіцистиці першої та другої світових війн запропонував М.Моклиця⁴⁷.

Увагу дослідників привертала стрілецькі пісні, поезія, образотворче мистецтво, а також відображення подій 1914–1918 рр. в українських співанках-хроніках – важливого джерелі для розуміння солдатської ментальності, аналізу фронтових буднів⁴⁸. Щоправда, відповідні праці більше описові, ніж аналітичні, і відзначаються літературо- й мистецтвознавчою, а не історичною спрямованістю. Н.Ротар спробувала окреслити загальні тенденції розвитку системи вищої жіночої освіти в Україні у зазначений період, наголосивши на їх детермінованості військовими потребами⁴⁹. Н.Нечаєва-Юрійчук вивчила вплив війни на психологічний стан українського суспільства⁵⁰.

Як один з аспектів «культури війни» можна розглядати проблему «спадщини» та історичної пам'яті про неї у сучасному соціумі. Це, насамперед, пам'ятники загиблим, військові поховання, місце Першої світової в історичному календарі пересічного українського громадянина наших днів. У даному контексті цілком справедливо зауважили В.Горбик і Г.Денисенко: «На жаль, не лише в науці, а й у суспільній свідомості наших співвітчизників майже повністю стерлася пам'ять про війну»⁵¹. За радянських часів фактично не проводилося дослідження некрополів періоду Великої війни, тоді як поховання Другої світової привертала зна-

⁴⁴ Бекер Ж.-Ж. Новое в изучении истории первой мировой войны во Франции // Новая и новейшая история. – 1999. – №2. – С.49–51.

⁴⁵ Там же. – С.50.

⁴⁶ Документально-художня проза про першу світову війну (Матеріали і тези доповідей та повідомлень міжнародної науково-практичної конференції 23–26 жовтня 1994 р.). – Луцьк, 1994.

⁴⁷ Моклиця М. Образ ворога в публіцистиці про першу світову війну // Там само. – С.105–106.

⁴⁸ Павловська Г. Стрілецька пісня в контексті військового фольклору часів першої світової війни // Там само. – С.176–177; Вишпінська Я. Відображення трагічних подій Першої світової війни в українських співанках-хроніках // Перша світова війна: історичні долі народів. – С.280–286.

⁴⁹ Ротар Н. Система вищої жіночої освіти в Україні у роки Першої світової війни // Перша світова війна: історичні долі народів. – С.137–140.

⁵⁰ Нечаєва-Юрійчук Н. Вплив першої світової війни на політичне становище та психологічний стан польського та українського суспільств // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.178–183.

⁵¹ Горбик В., Денисенко Г. Военна історія України в пам'ятках. – К., 2003. – С.63–64.

чну увагу дослідників. Лише у 1990-х рр. в Україні зусиллями, головним чином, низки громадських організацій розшукано й упорядковано сотні могил наших співвітчизників та іноземних вояків 1914–1918 рр. Важливу роль у створенні повноцінного монументального літопису України відіграють регіональні історичні дослідження, зокрема підготовка зводу пам'яток історії та культури України.

Серед регіонів України, безперечно, найкраще вивчено відповідні аспекти історії Галичини, Буковини, а також частково Волині (дисертації О.Мазура, В.Запоровського, Б.Бернадського, монографії С.Попика та російської дослідниці А.Бахтуріної). Дослідники насамперед звертали увагу на політику австрійської й російської адміністрацій, щоправда, так і не провівши компаративістського аналізу. Так, А.Бахтуріна виокремила два основних завдання місцевої російської влади в регіоні – утілення імперських державних інтересів і запобігання міжнаціональним конфліктам, зазначивши, що «вирішити ці завдання фактично не вдалося»⁵². Більш відверто про характер російського адміністрування в Галичині говорить О.Мазур: «Політика російських властей на окупованих українських землях у 1914–1915 рр. полягала у забороні й знищенні всього українського, перетворенні краю на одну із внутрішніх губерній «єдиной и неделимой» імперії. Діяльність російських чиновників різних рангів і політичних мастей, релігійних фанатиків, очолованих архієпископом Євлогієм, спричинила погром українського національного життя й пограбування Галичини. В такий спосіб царизм вирішив покінчити з ненависним для нього «українським питанням»»⁵³. Натомість А.Бахтуріна виступає проти однозначної негативної оцінки дій російської влади в Галичині та Буковині. Доволі глибоко розглянувши зв'язок внутрішньоімперської ситуації з планами щодо Галичини напередодні війни, а також заходи з російщення краю в 1914–1918 рр. (примусове впровадження російської мови в освітню, адміністративну, судову та інші сфери), авторка водночас наголошує на спробах адміністрації проводити ліберальну політику у судочинстві та міжконфесійних відносинах, намаганнях надавати допомогу потерпілим від війни місцевим жителям. Більш одностайні дослідники в негативній оцінці діяльності представників місцевих органів влади, освітній рівень і методи діяльності яких були надто далекими від ідеалу.

Доволі неоднозначно характеризується роль генерал-губернатора Г.Бобринського у визначенні загального напрямку політики в Галичині, зокрема його стосунки з представниками російської православної церкви. Намагаючись, перш за все, запобігти загостренню міжконфесійних, а отже й міжнаціональних стосунків, він прагнув до тимчасового утримання статус-кво у цій сфері, виступав проти активного насаджування православ'я у краї. У зв'язку з цим часто виникали непорозуміння з ієрархією, зокрема з єпископом Євлогієм. О.Мазур стверджує про насильницький характер процесу переведення греко-католиків на православ'я⁵⁴. Натомість А.Бахтуріна намагається виправдати діяльність російського церковника, перекидаючи всю провину за примусовість навернення у православ'я на місцеві органи влади та «російських

⁵² Бахтуріна А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – Москва, 2000. – С.81.

⁵³ Мазур О. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918). – С.11.

⁵⁴ Там само. – С.15.

націоналістів»⁵⁵. Утілюючи у життя програму одного з їхніх лідерів – графа В.Бобринського, єпископ Євлогій часто видавав православним ієреям дозволи на ті парафії, де ще служив уніатський священник, а населення не підтримувало змін. У результаті це викликало навіть опір органів російської адміністрації, які почали перевіряти відповідні дані. Таким чином, розгляд процесу переходу на православ'я в Галичині дає змогу виявити основні його тенденції та можливі наслідки. Водночас слушним вважаємо зауваження А.Бахтуріної про те, що релігійна проблема у краї перетворилася на політичну, яка зачепила як внутрішньо-, так і зовнішньополітичні інтереси Російської імперії⁵⁶.

Політику австрійського уряду та місцевих органів влади в Галичині й на Буковині ґрунтовно проаналізував С.Попик, котрий, зокрема, зазначив, що недовіра до українців у перші місяці війни була надзвичайно сильною, у результаті чого розпочався «превентивний арешт політично підозрілих москвофілів». Однак ця акція майже відразу переросла в масовий терор проти українців загалом, тисячі людей було вбито та інтерновано в концентраційних таборах. Автор підсумовує: «Абсолютно обґрунтовані превентивні заходи перетворилися з вини як центрального уряду, так і крайової адміністрації Галичини й Буковини [...] у відвертий геноцид проти українського населення», а «методи боротьби з москвофільством, як і сама урядова політика у цьому напрямку, заслуговують якнайсерйознішої критики та всебічного засудження»⁵⁷. В.Заповловський, підтверджуючи факт терору зі сторони австрійської адміністрації проти місцевих жителів, наголошує й на тому, що «джерела зафіксували також чималу кількість випадків нещадних розправ над особами, які підтримували росіян, не з боку влади, а саме з боку населення»⁵⁸. Зазначені процеси актуалізують перед дослідниками проблему колабораціонізму у Першій світовій війні, яка на сьогодні фактично не розроблена. Недостатньо вивчено й роль москвофілів у встановленні російської влади в Галичині та їх доволі неоднозначні стосунки з новою місцевою адміністрацією. Більш глибокого опрацювання вимагає політика австрійської адміністрації на Волині, яку частково розглянув Б.Бернадський⁵⁹. Заслугою автора було намагання показати перебіг політичних, міжнаціональних, економічних і соціальних процесів на волинських землях під час Першої світової війни в більш широкому контексті.

Саме при дослідженні регіональних проблем доречним і навіть необхідним видається застосування методів соціальної історії. Так, цікаво було б реконструювати основні риси щоденного побуту звичайного мешканця Галичини періоду Першої світової війни – міщанина, селянина, урядовця – їх буденні турботи, звичаї, світ переживань і уявлень. Досвід Галичини й Буковини у відбудові зруйнованих війною господарств шляхом швидкого відновлення довоєнної мережі кооперативів та самопомогових товариств слід розглядати

⁵⁵ Бахтуріна А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – С.162–177.

⁵⁶ Там же. – С.180.

⁵⁷ Попик С. Австрійські ідеї «Міттельєвропи» напередодні та під час першої світової війни: культурно-історичний вимір. – С.98.

⁵⁸ Заповловський В. Буковина у роки першої світової війни... – С.8–9.

⁵⁹ Бернадський Б. Волинь у роки Першої світової війни.

крізь призму зародження основ громадянського суспільства і його ролі на західноукраїнських землях початку ХХ ст.

Значною віхою в розвитку української історіографії Першої світової стала низка публікацій співробітників Інституту історії України НАНУ. Проведений 2004 р. з нагоди 90-річчя початку війни всеукраїнський круглий стіл «Велика війна і Україна» підбив підсумки здійсненої роботи та надав принципово нового імпульсу в дослідженні українського соціуму⁶⁰. Слід відзначити монографію О.Реєнта та О.Сердюка з наголосом на вивченні соціально-економічного життя України зазначеного часового відтинку⁶¹. Автори слушно наголосили на ролі високорозвиненої промисловості, сільського господарства, транспорту сторін у визначенні характеру й ходу війни. Водночас затяжний її характер поволі спрямовував економічний розвиток у суто мілітарне русло, посиливши втручання держави в господарське життя. Правлячі кола Російської імперії виявилися нездатними підтримати бодай мінімальну рівновагу в економіці. Армія стала головним споживачем як промислової, так і сільськогосподарської продукції, а тил було кинуте напризволяще. Виникли вкрай небезпечні диспропорції, які негативно впливали на зростання цін і прибутків, посилювали спекуляцію й дорожнечу, розривали економічні зв'язки міста з селом, промисловості з сільським господарством. У книзі подано чималий масив статистичних даних, згрупованих у таблиці, головним чином щодо українських губерній Російської імперії. Вони можуть стати хорошою основою для подальших компаративістських досліджень воєнних економік, необхідність чого сьогодні дедалі більш очевидна з огляду на часто протилежні висновки, що їх роблять представники різних історіографічних шкіл. У цьому контексті корисним буде також інформативно насичене дисертаційне дослідження Т.Тканко, присвячене діяльності військово-промислових комітетів⁶².

Серед монографічних публікацій останніх років виділяється спільна праця В.Солдатенка та В.Головченка, в якій автори підсумували проблему «українського питання» в роки Першої світової війни⁶³. Формування позицій політичних партій у воєнні роки проаналізовано у студіях В.Зорик та А.Зорик⁶⁴. О.Морушко у низці статей та дисертаційному дослідженні розглянула військовий аспект діяльності польських партій⁶⁵.

Л.Жванко на основі значного масиву досліджень попередників, а також широкого кола джерельних матеріалів підбила певний підсумок вивченню

⁶⁰ За матеріалами конференції опубліковано низку статей (див.: Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип.4).

⁶¹ Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К., 2004.

⁶² Тканко Т.В. Створення та діяльність військово-промислових комітетів в роки Першої світової війни: історіографічний аспект // Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки». – Вип.100. – Черкаси, 2007. – С.51–59; *Ії ж.* Роль Київського обласного та місцевих військово-промислових комітетів у забезпеченні потреб фронту в роки Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип.13. – К., 2007. – С.149–155; *Ії ж.* Діяльність військово-промислових комітетів українських губерній Російської імперії в роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2009.

⁶³ Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. – К., 2009.

⁶⁴ Зорик А.С. Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917). – Х., 2002; Зорик В.А., Зорик А.С. Политичні партії України та Росії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). – Х., 2011.

⁶⁵ Морушко О.О. Військовий аспект діяльності польських партій Королівства Польського і Галичини напередодні та на початку першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2009.

проблем біженства в роки війни⁶⁶. Інша харківська дослідниця – Т.Лихачова – у низці статей, результатом яких стала дисертаційна праця, вивчила долю польських біженців у Росії в 1914–1917 рр.⁶⁷ Загалом обидві авторки наголошують на неузгодженості дій владних органів Російської імперії щодо біженців, неповороткості бюрократичного апарату, недостатньому фінансуванні, однак відзначають, що, попри численні вади, державі все ж удалося за сприяння громадських і національних організацій провести велику роботу з допомоги біженцям. Таким чином, можемо говорити про формування у Харкові певного осередку вивчення проблем біженства періоду війни та революції.

У монографії київського дослідника О.Кураєва розглянуто український фактор у політиці Берліна й Відня під час Першої світової війни⁶⁸. На основі аналізу, головним чином, німецьких документів автор стверджує про відсутність у цієї країни конкретних планів щодо українського питання до початку конфлікту. Формування власного політичного курсу щодо цього чинника Берлін розпочав у другій декаді серпня 1914 р. у контексті можливого українського повстання в тилу російських військ за взірцем революції 1905–1907 рр. Своєю чергою, ідею українського державотворення від самого початку війни вища влада Австро-Угорщини відкидала, розглядаючи її винятково в контексті політики обцянок (у цьому зв'язку в уряді не знайшла підтримки концепція реорганізації Цислейтанії, запропонована бароном Андріаном, яка передбачала створення провінції Рутенія).

Серед усіх регіонів України впродовж останнього десятиліття вже традиційно найбільше досліджень, у тому числі 7 дисертаційних праць, присвячено Галичині. Політику російської окупаційної адміністрації у східній її частині в 1914–1917 рр. дослідила І.Кучера⁶⁹. Слідом за своїми попередниками, на основі широкої джерельної бази, авторка аналізує три періоди російської окупації західноукраїнських земель, однак не вносить якихось принципових уточнень до висновків І.Крип'якевича⁷⁰ та А.Бахтуріної. Наголошується на репресивному характері російського політичного режиму, розкриваються його антиукраїнські заходи, спроби нав'язати галичанам православне віросповідання. І.Кучера доводить, що в умовах воєнного часу російська окупаційна влада намагалася стабілізувати ситуацію у сільському господарстві, промисловості, транспортній, продовольчій, фінансовій та інших сферах. Проте внаслідок поразок 1915 р. регіон зазнав численних реквізицій матеріальних цінностей, руйнувань важливих промислових об'єктів, масовим явищем стало біженство й виселенство.

⁶⁶ Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.). – Х., 2009; Її ж. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). – Х., 2012.

⁶⁷ Лихачова Т.М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 – листопад 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2010.

⁶⁸ Кураєв О.О. Українська проблема у політиці Берліна й Відня у Першій світової війни (1914–1918). – К., 2006; Його ж. Політика Центральних держав щодо українського чинника у Першій світової війни // Київська старовина. – 2006. – №1. – С.73–87; Його ж. Український чинник у системі політичних інтересів Австро-Угорщини і Німеччини (1843–1914) // Український історичний журнал. – 2006. – №1. – С.43–61.

⁶⁹ Кучера І.В. Біженський рух у Східній Галичині в 1914–1916 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія «Історія». – Вип.10. – Ужгород, 2004. – С.42–51; Її ж. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005; Її ж. Наслідки політики російського окупаційного режиму для східногалицьких земель (1914–1917 рр.) // Україна соборна: Зб. наук. ст. – Вип.2. – Ч.3. – К., 2005. – С.253–260.

⁷⁰ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації: Серпень 1914 – червень 1915. – Л., 1915. – 116 с.

Упродовж 2009–2010 рр. становищу Галичини в період Першої світової війни було присвячено відразу три кандидатських дисертації⁷¹, котрі значною мірою (якщо не повністю) дублюють одна одну, а також попередні праці О.Мазура та І.Кучери. Така ситуація виразно унаочнює проблему координації науково-дослідницької діяльності (зокрема дисертаційних праць). Без сумніву здібним здобувачам доцільніше було б звернути свою увагу на менш досліджене питання вітчизняної історії, у тому числі період 1914–1918 рр.

Особливістю студій І.Береста стало висвітлення історії Східної Галичини та Західної Волині крізь призму людських втрат у час війни, намагання з'ясувати умови виживання населення в ті роки. Також уже традиційно розглядалися різні аспекти репресивної політики російської та австро-угорської влад щодо місцевого населення, біженська проблема, ступінь руйнації економіки. Оцінюючи втрати регіону, І.Берест наголошує на тому, що «десяткам тисяч жінок Галичини й Волині випала доля вдів та одначок. Це призвело до появи великої кількості сімей неприродної структури, в яких діти у своєму вихованні були позбавлені батьківського досвіду та ласки, і в яких порушеною виявилася передача етнічної традиції»⁷².

І.Баран, намагаючись виокремити наукову новизну своєї праці, акцентує увагу на аналізі бойових дій між військами Центральних держав і Російської імперії на території Галичини в 1914–1915 рр.⁷³ Однак, поза тим, завдання його дисертаційного дослідження повторюють попередників – визначити матеріальні та людські втрати, діяльність російських властей, причини й масштаби біженства та депортаційних процесів тощо. Певне здивування, особливо ж з огляду на те, що автор принаймні зазначає праці своїх попередників, викликає його висновок про те, що «недостатньо розробленими залишилися такі важливі питання, як людські та матеріальні втрати серед мирного населення краю, політика щодо нього австрійської та російської влади, руйнації у промисловій сфері та занепад сільського господарства, проблеми біженців під час відступу російських військ»⁷⁴. І.Баран акцентує увагу лише на політиці Російської імперії щодо Східної Галичини й повністю оминає, принаймні в

⁷¹ *Берест І.* Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2009; *Баран І.В.* Военні дії та руйнування на території Східної Галичини (серпень 1914 – червень 1915 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2010; *Лозинська І.Г.* Російські военні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2010.

⁷² *Берест І.* Виселенці та біженці з Галичини та Волині в роки Першої світової війни // Вісник національного університету «Львівська політехніка»: «Держава та армія». – №571. – Л., 2006. – С.201–207; *Його ж.* Сільське господарство Східної Галичини і Західної Волині у роки Першої світової війни // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка: Серія «Історія». – Вип.1. – Тернопіль, 2008. – С.61–69; *Його ж.* Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2009.

⁷³ *Баран І.В.* Вплив бойових дій на становище міст і сіл Східної Галичини на початку Першої світової війни // Вісник національного університету «Львівська політехніка»: «Держава та армія». – №652. – Л., 2009. – С.46–55; *Баран І.В.* Галичина на початку Першої світової війни: проблема біженців // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка: Серія «Історія». – Вип.2. – Тернопіль, 2009. – С.72–77; *Його ж.* Політична діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині (1914–1915 рр.) // Вісник Прикарпатського університету: Серія «Історія». – Вип.17. – Івано-Франківськ, 2010. – С.154–161; *Його ж.*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2010.

⁷⁴ *Баран І.В.* Военні дії та руйнування на території Східної Галичини (серпень 1914 – червень 1915 рр.). – С.6.

авторефераті, аналогічну політику австрійської влади, тим самим звужуючи й без того надто обмежену тему свого дослідження. Це призводить до повного замовчування проблем українських біженців на власне австрійських територіях (сумнозвісний Талергоф та інші табори), хоч цьому й присвячено на сьогодні вже чималу літературу. У результаті не вдалося виявити подібні й відмінні риси в політиці обох імперій, ступінь завдання шкоди економіці краю, що мало стати візитною карткою дисертації. Однак найбільш проблемним моментом, на нашу думку, стало звуження автором хронологічних рамок дослідження, адже активні бойові дії велися й після 1915 р. (чого вартий лише так званий «брусиловський прорив»), а суттєві зміни в політиці російської влади на окупованих територіях, власне, і вимагають оцінки з сучасних позицій як безпосередньо військової, так і політичної та соціальної історій.

На відміну від попередніх авторів, І.Лозинська навіть не намагалася якись чином виокремити в темі дослідження певну «свою» нішу⁷⁵. Аналізуючи діяльність російських генерал-губернаторств у Галичині в період Першої світової війни, вона фактично повторила висновки, уже зроблені раніше у працях І.Кучери, О.Мазура, І.Береста, що зумовлено ідентичністю джерельної та історіографічної баз цих досліджень.

Різним аспектам взаємодії Спілки визволення України із західноукраїнськими політичними, громадськими та культурними інституціями присвячено дисертаційне дослідження С.Адамовича⁷⁶. Автор слушно зауважив, що «активна робота СВУ на засіданнях ЗУР, реалізація спільних проєктів, виражена позиція в конфліктах керівництва ради та опозиційних груп свідчили про вагомий вплив наддніпрянців на суспільно-політичні процеси у західноукраїнських землях у 1915–1916 рр.»⁷⁷. Однак додаткової аргументації потребує ствердження ним «невисокого рівня професіоналізму» галицьких політиків того часу.

Пам'ятки мемуарної літератури як джерело до історії Східної Галичини періоду Першої світової війни проаналізував І.Петрій⁷⁸. Як слушно зауважує автор, тут можна віднайти інформацію, котра не потрапляла в поле зору тогочасної преси, недостатньо повно відображена в офіційній документації. Спомини особливо важливі при написанні праць із військової антропології, «куль-

⁷⁵ Лозинська І.Г. Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2010; Сухий О.М., Лозинська І.Г. Становище українського населення в Галичині на початку Першої світової війни та репресії австрійської влади // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип.28. – Запоріжжя, 2010. – С.135–139.

⁷⁶ Адамович С. Українсько-турецьке військове співробітництво в роки Першої світової війни // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка: Серія «Історія». – Вип.2. – Тернопіль, 2002. – С.114–118; Його ж. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2003.

⁷⁷ Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.). – С.14.

⁷⁸ Петрій І. Облога та здобуття Перемишля російськими військами у 1914–1915 рр. (За матеріалами преси та спогадами сучасників) // Наукові зошити історичного факультету: Львівський національний університет імені Івана Франка. – Вип.8. – Ч.1. – Л., 2006. – С.213–222; Його ж. Пам'ятки мемуарної літератури як джерело до історії Східної Галичини періоду Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2010. Див. також: Папакін Г.В. Перша світова війна в рефлексії П.Скоропадського (за матеріалами приватного листування) // Український історичний журнал. – 2013. – №3. – С.80–97.

тури війни», яких так не вистачає сучасній українській історіографії. Певним чином цю прогалину намагається заповнити Й.Саєвич, досліджуючи побут військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини й Німеччини періоду Першої світової війни⁷⁹.

Нагромаджений масив праць уможливив появу історіографічних узагальнень проблеми «Перша світова війна й Україна». Однією з перших стала стаття О.Реєнта та Б.Янишина в «Українському історичному журналі», а також дисертації Б.Кривошини та В.Великоочия⁸⁰. Задекларована Б.Кривошиною тема дослідження ширша, ніж викладений у праці матеріал. Так, автор оминув цілі напрями, такі, як економічний, соціальний (біженство, діяльність громадських організацій, церкви), регіональний, «культури війни», звівши все до аналізу праць про бойові дії на українських землях, позицію щодо війни різних політичних сил, а також українське питання в політиці воюючих держав. Зауважимо, що порушені автором проблеми характерні більше для вітчизняної історіографії міжвоєнного періоду та 1990-х рр., і віднайти в них нові, евристично перспективні, теми доволі важко. Сьогодні українські історики значно більше цікавляться соціальними аспектами, що відповідає тенденціям розвитку європейської історіографії другої половини ХХ ст., адже війна – це не лише бойові дії, але й життя соціуму в режимі екстремального часу, глибокі соціальні, економічні, психологічні, ментальні зрушення.

У праці В.Великоочия ґрунтовно проаналізовано основний масив української історіографії суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр., визначено проблематику з високим рівнем опрацювання. Можемо погодитися з автором, що «продуктивним є науковий дискурс навколо проблеми впливу війни на розгортання українського національного руху та з'ясування його ролі як самостійного суб'єкта історії. Подальше вивчення цієї теми потребує адекватного врахування комплексу факторів, які визначали політику панівних державних еліт та життєдіяльність людної Галичини. Відмова від показу іноземних режимів як винятково «деструктивних» має супроводжуватися показом заходів імперських чинників із налагодження функціонування різних сфер суспільного розвитку краю»⁸¹.

Українська історіографія на сьогодні налічує кілька сотень праць, присвячених різноманітним аспектам проблеми «Перша світова війна й Україна», написаних часто з різних методологічних позицій, у формі монографій, дисертацій, статей чи повідомлень, із більшою чи меншою науковою вартістю

⁷⁹ Саєвич Й.Й. Українські військовополонені в таборах Німеччини: фінансово-господарська і культурно-освітня діяльність (1914–1918 рр.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: «Держава та армія». – №571. – С.244–250; Його жє. Військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2007.

⁸⁰ Реєнт О., Янишин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.3–37; Кривошина Б.М. Україна в Першій світовій війні: вітчизняна історіографія. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2004; Великоочий В.С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: умови становлення, етапи розвитку, особливості: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2010; Великоочий В.С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. – Івано-Франківськ, 2009.

⁸¹ Великоочий В.С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: умови становлення, етапи розвитку, особливості. – С.35.

та новизною. У зв'язку зі століттям від початку бойових дій значно активізувалися національні історіографії країн-учасниць тієї війни, уже проведено низку наукових та науково-пропагандистських заходів, у рамках котрих, поки що епізодично, історики знову порушують «старі» питання призвідців світового конфлікту, намагаються покласти відповідальність за його наслідки на якусь одну сторону. Усе це актуалізувало необхідність створення українського наукового синтезу проблеми «Велика війна та Україна», першою спробою якого стала колективна монографія, підготовлена співробітниками Інституту історії України НАНУ та провідними вітчизняними фахівцями із зазначеної проблеми, де, власне, робиться наголос на дослідженні складних процесів у житті воєнного українського соціуму⁸². Книга складається з кількох десятків ґрунтовних розвідок, об'єднаних у сім розділів. Тут, зокрема, розглянуто соціальне становище та повсякденне життя українського суспільства в роки війни (соціально-економічні процеси, добробут, біженство, повсякдення, настрої, становище жінок та дітей), функціонування громадських організацій і релігійне життя в українських губерніях Росії та на західноукраїнських землях. Не минули автори й більш традиційних тем: бойові дії (кампанії Чорноморського флоту, легіону УСС, діяльність розвідок, військової цензури, російської окупаційної адміністрації в Галичині та на Буковині), міжнародні відносини (вплив війни на народи Центрально-Східної Європи, українське питання в політиці європейських урядів, українсько-турецькі взаємини, москвофільський фактор), політичні питання (націєтворчі процеси, легітимістський рух, СВУ, західноукраїнська інтелігенція в роки війни, діяльність депутатів російської Державної думи, аналіз регіональної преси). Завершується колективна праця аналізом гетьманату П.Скоропадського та створенням Західноукраїнської Народної Республіки, тим самим долаючи традиційне для вітчизняної історіографії хронологічне роздвоєння при розгляді подій Першої світової війни на українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій.

Таким чином, упродовж останніх двох десятиліть історики зробили чимало у вивченні становища українських земель у роки Першої світової війни, а створений ними фундамент повинен стати хорошою основою для подальших досліджень.

⁸² Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн. – Кн.1: Історичні нариси. – К., 2014. – 784 с.

The main trends of the studying of the World War I in the modern Ukrainian historiography are analyzed in the article. The regional centers of the studying of this problem are distinguished. The perspective vectors of scientific research are proposed.

Keywords: World War I, historiography, history of Ukraine of the beginning of the 20th century, regional history.

О.М.Донік *

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ ЗЕМСЬКИЙ СОЮЗ В УКРАЇНІ: СТРУКТУРА, НАПРЯМИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ

Висвітлюється діяльність комітетів Всеросійського земського союзу в Україні під час Першої світової війни як у справі опіки фронтовиків, так і цивільного населення. Розглядаються структура цього добродійного об'єднання, напрями та результати роботи його підрозділів на фронті й у тилу.

Ключові слова: *Всеросійський земський союз, Перша світова війна, громадська організація, добродійність, гуманітарна допомога, біженці.*

Під час Першої світової війни в Російській імперії неабияк прискорилися формування та активізація громадських сил і рухів. З'ясування масштабів і якісно нового характеру конфлікту мало наслідком формування урядом надзвичайних органів і методів управління, а також прагнення влади й суспільства до максимальної мобілізації матеріальних та людських ресурсів. В усіх країнах-учасницях ведення «тотальної війни», як підтверджують сучасні дослідження, було б неможливим без прямої підтримки громадянського суспільства.

Період Першої світової війни відзначався ще більшою, ніж у попередні десятиліття мирного часу, активізацією громадської добродійності у країні, розгалуженістю різних об'єднань та товариств у справі допомоги як військово-службовцям, так і різним групам цивільного населення, котрі постраждали від наслідків кровопролитних боїв на фронті й соціально-економічних негараздів у тилу. В умовах конфлікту, який відразу набув гігантських масштабів, уряд Миколи II виявився об'єктивно нездатним власними силами перебудувати всі галузі суспільного життя для успішного ведення війни. Невпинно відбувалося зростання впливу громадських об'єднань, серед яких важливе місце посів Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам (ВЗС, Земський союз) – найбільша недержавна організація гуманітарного спрямування в роки Першої світової війни.

Незважаючи на широку джерельну базу, історіографія діяльності Земського союзу в Україні все ж досить обмежена, до того ж більш-менш ґрунтовні розробки з цієї тематики у вітчизняній історичній науці з'явилися тільки в останні два десятиріччя. Натомість перші нариси й огляди про діяльність ВЗС, які мали описовий характер, побачили світ ще в роки Першої світової війни¹. Радянська історіографія доволі поверхово вивчала традиції благодійності

---

* Донік Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України XIX – початку XX ст.
E-mail: donnik@ukr.net

¹ Загряцков А.Д. Всеросійський земський союз (Общие принципы организации и юридическая природа). – Петроград, 1915. – 29 с.; Казимиров Н.Я. Земство и Всеросійський земський союз. – Москва,

й гуманітарної допомоги в ті роки². Значну увагу діяльності Всеросійського земського союзу дослідники приділяли в іншому аспекті, акцентуючи на його значенні як «органу політичної консолідації буржуазії та ліберальних поміщиків» у 1917 р., при формуванні Тимчасового уряду³.

Після розпаду СРСР і зняття ідеологічних обмежень серед науковців відродився інтерес до проблеми громадської опіки постраждалих військовослужбовців і цивільного населення в умовах Першої світової війни – насамперед це стосувалося діяльності Російського товариства Червоного Хреста⁴. Окремі епізоди функціонування на українських етнічних територіях, особливо в найбільших міських центрах, різноманітних громадських благодійних організацій і товариств у роки війни, у тому числі комітетів Земського союзу, було висвітлено в публікаціях О.М.Доніка, І.Г.Сулиги, Н.І.Загребельної, І.А.Коляди та ін.⁵

Сучасні вітчизняні науковці значно просунулися в питаннях розробки біженської проблематики на українських територіях у вказаний період, приділено також увагу участі громадських об'єднань у справі опіки біженців і виселенців, серед яких важливе місце посідав Земський союз⁶. Так, комплексний аналіз однієї з ключових соціогуманітарних проблем Першої світової війни – біженства, розкриття її цілісної картини, висвітлення діяльності різних благодійних об'єднань і товариств, громадськості, у тому числі й комітетів ВЗС, здійснила харківська дослідниця Л.М.Жванко⁷.

1914. – 39 с.; Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза: Январь 1916 г. – Москва, [б.г.] – 52 с.; Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. – Ч.ІІІ: По задоволенню потреб, виниклих в зв'язку з війною. – К., 1918. – 33 с.; Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза за 1915 год. – К., 1916. – 27 с. та ін.

² *Страшун И.Д.* Русская общественная медицина между двумя революциями: 1907–1917 гг. – Москва, 1964. – 206 с.; *Лотова Е.И.* Земский союз и Союз городов в борьбе с эпидемиями в годы первой мировой войны (1914–1918) // Очерки истории русской общественной медицины: Сб. ст. / Под. ред. П.И.Калью. – Москва, 1965. – С.111–148 та ін.

³ *Думова Н.Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – Москва, 1988. – 245 с.; *Юрий М.Ф.* Буржуазные военно-общественные организации в период Первой мировой войны: 1914–1918 гг. (ВЗС, ВСГ, Земгор, Центральный военно-промышленный комитет). – Москва, 1990. – 358 с.; *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва, 1983. – 352 с. та ін.

⁴ *Ореховський В.О.* Діяльність Російського товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 1997. – 247 с.; *Кармалюк С.П.* Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867–1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 1998. – 183 с.

⁵ *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К., 2013. – С.536–562; *Його ж.* Громадська благодійність в Україні у роки Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип.9. – К., 2005. – С.61–86; *Сулига І.Г.* Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Там само. – Вип.3. – К., 2001. – С.234–239; *Загребельна Н.І., Коляда І.А.* Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). – К., 2006. – 193 с.

⁶ *Бернадський Б.В.* Волинь у роки Першої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 1999. – 197 с.; *Сердюк О.В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип.4. – К., 2002. – С.111–132; *Лазанська Т.І.* Становище біженців в роки Першої світової війни // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.196–240; *Її ж.* Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – С.481–511.

⁷ *Жванко Л.М.* Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). – Х., 2012. – 568 с.; *Її ж.* Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в

Загалом, історія діяльності Всеросійського земського союзу в Україні в роки Першої світової війни досліджувалася фрагментарно, в окремих (особливо це стосується біженців) її аспектах та напрямках. Нагальне завдання – реконструювати цілісну картину функціонування комітетів Земського союзу в Україні, з'ясувати структуру, форми, основні напрями та результати його діяльності.

Відомо, що перші звістки про початок воєнних дій улітку 1914 р. викликали патріотичне піднесення серед чималої частини російського суспільства, навіть робітництва й селянства. Голова Державної думи М.В.Родзянко так згадував про ті дні:

«На моє питання, чим пояснюється зміна настрою, я отримав відповідь (від робітників – *О.Д.*): Учора була сімейна справа; ми палко боролися за свої права, для нас реформи, які проектувалися у законодавчих установах, здійснювалися надто повільно, і ми вирішили самі добитися свого. Але тепер, сьогодні, справа торкається всієї Росії. Ми прийдемо до царя, як нашого стяга, і підемо за ним в ім'я перемоги над німцями.

Аграрні й усілякі заворушення на селі відразу затихли у ці три-чотири дні, і яким великим було піднесення національного почуття красномовно засвідчують цифри: до мобілізації з'явилися 96% усіх призовників, з'явилися без відмови і воювали згодом на славу... Без національної різниці всі зрозуміли, що війна ця народна, що вона повинна бути такою до кінця та що поразка нестерпного німецького мілітаризму буде, безумовно, неминучою»⁸.

В умовах широкомасштабних бойових дій, усе зростаючих військових потреб, чималих жертв серед фронтовиків правляча верхівка Російської імперії дедалі більше усвідомлювала, що державні структури без значної підтримки громадськості не здатні забезпечити армію всім необхідним, у першу чергу опікуватися пораненими та хворими військовослужбовцями. Водночас належної уваги потребувало цивільне населення, насамперед родини мобілізованих, біженці та мешканці прифронтових районів, які прямо чи опосередковано страждали від наслідків кровопролиття. Відтак влада відразу зосередила увагу на більш тісній співпраці з земствами й органами міського самоврядування. В умовах війни значної ваги як на місцевому, так і державному рівнях набувала суспільна активність буржуазії, котра разом із представниками інших соціальних груп, у першу чергу з інтелігенцією та ліберально налаштованими поміщиками, організовувалася у загальноросійські об'єднання, спираючись на органи місцевого самоврядування.

Завдання об'єднати свої зусилля у справі допомоги армії постали перед земствами чи не з першою звісткою про початок бойових дій. Під час

Російській імперії (1914–1915 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.14. – К., 2008. – С.233–246; *Її ж.* Харківська губернія у роки Першої світової війни: становлення системи органів допомоги біженцям // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип.33. – К., 2006. – С.341–361 та ін.

⁸ Див.: Мировые войны XX века: В 4 кн. – Кн.2: Первая мировая война: Документы и материалы. – Москва, 2002. – С.246.

російсько-японської війни 1904–1905 рр. уже був позитивний досвід такої роботи загальноземського союзу на чолі з головою Тульської земської управи поміщиком князем Г.Є.Львовим (1909 р., коли земський рух потрапив у немилість влади, ця організація згорнула свою роботу)⁹. 25 липня 1914 р. за ініціативи Московської земської управи було засновано Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам. Почин відразу підтримали земства майже всіх регіонів імперії, які направили своїх уповноважених до Москви на установчий з'їзд. 30 липня останній підтвердив створення ВЗС¹⁰. До цього об'єднання приєдналися відповідні органи самоврядування 41 губернії (в європейській частині Росії виняток становили Курське губернське земство, в якому переважали чорносотенці, котрі вирішили діяти самостійно, та Область Війська Донського (за спеціальним розпорядженням військового міністра))¹¹. Провідну роль у Земському союзі відігравали представники ліберальної буржуазії й дворянства.

Вищим розпорядчим органом ВЗС було проголошено зібрання вповноважених від губернських земств, до складу якого входили по три їх представника. Виконавча структура – Головний комітет – відала справами союзу між з'їздами вповноважених. Головноуповноваженим було обрано наближеного до кадетів князя Г.Є.Львова. Головний комітет розробляв організаційні питання, завідував усіма справами загального характеру (евакуація поранених до розподільчих пунктів у внутрішніх губерніях, відкриття госпіталів, центральних складів та ін.), а також фінансами, здійснював нагляд за діяльністю підвідомчих закладів, розподіляв між окремими земствами доручення та кошти для їх виконання, створював виконавчі органи, обирав уповноважених для виконання особливих доручень, представників в урядових, громадських, судових, а також різних господарських установах¹².

Гасло «священного єднання» влади та суспільства на хвилях патріотичного піднесення зумовило спочатку «співчуття» імператора Миколи II новому об'єднанню (12 серпня 1914 р. діяльність ВЗС було визнано офіційно), як і аналогічній громадській організації – Всеросійському союзу міст допомоги хворим і пораненим (ВСМ), в якій провідну роль відігравала міська буржуазія на чолі з представниками партії кадетів, спираючись на органи міського самоврядування¹³. Побоюючись зростання політичної ролі буржуазії та підприємницьких структур у країні, влада спочатку дозволила ВЗС і ВСМ, які підпорядковувалися військовому міністерству та Російському товариству Червоного Хреста (РТЧХ), займатися лише медико-санітарною справою. Згідно з накресленим

⁹ Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза: Январь 1916 г. – С.6; Думова Н.Г. Кадетская партия в период мировой войны и Февральской революции. – С.33.

¹⁰ Загряцков А.Д. Всероссийский земский союз (Общие принципы организации и юридическая природа). – С.13; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – С.292.

¹¹ Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза за 1915 год. – С.3.

¹² Учреждения Всероссийского земского союза: Октябрь 1916 г. – Москва, 1916. – С.7; Загряцков А.Д. К вопросу о юридической природе Всероссийского земского союза. – Москва, 1916. – С.5.

¹³ Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза: Январь 1916 г. – С.7.

урядом улітку 1914 р. планом, діяльність Земського союзу мала обмежуватися суто допомогою хворим та пораненим фронтовикам у внутрішніх губерніях імперії, що передбачало евакуацію поранених солдатів і офіцерів із подальшим їх лікуванням у тилових медичних закладах, участь у забезпеченні армії ліками, перев'язочними матеріалами, інструментарієм, провізією тощо¹⁴. Утім з осені 1914 р., під тиском вимог воєнного часу та за значної фінансової підтримки держави, ВЗС розширив коло своєї діяльності, спрямувавши зусилля на різнобічну допомогу військовослужбовцям у районі бойових дій, облаштування, лікування й забезпечення роботою біженців у прифронтовій смузі та в тилу, боротьбу з епідеміями, виконання підрядів із забезпечення армії предметами першої необхідності, опіку скалічених вояків.

Громадська організація оперувала великими коштами, які склалися з асигнувань органів земського самоврядування, приватних пожертвувань, спеціальних зборів та надходжень від державної скарбниці. Уже на час створення союзу земства надали в його розпорядження 6 млн руб. (загальна сума внесків українських губернських органів земського самоврядування перевищила 1 млн руб.)¹⁵. Усього з початку війни й до липня 1915 р., тобто майже за рік, земства 42 губерній Російської імперії виділили на різні потреби, викликані війною, понад 32 млн руб. Губернські та повітові органи земського самоврядування дев'яти українських губерній зібрали до того часу 12 млн 047 тис. руб., або 37,58% від загальної суми¹⁶.

Однак уже з самого початку існування ВЗС головним джерелом фінансування його роботи були кошти, які асигнувала держава, – багатомільйонні суми у вигляді безповоротної допомоги. Так, на 1 липня 1915 р. до каси Головного комітету Земського союзу уряд перерахував 71 млн 350 тис. 050 руб., військове міністерство – 6 млн 743 тис. 604 руб., фонд загальноземської організації – 641 тис. 702 руб., земства – 4 млн 742 тис. 036 руб. Від продажу матеріалів і готових виробів було одержано 1 млн 287 тис. 998 руб., різні пожертвування та інші джерела становили, відповідно, 658 тис. 978 і 391 тис. 735 руб. Загалом же надійшло 85 млн 711 тис. 104 руб.¹⁷ Лише за півроку, на 1 січня 1916 р., загальна сума асигнувань на користь ВЗС з усіх джерел подвоїлася, досягши майже 187 млн руб., із них через Особливу нараду при головному управлінні генерального штабу (тобто кошти з державного бюджету) – 152 млн 500 тис. руб.¹⁸

Діяльність губернських і повітових комітетів, котрі входили до складу Земського союзу, спрямовувалася насамперед на організацію медико-санітарної й іншої допомоги армії, у тому числі облаштування стаціонарних госпіталів, опікування різними категоріями цивільного населення. Уже

¹⁴ Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза: Январь 1916 г. – С.8.

¹⁵ Киевская земская газета. – 1914. – 8 августа.

¹⁶ Підрах. за: Ассигнования губернских и уездных земств на нужды, вызванные войной. – Москва, 1916. – С.26–31, 43, 47.

¹⁷ Мошкин А.А. Обзор отчетов Всероссийских союзов земств и городов и военно-промышленных комитетов. – Москва, 1916. – С.28.

¹⁸ Думова Н.Г. Кадетская партия в период мировой войны и Февральской революции. – С.34; Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза: Январь 1916 г. – С.47.

впродовж першого місяця війни комітети ВЗС було створено в усіх дев'яти українських губерніях Російської імперії. За обсягами роботи відзначалися Харківський, Київський та Катеринославський.

Порядок їх організації визначався постановами земських зібрань. Окремі комітети склалися лише з гласних цих зібрань, членів управи в повному складі, представників повітових комітетів, губернської санітарної ради, як це було у випадку з Волинським губернським комітетом ВЗС¹⁹. В інших їх склад було розширено представниками від міського самоврядування, різних громадських установ та приватними особами. Так, Київський губернський комітет ВЗС (розміщувався по вул. Володимирській, 33), який відав лікувальними закладами, у січні 1916 р. мав у своєму складі 12 гласних губернського земського зібрання, 22 земських працівника та 57 спеціально запрошених членів (14 уповноважених, 25 попечительок, 17 головних лікарів госпіталів та завідуючих медичними частинами). Для розгляду поточних справ зі складу членів комітету було створено малий комітет, а для об'єднання діяльності госпіталів і їх господарських частин обрано особливовповноваженого²⁰. Основна частина коштів для фінансування губернських комітетів надходила безпосередньо від Головного комітету ВЗС, тому вони мали звітувати перед ним.

Повітові комітети Земського союзу засновувалися, як правило, за ініціативи представників земств з урахуванням місцевої специфіки. Безпосереднім осередком діяльності такого комітету були земські лікарні, навколо яких об'єднувалася громадськість у справі допомоги пораненим і хворим воякам. При лікувальних закладах часто виникали різні комітети, котрі організували збір пожертвувань, займалися пошуком приміщень для догляду за фронтовиками, забезпечували їх одягом, харчами та ін.²¹ Таким чином, повітовий комітет союзу, який отримував кошти від відповідного губернського об'єднання та звітував перед ним, спрямовував і регулював роботу різних громад при лікувальних закладах, залучав до справи допомоги хворим і пораненим кооперативи, попечительства, приватних осіб.

До 1 липня 1916 р. в українських губерніях комітети ВЗС облаштували й утримували 44,7 тис. ліжко-місць. За три наступних місяці їх кількість зросла до 47,2 тис. (усього в медичних закладах союзу в межах країни налічувалося 193 тис. ліжко-місць). Таким чином, наприкінці 1916 р. в Україні губернські й повітові комітети ВЗС утримували майже 25% госпітальних ліжко-місць від їх загальної кількості в усіх лікувальних закладах Земського союзу по Російській імперії. Із них третина (15,8 тис.) – у Харківській губернії²².

Київ, що знаходився неподалік від лінії Південно-Західного фронту, як важливий військово-адміністративний центр, а також завдяки наявності тут значного числа медичного персоналу та лікувальних закладів, був опорним пунктом для евакуації хворих і поранених фронтовиків. За короткий час місто

¹⁹ Отчёт Волинского губернского комитета Всероссийского земского союза по отделению оказания помощи больным и раненым воинам за период с 7 октября 1914 по 1 января 1916 г. – Житомир, 1916. – С.270.

²⁰ Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. – Ч.ІІІ. – С.7.

²¹ Загряжков А.Д. Всероссийский земский союз... – С.15–16.

²² Підрах. за: Учреждения Всероссийского земского союза: Октябрь 1916 г. – С.27.

стало одним із найбільших у Російській імперії госпітальних центрів. Уже наприкінці серпня 1914 р. тут функціонувало 7 госпіталів Київського губернського комітету ВЗС на 1655 ліжок. За місяць їх кількість зросла до 12 (2667), а ще через місяць – до 19 (3181 ліжок)²³. У 1915 р. до Києва навіть переїхала імператриця Марія Федорівна (мати Миколи II) – тут вона діяльно опікувалася вояками під егідою РТЧХ, який очолювала з 1880 р.²⁴

На 1916 р. у місті діяло 95 госпіталів, лазаретів та патронатів (разом 16 825 ліжко-місць), заснованих громадськими організаціями й окремими особами, що перебували під егідою Червоного Хреста. Тут діяли найбільший серед київських лікувальних закладів шпиталь РТЧХ на 700 ліжок (у приміщеннях політехнічного інституту), 9 госпіталів ВСМ на 6495 ліжок. У розпорядженні Київського губернського комітету ВЗС перебували 20 лікувальних закладів на 3642 ліжка, кількість яких не змінювалася до їх ліквідації в 1918 р.²⁵ Цікаво, що 8 найбільших лікувальних закладів цього комітету, в яких налічувалося 3187 ліжок, повністю утримувалися коштом останнього, а решта – різними організаціями та окремими заможними особами. Так, лазаретом №8 опікувалося Польське товариство, №10 – бактеріологічний інститут, №11 – Товариство дитячих лікарів, №13 – Клуб домовласників м. Києва, №14 – Клуб націоналістів, №15 – Товариство службовців управління залізницею Одеса – Бахмач, №16 – Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам і їхнім сім'ям²⁶. Кожен госпіталь мав свого вповноваженого і даму-попечительку. Із часом декілька лазаретів (як, приміром, №3, №9 і №12) через незадовільне фінансове становище своїх засновників було передано на утримання комітету ВЗС, деякі довелося закрити, а їхні ліжко-місця розподілили між рештою закладів.

Лікувальні заклади Київського губернського комітету Земського союзу мали відповідну спеціалізацію. Так, сім із них надавали допомогу важко-, вісім – легкопораненим. Госпіталь №3 (28 ліжок) займався солдатами, чий поранення пов'язувалися з ураженням нервової системи та вимагали хірургічного втручання; №12 (130 ліжок) мав відділення для лікування складних щелепних травм, де також виготовлялися протези; №17 (96 ліжок) надавав допомогу туберкульозникам, а №19 (400 ліжок) у Клінічному містечку – інфекційним хворим²⁷. У 1916 р. цей комітет також відкрив та обслуговував два перев'язочних пункти (на 3260 осіб) для легкопоранених, дві перев'язочні палати на 57-му тиловому евакопункті. Усього лікувальні заклади Київського губернського комітету ВЗС, за даними 1917 р., одночасно могли розмістити

²³ Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. – С.4.

²⁴ Кудина Ю.В. «Ужасно думать, что это только начало» (Война глазами вдовствующей императрицы Марии Фёдоровны) // Первая мировая война: Пролог XX века. – Москва, 1998. – С.448.

²⁵ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.4. – С.170.

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.719. – Оп.1. – Спр.2070. – Арк.5–10; Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. – С.4.

²⁷ Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. – С.4–6.

7 тис. хворих і поранених фронтників, яких обслуговували 1630 лікарів, санітарів, різної прислуги та службовців. Для прохарчування всіх цих людей лише на один тиждень було необхідно 45 650 кг борошна, 8064 кг круп, 1008 кг жирів, 530 кг олії, 10 370 кг м'яса²⁸. Витрати на одне ліжко-місце становили не менше 3,5 руб. на добу, а норму на прохарчування одного пацієнта на початку війни визначено у 40 коп. і доведена в 1917–1918 рр. до 90 коп. Розмір витрат лише на закупівлю продуктів із серпня 1914 по 1 січня 1917 рр. становив 1 390 615 руб.²⁹ Із часу відкриття госпіталів, підпорядкованих Київському губернському комітету ВЗС, і до 1 вересня 1917 р. тут лікувалося 148 тис. хворих і поранених. Було зроблено 39 831 операцію й 1 590 808 перев'язок. Пацієнтів, котрі потребували тривалого лікарського догляду, потім евакуювали або переводили до інших госпіталів і лазаретів за межами Київщини³⁰.

Поряд із цим, однією з найбільш значних форм діяльності комітетів Земського союзу були санітарно-епідемічні заходи, спрямовані на боротьбу з інфекційними хворобами – як серед військовослужбовців, так і цивільного населення. Вони взялися також за організацію різнобічної допомоги скаліченим воякам, кількість яких із кожним місяцем бойових дій невпинно зростала. Земські комітети разом з іншими громадськими організаціями та товариствами, окремими благодійниками від початку війни відкривали й утримували власним коштом заклади з опіки таких фронтників. Із часом вони почали засновувати майстерні, створювати спеціальні виробничі артілі, кооперативи, де інваліди виконували нескладну роботу, головним чином шили одяг і взуття для армії. Особливо багато притулків і патронатів було облаштовано при госпіталах. Так, в Єлисаветграді повітовий комітет ВЗС організував патронат для комісованих фронтників, які потребували продовження лікування та відповідного догляду. У Харкові завдяки зусиллям губернського комітету Земського союзу відкрилася протезна майстерня. При ній діяв притулок для жертв війни, котрі стояли у черзі на протези³¹.

На території Правобережної України також функціонував окремий Південно-Західний обласний земський комітет допомоги хворим і пораненим воїнам, заснований на початку серпня 1914 р. з ініціативи Подільського та за підтримки Волинського й Київського губернських земств. Комітет складався з шести представників земств краю (по два від кожної губернії), а також одного від уряду³². Його головновповноваженим був член Державної думи від Подільської губернії П.М.Балашов. До весни 1915 р. Південно-Західний обласний комітет формально вважався складовою частиною Всеросійського земського союзу як такий, що був заснований згідно з положеннями, виробленими з'їздом уповноважених у Москві 30 липня 1914 р. Після того, як обласний земський комітет не погодився з вимогою передати всі свої капітали до загальної

²⁸ ЦДІАК України. – Ф.1069. – Оп.1. – Спр.720. – Арк.1 зв. – 2.

²⁹ Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. – С.6, 11.

³⁰ Там само. – С.6.

³¹ Учреждения Всероссийского земского союза: Октябрь 1916 г. – С.31–32.

³² Сулига І.Г. Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни. – С.234–235.

каси ВЗС, він легалізував свою діяльність як земська організація, незалежна від союзу³³.

Діяльність Південно-Західного обласного земського комітету значною мірою обумовлювалася близькістю до району бойових дій, що передбачало перш за все надання медичної допомоги пораненим на передових позиціях, їх харчування та переміщення до найближчих етапних пунктів, а також перевезення санітарними ешелонами на евакопункти, і потім далі, у глиб країни. Наприкінці 1915 р. в розпорядженні комітету було 5 передових перев'язочно-харчувальних загонів і 4 військово-санітарних поїзда, які перебували на Південно-Західному фронті, 3 великих евакуаційних лазарети, склад у Києві, вагон-склад, медична лабораторія у Харкові й санаторій для хворих фронтовиків в Алушці³⁴. Забезпечення перев'язочно-харчувальних загонів усім необхідним здійснювалося за рахунок асигнувань Подільського губернського земства. Починаючи з листопада 1914 р., за рік діяльності, було проведено 46 368 перев'язок, нагородовано 223 705 та евакуйовано 104 367 поранених³⁵. Насамперед їх направляли до трьох київських евакуаційних лазаретів, розрахованих на 2200 ліжко-місць, наприкінці грудня 1914 р. разом із медичним персоналом і командами санітарів переданих військовим міністерством у розпорядження Південно-Західного обласного земського комітету. Із Києва тилові санітарні ешелони доставляли поранених і хворих далі – до лікувальних закладів Харкова, Полтави, Катеринослава, Миколаєва, Конотопа, Курська, Москви та інших міст. Лише з вересня 1914 по листопад 1915 рр. чотирма військово-санітарними поїздами, які перебували у віданні Південно-Західного обласного земського комітету, було транспортовано 98 687 осіб³⁶.

Для керівництва закладами Земського союзу в діючій армії та в місцевостях, наближених до районів боїв, було створено особливі фронтові комітети у складі вповноважених Головного комітету, представників органів місцевого самоврядування, громадських організацій та установ. Свою діяльність на Південно-Західному фронті ВЗС розпочав восени 1914 р., коли ще була чинною заборона уряду працювати його підрозділам далі на захід від лінії Москва – Харків, хоча потреба в медично-санітарних закладах на передовій набула гостроти з перших днів війни. На той час командувач 8-ї армії Південно-Західного фронту О.О.Брусилів зазначав:

«Уже на самому початку війни, коли наша армія швидко просувалася вперед, мене дуже бентежив її тил і зв'язок, який необхідно було підтримувати штабу армії як із передовими підрозділами, так і зі штабом фронту. Тилові установи не зовсім було сформовано, автомобілів дуже мало, іншого транспорту й

³³ Собрание уполномоченных губернских земств в Москве 5 июня 1915 г.: Журнал заседания. – Москва, 1915. – С.15, 34.

³⁴ Статистический отчет о деятельности комитета Юго-Западной областной земской организации по оказанию помощи больным и раненым воинам с 25 августа 1914 г. по 1 ноября 1915 г. – К., 1916. – С.4, 7–9; Сулига І.Г. Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни. – С.235.

³⁵ ЦДІАК України. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.3319. – Арк.24, 33.

³⁶ Статистический отчет о деятельности комитета Юго-Западной областной земской организации по оказанию помощи больным и раненым воинам... – С.40.

телеграфних колон недостатньо; що ж до санітарної частини, то вона перебувала у самому зародку, і під час перших битв становище було дуже важким... Довелося мені самому втрутитися у санітарну справу, щоби бодай якимось чином упорядкувати її на майбутнє. Уважаю обов'язком сумління згадати добрим словом багатьох представників земства й окремих осіб із найближчих до колишнього кордону місцевостей. Окрім усілякої адміністрації, вони за власною ініціативою надали величезні послуги пораненим і хворим воїнам. Було створено багато легких загонів, перев'язочних пунктів і лазаретів. І все це – з енергією й розпорядливістю, воістину гідними історії»³⁷.

Отримавши дозвіл влади працювати на фронті, Головний комітет ВЗС у січні 1915 р. затвердив положення про Галицький комітет, який містився у Львові (головою став С.П.Шлікевич, а його заступником – Ф.І.Гаярін)³⁸. Улітку того ж року він отримав нову назву – Комітет Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту (Комітет ВЗС ПЗФ), управління перебувало в Києві. Комітет було мілітаризовано, його співробітники носили однострої та зброю. У своїй діяльності на фронті, крім загальних директив уповноважених, вони виконували розпорядження військової влади. 24 листопада 1915 для розгляду поточних справ було створено Малий комітет, рішення якого мали силу рішень Комітету ВЗС ПЗФ, але за останнім зберігалось право їх перегляду та скасування³⁹.

Із розгортанням діяльності Галицького комітету ВЗС на Південно-Західному фронті навесні 1915 р. при ньому було створено відділи, які поділялися на галузеві й функціональні, тобто пов'язані з відповідною галуззю господарства або з виконанням конкретних функцій. У цілому комітет із самого початку своєї роботи мав досить складну структуру, що постійно зазнавала змін. У вересні 1915 р., поряд з управлінням Комітету ВЗС ПЗФ у Києві, було започатковано інститут уповноважених при великих армійських з'єднаннях для координації й контролю за діяльністю численних закладів, що працювали в районах дислокації окремих армій⁴⁰.

Від літа 1915 р., після поразки російських військ на Південно-Західному фронті, діяльність Комітету ВЗС ПЗФ полягала у задоволенні нагальних потреб армії, наданні різноманітної допомоги місцевому населенню й біженцям, обслуговуванні робітників, зайнятих на фортифікаційних, будівельних, ремонтних та інших роботах. Його робота розгорнулася в районі, до якого ввійшли Галичина, Волинь, Поділля, Буковина, Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Бессарабія, суміжні регіони України, а також Росії й Білорусії⁴¹.

Медико-санітарна справа, як і у внутрішніх районах, залишалася однією з найголовніших у діяльності Земського союзу на фронті, до того ж вона була набагато ширшою за напрямками надання відповідної допомоги. Така

³⁷ Брусилов А.А. Мои воспоминания. – Москва, 1983. – С.68, 82.

³⁸ ЦДАК України. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.3–4.

³⁹ Там само. – Спр.7. – Арк.1.

⁴⁰ Там само. – Спр.10. – Арк.29, 46, 95.

⁴¹ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). – С.164.

робота Комітету ВЗС ПЗФ зосереджувалася у трьох відділах: спеціальному медично-санітарному, етапному й окопних робітників. Якщо наприкінці січня 1916 р. перший відділ налічував 168 закладів, то на 1 вересня того ж року – уже 323, що становило майже 75% усіх медично-санітарних закладів Комітету ВЗС ПЗФ⁴². Для більш чіткої роботи відділ було розподілено на 8 спеціалізованих підрозділів: епідемічні, дезінфекційні, лазневі, щепні й санітарно-технічні загони, стоматологічні та хіміко-бактеріологічні кабінети, санітарне бюро. На 1 березня 1916 р. персональний склад закладів медично-санітарного відділу на фронті становив 1190 осіб⁴³.

Із початком активного руху біженців на схід улітку 1915 р. поряд із медично-санітарними заходами Комітет ВЗС ПЗФ активно взявся за організацію об'єднаних в окремі загони харчувальних пунктів. Їх облаштували вздовж шляхів, на пароплавних пристанях і залізничних вокзалах, у місцях тимчасового проживання вигнанців. Особливо посилилася робота у цьому напрямі після заснування спеціального відділу допомоги біженцям Комітету ВЗС ПЗФ, що розпочав свою діяльність 21 серпня 1915 р. (згодом – відділ допомоги населенню, яке постраждало від війни)⁴⁴.

У Києві формувались і направлялись у різні місцевості харчувальні загони, які відкривали пункти, розраховані на тисячу й більше осіб. Так, у серпні 1915 р. відділ допомоги біженцям Комітету ВЗС ПЗФ утримував 20 харчувальних загонів, а на початку жовтня їх налічувалося вже 43⁴⁵. Зі зменшенням біженського потоку загони годували осілих біженців і розорене війною місцеве населення. На 1 січня 1916 р. таких формувань налічувалося 25, вони мали свої заклади у 60 населених пунктах. Усього в 1915 р. відділ допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ видав 9 320 484 обіди, зокрема біженцям – 4 747 562, а решта – місцевому населенню⁴⁶.

Серед біженців першочергової допомоги потребували діти-сироти й ті, котрі загубили батьків. Комітет ВЗС ПЗФ одним із перших почав відряджати в місця скупчення біженців своїх працівників, які відшукували серед них таких дітей і відправляли їх в ясла-притулки. Приміром, відділ допомоги населенню цього комітету під час активного руху біженців на схід відкрив 35 таких закладів, більша частина яких розташовувалася у внутрішніх губерніях, у місцях компактного розміщення біженців. Згодом вони перейшли у відання місцевих добровільних організацій, а Комітет ВЗС ПЗФ опікувався тільки тими, що функціонували поблизу фронту. Восени 1916 р. в Галичині й на Волині організація утримувала 12 притулків-ясел та ще 36 денних шкіл з їдальнями. У притулках частина дітей перебувала постійно, а решта – упродовж дня⁴⁷. Усього ж за час активного руху біженців ці заклади відвідало понад 100 тис. дітей. За

⁴² Список учреджений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. – К., 1916. – С.103–104; Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.12568. – Оп.1. – Д.80. – Л.21.

⁴³ ЦДІАК України. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.3324. – Арк.42.

⁴⁴ Там само. – Спр.1576. – Арк.67.

⁴⁵ Там само. – Спр.1742. – Арк.2, 4–5, 7; Спр.1612. – Арк.7–8.

⁴⁶ РГВИА. – Ф.12568. – Оп.1. – Д.80. – Л.3, 23 об.

⁴⁷ Список учреджений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. – С.75–78.

першу половину 1916 р. в усіх притулках-яслах Комітету ВЗС ПЗФ діти провели 198 тис. днів, а чисельність тих, хто перебував тут одночасно, становило 3–3,5 тис.⁴⁸ Один із таких постійних закладів на 85 осіб працював у Києві, на Сирці. По вул. Володимирській, 63 було відкрито гуртожиток для підлітків та два карантинних будинки, в яких здійснювався постійний медико-санітарний нагляд за дітьми. Перш, ніж потрапити до притулку, вони від 14 до 18 днів перебували в карантинних будинках, розрахованих на 120–130 осіб. Звідти переходили не тільки до притулку Комітету ВЗС ПЗФ, а й до закладів, утримуваних Комітетом Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, місцевим відділенням Тетянинського комітету та іншими громадськими благодійними об'єднаннями⁴⁹.

Після Брусиловського прориву 1916 р., коли російські війська знову окупували значну частину Східної Галичини й Буковини, політика адміністрації на чолі з І.О.Бобринським на цих територіях стала більш ліберальною стосовно українства, що створювало певні умови для розширення терену діяльності національної інтелігенції у громадських організаціях добровільного спрямування, насамперед у комітетах Земського союзу й аналогічного за структурою Союзу міст Південно-Західного фронту⁵⁰. Їх працівники влітку 1916 р. спрямували свої зусилля на розшук дітей-сиріт та напівсиріт, які втратили батьків під час воєнних дій. Щоб не вивозити дітей із рідної землі, для них було облаштовано мережу спеціальних притулків-інтернатів у різних частинах краю. Завдяки зусиллям фронтових комітетів ВЗС і ВСМ уже впродовж літа вдалося майже відновити початкову народну освіту в окупованій російськими військами Галичині, де навчання велося українською мовою й «було вільне від того присмаку австро-польської рутини, що панувала по школах за австрійських часів»⁵¹. Комітети власним коштом закупили й відправили з підросійської України до Галичини та Буковини десятки тисяч примірників шкільних підручників українською мовою, а також книжки для позашкільного читання.

Відчуваючи потребу біженців і населення, котре постраждало від воєнного лихоліття, у різнобічній юридичній допомозі, Комітет ВЗС ПЗФ заснував мережу постійних правничих установ. У середині листопада 1915 р. було організовано спеціальний юридичний підвідділ, якому підпорядковувалося відповідне бюро в Києві. Уже за перші шість місяців роботи його фахівці надали 1300 усних консультацій та здійснили 1350 окремих розглядів у справах⁵².

Відтоді, як робота відділу допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ почала розгортатися ближче до фронту, довелося дедалі більше допомагати розореним війною мешканцям: сприяти працевлаштуванню, підвозити до місць

⁴⁸ Учреждения Всероссийского земского союза: Октябрь 1916 г. – С.43.

⁴⁹ Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е апреля 1916 г. – К., 1916. – С.11.

⁵⁰ Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С.128.

⁵¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Ч.1: Галицька Руїна 1914–1917 років. – Л., 1923. – С.58–60.

⁵² Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е апреля 1916 г. – С.11.

проживання необхідні продукти та продавати їх за заготівельними цінами, забезпечувати насінням тощо. Упродовж 1916 р. комітет розвинув такий необхідний різновид допомоги солдатам і цивільному населенню (особливо це стосувалося прифронтових територій), як організація торгівлі. Загальна дорожнеча й труднощі в підвезенні товарів приватними торговцями на фронт змусили його працівників організувати крамниці («лавки») для продажу найнеобхіднішого за собівартістю: хлібобулочних виробів, цукру, чаю, паперу, тютюну, сірників та ін. Крім цього, спеціальні фургони підвозили товари безпосередньо на передові позиції⁵³.

Відділ допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ, намагаючись забезпечити біженців необхідною кількістю білизни, одягу й взуття, організував у Києві трикотажну, ткацьку, взуттєву та іграшкову майстерні (всі розміщувалися по вул. Володимирській, 92), майстерню з виготовлення білизни й одягу по вул. Миколаївській, 4 (тепер – В.Городецького), а також магазин із продажу кустарних виробів на Хрещатику, 25. Попервах ці заклади задовольняли потреби тільки відділу допомоги населенню. Проте з часом вони розвинулися настільки, що почали обслуговувати інші відділи комітету, виконувати замовлення військового відомства, ВСМ та різних організацій. Майстерні працювали у дві зміни цілодобово. Так, улітку 1916 р. тут трудилося майже 450 робітників⁵⁴. Про розміри виробництва тільки ткацької та взуттєвої майстерень свідчать відповідні показники: з 27 серпня 1915 по 20 липня 1916 рр. було виготовлено продукції на 991 тис. руб.⁵⁵ Крім того, із метою забезпечення населення заробітком, Комітет ВЗС ПЗФ до осені 1916 р. організував 18 невеликих майстерень – ремонтних, швейних, взуттєвих, вишивальних та рукодільних, розкиданих по всьому Південно-Західному фронту. Приміром, у Сарнах і Шумську Волинської губернії працювали майстерні з ремонту білизни та взуття, які виконували замовлення лазневих загонів, а в Тернополі – вишивальна майстерня. На 1917 р. відділ допомоги населенню мав у своєму розпорядженні також 4 лісопильних заводи й стільки ж млинів⁵⁶.

У губернських і багатьох повітових містах органи місцевого самоврядування створювали бюро праці, які стали активними посередниками між роботодавцями й робітниками. Перші кроки до створення таких установ для біженців при Комітеті ВЗС ПЗФ було зроблено на початку вересня 1915 р. Причому працівники часто самі, не чекаючи запитів від роботодавців, намагалися знайти роботу для вигнанців, більшість з яких були селянами, відірваними від власного господарства. Для цього в різних місцевостях, крім анкет, розісланих по земських установах, економіях і цукрових заводах, було відкрито пункти бюро праці комітету. Їхні агенти формували бригади з селян, які направлялися на промислові підприємства й, особливо, в економії. Восени 1915 р. в Києві, коли був пік руху біженців, розрізнене існування в одному місті близько десятка однотипних закладів спонукало бюро праці при

⁵³ Учреждения Всероссийского земского союза: Октябрь 1916 г. – С.46–47.

⁵⁴ Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. – С.55, 106.

⁵⁵ Учреждения Всероссийского земского союза: Октябрь 1916 г. – С.49.

⁵⁶ РГВИА. – Ф.12568. – Оп.1. – Д.82. – Л.9.

Комітеті ВЗС ПЗФ удатися до їх об'єднання в окрему установу – Київське центральне бюро праці, яке управлялося радою з представників окремих бюро. У першій чверті 1916 р. воно у середньому направляло на роботу до 600 осіб⁵⁷.

Комітети Земського союзу взяли на себе завдання мобілізації дрібної промисловості, пошквалюючи деякі її галузі. Розвиток власного виробництва набув особливого значення у справі виготовлення різних предметів спорядження й обладнання як для безпосереднього використання своїми закладами, що позбавляло їх залежності від центральних органів ВЗС та примх ринку, так і для забезпечення армії й, деякою мірою, населення. Найбільших успіхів у цьому напрямі досяг Комітет ВЗС ПЗФ. У липні 1916 р. йому підпорядковувалося 99 виробництв, із них 67 – різноманітні ремонтно-технічні майстерні⁵⁸. Найбільш значні з них перебували у віданні відділів механічних майстерень і заводського.

Згідно з даними, які ми маємо, у вересні 1916 р., коли Комітет ВЗС ПЗФ вийшов на великі обсяги роботи, він складався з відділів: медико-санітарного (323 заклади), етапів (134), передових загонів (25), допомоги населенню, яке постраждало на війні (257), окопних робітників (530), механічних майстерень (23), шкіряного (93), автомобільної тяги (14), заводського (6), солдатських крамниць (40), із заготівлі худоби й збору врожаю (28), збереження та експлуатації коней (9), будівельного (13), заготівельного (41), закупівельної та приймальної комісій. Усього комітету підпорядковувалося 23 відділи, в яких налічувалося 1571 заклад (із них на фронті – 1297, у тилу – 274)⁵⁹. У квітні 1917 р. особовий склад працівників Земського союзу на Південно-Західному фронті становив 49 тис. осіб⁶⁰.

Отже, комітети Земського союзу надавали армії й населенню суттєву допомогу як добродійного, так і господарського спрямування, а відчутна державна фінансова підтримка цього об'єднання настільки його зміцнила, що незабаром воно почало конкурувати з урядовими структурами у справі допомоги воякам і цивільному населенню (особливо це стосувалося організації медико-санітарної допомоги). Ставлення уряду Миколи II до Всеросійського земського союзу було двоїстим. Використовуючи його можливості для потреб фронту, влада водночас з острогою дивилася на будь-яку громадську активність, у тому числі й з боку лояльно та патріотично налаштованих представників інтелігенції, буржуазії, поміщиків. Створення ВЗС не було закріплене у законодавчих актах, тож його правове становище залишалося невизначеним. Земський з'їзд (7–9 вересня 1915 р.) ухвалив рішення направити до імператора делегацію з пропозицією ввести до складу уряду свого представника. Самодержець не прийняв представників Земського союзу, а уряд звинуватив ВЗС у розтраті державних коштів. Із другої половини 1915 р., коли

⁵⁷ Список учреджений Комітета Юго-Западного фронту Всероссийского земского союза на 1-е апреля 1916 г. – С.12; ЦДІАК України. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1576. – Арк.98.

⁵⁸ Учреждения Всероссийского земского союза: Октябрь 1916 г. – С.51–52.

⁵⁹ Список учреджений Комітета Юго-Западного фронту Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. – С.101–108.

⁶⁰ Россия в мировой войне 1914–1918 годов (в цифрах). – Москва, 1925. – С.25.

проглядалася тенденція до обмеження наданих Земському союзу прав, організація перейшла в опозицію до офіційної влади. Представники керівних органів ВЗС, зокрема, поповнили ряди створеного у серпні 1915 р. в Держдумі міжпартійного Прогресивного блоку⁶¹.

Після падіння самодержавства Земський союз, як й інші загальноросійські організації громадського спрямування (Союз міст, Земміст⁶², Центральний військово-промисловий комітет), стали опорою нової влади в державному керівництві, отримавши широкі повноваження та права, а їхні діячі опинилися біля владного керма. Так, голова Земського союзу і співголова Земмісту князь І.Є.Львов навіть очолив Тимчасовий уряд першого скликання. У травні він затвердив пропозицію Головного комітету ВЗС від 29 березня 1917 р. про об'єднання паралельно працюючих на європейському воєнному театрі Земського союзу, Союзу міст та Червоного Хреста. Представник ВЗС В.В.Вирубов, котрому було доручено реалізувати це рішення, став комісаром Тимчасового уряду. Головний комітет Земського союзу вже 1 червня розробив основні заходи щодо передачі своїх закладів «відповідним відомствам»⁶³. Таким чином, відбувалося цілком закономірне в нових умовах «одержавлення» громадських структур підприємницьких кіл і тісно пов'язаних із ними інших суспільних груп. Уже з перших днів діяльності нової влади Земський союз звернувся до населення із закликом підтримати Тимчасовий уряд та вести війну до «переможного кінця»⁶⁴.

Після приходу до влади в Росії більшовиків діяльність Земського союзу поступово згорталася. Проіснував він до липня 1918 р., коли Рада народних комісарів видала декрет про його ліквідацію й передачу майна Вищій раді народного господарства та її місцевим органам⁶⁵. Зі свого боку Рада Міністрів УНР у квітні 1918 р. ухвалила рішення про ліквідацію губернських комітетів і Комітету ВЗС ПЗФ, інших аналогічних громадських організацій та передачу їхнього майна у відання Господарського департаменту⁶⁶. Натомість в еміграції Земський союз деякий час ще продовжував діяти.

Таким чином, серед усіх громадських об'єднань добродійного спрямування на українських територіях у роки Першої світової війни найбільшими розмірами діяльності відзначався Всеросійський земський союз. Його губернські й повітові комітети та, особливо, Комітет ВЗС ПЗФ надавали армії, цивільному населенню, насамперед біженцям, суттєву допомогу, покривши всю територію України, у тому числі прифронтові райони, густою мережею медичних, санітарно-епідемічних, харчувальних, виробничих, транспортних, будівельних,

⁶¹ Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – С.52, 55.

⁶² У липні 1915 р. Земський союз і Союз міст створили комітет із мобілізації дрібної й кустарної промисловості для забезпечення армії зброєю, спорядженням та обмундируванням – Земміст (рос. «Земгор»), а у серпні 1915 р., під час інтенсивного руху біженців, заснували Об'єднаний комітет з облаштування біженців.

⁶³ РГВИА. – Ф.12642. – Оп.1. – Д.75. – Л.28.

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.182. – Арк.3.

⁶⁵ Акимов Г.С. Российская буржуазия в годы Первой мировой войны (Деятельность Земгора) // Вопросы истории. – 1974. – №10. – С.78–79.

⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф.721. – Оп.3. – Спр.60. – Арк.3–4 зв.

навчально-виховних та інших закладів і підприємств. Завдяки істотній державній фінансовій підтримці ВЗС став реальним конкурентом урядових структур у справі організації медико-санітарної допомоги як фронтовикам, так і цивільному населенню. Діяльність комітетів Земського союзу в Україні, які спиралися на органи місцевого самоврядування, у цілому виявилася доволі ефективною, ставши важливою складовою у вирішенні найнагальніших гуманітарних проблем в умовах Першої світової війни та яскравим прикладом згуртування суспільства на гуманістичних засадах.

In the article activity of committees of the All-Russian Zemstvo Union is illuminated in Ukraine in the years of World War I both on business watching over front-line soldiers and citizenry. Examined structure of this eleemosynary association, work of his subdividing assignments into front and at a rear.

Keywords: *All-Russian Zemstvo Union, World War I, public organization, charity, humanitarian help, refugees.*

Л.М.ЖВАНКО *

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНИХ КОМІТЕТІВ ДОПОМОГИ БІЖЕНЦЯМ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На підставі широкого кола джерел висвітлюється процес формування під час Першої світової війни мережі етнічних комітетів допомоги біженцям, які знайшли тимчасовий притулок на українських землях Російської імперії.

Ключові слова: Перша світова війна, етнічні комітети, біженці, Російська імперія, допомога біженцям.

Перша світова війна спричинила не лише появу значної кількості біженців на теренах Російської імперії, а й викликала зростання національної самосвідомості етносів, що входили до складу цієї держави. Відтак закономірним бажанням стало прагнення надати допомогу та підтримку своїм співвітчизникам, які пізнали на собі трагедію біженської долі. Місцеві громади поляків, литовців, латишів, сербів, вірмен, євреїв тощо, котрі проживали на українських землях імперії Романових, створили для цього мережу спеціальних комітетів.

Окреслена проблематика, яка у вітчизняній історіографії комплексно ще не студіювалася, у переддень столітньої річниці від початку цього глобального світового конфлікту викликає жвавий інтерес серед науковців. Нині спостерігається «справжній бум дослідження в галузі соціальних аспектів Першої світової війни. [...] Це, безперечно, зумовлено кардинальною зміною умов історичного процесу на початку 1990-х рр.»¹. Одним із найбільш висвітлених у вітчизняній історіографії аспектів можна назвати формування й діяльність різних благодійних спілок, які виникли на хвилі патріотичного піднесення перших місяців війни. Приміром, у розвідках О.Доніка², Н.Загребельної³ та І.Коляди⁴ започатковано ґрунтовні дослідження процесу становлення, структуризації, соціальної бази та діяльності «провідних гуманітарних організацій в Україні періоду Першої світової війни».

Доля біженців – поляків, латишів, литовців, євреїв, представників інших етнічних груп, які знайшли тимчасовий притулок в Україні, – цікава тема для

* Жванко Любов Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії і культурології Харківського національного університету міського господарства імені О.М.Бекетова
E-mail: zhvan2012@gmail.com

¹ Ресніт О. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.3.

² Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV. – К., 2002. – С.155–182; Його ж. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Там само. – Вип. IX. – К., 2005. – С.61–86.

³ Загребельна Н.І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Там само. – Вип. VI. – К., 2003. – С.255–269; Її ж. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 244 с.

⁴ Загребельна Н., Коляда І. Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). – К., 2006. – 193 с.

дослідження. Один із найбільш розроблених її «векторів» – польський⁵. Проте питання латишів, румунів, сербів тощо перебувають поки що на початковій стадії⁶. Дотична до заявленої проблематики ґрунтовна студія Л.Білоус, присвячена депортаційним акціям російської влади щодо єврейського населення, де авторка торкається й проблеми формування комітетів допомоги біженцям цієї національності⁷.

Серед іноземних істориків слід згадати британця П.Гетрелла та його статтю, присвячену дослідженню феномену переселення людей за воєнної доби, самоідентифікації біженців, особливостей перебування в тиллових губерніях поляків, латишів, росіян⁸. Досить цікаву, неоднозначну й дискусійну тезу дослідник висловив у присвяченому українським вигнанцям сюжеті під назвою «Малоросія: Незручні біженці»:

«Біженство підтверджувало респектабельність культивування національної самосвідомості й додавало життєздатності діям, які були наслідком особливостей національної ідіоми. Біженці були мобілізовані у “хрестовий” похід на підтримку національного відродження та, зрештою, створення або відновлення національної єдності»⁹.

Польську історіографію біженства Першої світової війни представлено узагальнюючою працею М.Коженювського, М.Мондзика й Д.Тарасюка, в якій аналізується процес формування комітетів допомоги польським біженцям у тиллових губерніях Російської імперії¹⁰. У статтях професора М.Мондзика виокремлено питання становлення та діяльності відділень Польського центрального комітету допомоги жертвам війни на Волині¹¹.

Уже на початку збройного конфлікту для соціального захисту етнічних біженців було створено низку комітетів, які, серед іншого, мали свої відділи і в

⁵ Лихачова Т.М. Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – Вип.10. – X., 2007. – С.86–94; *Її ж.* Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – X., 2010. – 220 с.; *Її ж.* Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914–1921 рр.) // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku / Pod red. H.Strońskiego, G.Seroczyńskiego. – Olsztyn; Charków, 2010. – S.33–51. Див. також: Жванко Л. Польські біженці Першої світової війни в Харкові // Формування історичної пам'яті: Польща і Україна: Мат. міжнар. наук.-практ. конф., 12 трав. 2007 р. – X., 2008. – С.18–33; *Її ж.* Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні (1914–1918 рр.) // Res Historica. – Т.30. – Lublin, 2010. – S.79–108.

⁶ Жванко Л.М. Румунські біженці Першої світової війни на Полтавщині // Архіви і документальна спадщина Полтави: минуле, сучасне, перспективи: 1903–2003: Наук.-практ. конф. – Полтава, 2003. – С.208–215; *Її ж.* Іноземні біженці Першої світової війни в Україні // Київська старовина. – 2005. – №3. – С.77–93; Žvanko L. Latvieši bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915–1916) // Latvijas Kara muzeuma gadagrāmata. – Kh.; Rīga, 2009. – L.19–38.

⁷ Білоус Л.В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2011. – №2. – С.65–79.

⁸ Гетрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны // Исторические записки: Статьи. – Т.4 (122). – Москва, 2004. – С.46–72.

⁹ Там же. – С.65.

¹⁰ Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. – Lublin, 2007. – 238 s.

¹¹ Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu w latach I wojny światowej // Ucrainica Polonica. – 2004. – №1. – S.112–121.

українських губерніях Росії. Офіційна влада, даючи дозволи на їх діяльність, безумовно, до певної міри прагнула перекласти турботу про цих людей на плечі громадськості. З іншого боку, війна показала, наскільки міцне почуття етнічної солідарності, коли місцеві поляки, литовці, латиші, євреї тощо жертвували свої помешкання, кошти, одяг, взуття для допомоги біженцям. Досить влучно визначив завдання відповідних комітетів, яке можна спроектувати на місію всіх етнічних інституцій, представник харківської польської громади І.Карсницький: «Головним завданням польських організацій Харкова стала не лише організація матеріальної допомоги землякам, а й прагнення, щоби польські вигнанці, закинуті воєнними подіями на чужину, не втратили усвідомлення своєї національності»¹².

Слід зазначити, що на офіційному рівні було затверджено діяльність низки етнічних комітетів, представники яких увійшли до складу Особливої наради з облаштування біженців – державної структури з урегулювання біженецької проблеми в Російській імперії. Серед них – Центральний громадянський комітет губерній Царства Польського, Польський центральний комітет допомоги жертвам війни, Вірменський центральний комітет допомоги постраждалим від війни, Центральний єврейський комітет допомоги жертвам війни (російська дослідниця М.Златіна подає його назву як «Єврейський комітет допомоги постраждалим від війни і погромів»¹³), Комітет Бакинського мусульманського благодійного товариства, Латиський центральний комітет з надання допомоги біженцям, Центральний комітет Литовського товариства з надання допомоги постраждалим від війни, Головне правління Грузинського товариства в Тифлісі¹⁴. Цей крок демонстрував лояльність влади до етнічних меншин, прагнення затушувати можливі конфлікти на цьому ґрунті, а також був альтернативою «політично небезпечним» Всеросійському земському союзу та Всеросійському союзу міст¹⁵. Натомість для етнічних комітетів перебування в такій ситуації дозволяло отримувати фінансування з державного бюджету. З іншого боку, ці структури були під наглядом МВС Росії. В одній із доповідних записок, адресованих директорові департаменту поліції, зазначалося: «Під прапором допомоги біженцям сформувалися суто політичні польські організації. [...] Подібний характер мають організації литовців і латишів»¹⁶.

Найвпливовішим серед польських етнічних організацій став Центральний громадянський комітет губерній Царства Польського (ЦГК), який у межах Російської імперії відіграв важливу роль в організації соціального захисту біженців¹⁷, а ще більше – збереження в їхньому середовищі національної ідентичності. Свою діяльність інституція розпочала 10 серпня 1914 р. у Варшаві.

¹² Съезд о беженцах // Южный край. – 1915. – 1 декабря.

¹³ Златина М.А. Проблема еврейского беженства в России в период Первой мировой войны (июль 1914 – зима 1915/1916 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2010. – С.19.

¹⁴ Положение об обеспечении нужд беженцев // Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Т.1: Второе полугодие. – №242. – 1 сентября 1915 г. – Петроград, 1915. – С.2425.

¹⁵ Лихачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни... – С.50.

¹⁶ Думова Н.Г. Кадетская партия в период Первой мировой войны и Февральской революции. – Москва, 1988. – С.39.

¹⁷ Korzeniowski M. Tułaczy los... – S.51–52.

Ініціаторами створення, за підтримки промислових, кредитних, банківських та інших товариств, виступили члени Центрального аграрного товариства Польщі¹⁸. Згодом окупаційна німецька влада, звинувативши комітет у «про-російській орієнтації», оголосила про його розпуск¹⁹. У зв'язку з цим ЦГК було перенесено до Петрограда, де з 24 серпня 1915 р. і розпочався новий етап його діяльності. Відтепер до нього входили польські громадські діячі, котрі проживали в Росії: А.Леднецький, Л.Кроненберг, Ф.Новодворський, В.Жуковський, І.Геллер, С.Глезнер, Г.Свенцицький та І.Гарусевич²⁰. Очолювали структуру С.Святополк-Четвертинський (голова) та В.Ґрабський (віце-голова)²¹. Останній також виступав головним представником ЦГК у справі захисту інтересів польських біженців в урядових інстанціях Росії.

9 вересня 1915 р. міністр внутрішніх справ князь М.Щербатов розіслав губернаторам і градоначальникам спеціальний циркуляр, відповідно до якого головним завданням ЦГК стало надання допомоги при перевезенні, розміщенні та облаштуванні на нових місцях біженців-селян із губерній Царства Польського. У зв'язку з цим висловлювалося прохання всіляко сприяти вповноваженим комітету у цій справі²². Фактично за умов відсутності законодавчого регулювання діяльності ЦГК циркуляр давав можливість його представникам налагоджувати стосунки з місцевою владою. При цьому ставлення офіційної та місцевої влади до комітету не було прихильним, а часом і відверто ворожим²³.

Серед напрямів роботи ЦГК слід назвати пошук коштів на справу підтримки біженців, допомогу органам місцевого самоврядування, які займалися проблемами вигнанців, відкриття з дозволу влади в місцях розселення поляків дитячих притулків, шкіл, забезпечення роботою, харчуванням, одягом та ін. Зрозуміло, що такий обсяг завдань, за наявності значної кількості польських біженців та їх територіальної розпорошеності, вимагав структурування комітету, відкриття широкої мережі місцевих представництв. 14–15 жовтня 1915 р. на загальному зібранні ЦГК було схвалено ініціативу М.Лютославського щодо направлення в різні регіони імперії спеціальних уповноважених. Інститут уповноважених або представників ЦГК було запроваджено й на рівні губерній, а за потреби – навіть повітів²⁴. Територію європейської Росії було поділено на сім районів, які, своєю чергою, склалися з 47 округів (губерній). Українські губернії ввійшли до трьох районів²⁵. У складі західного з центром у Рославі (головновповноважений С.Войцехівський) перебувала Чернігівщина, де інтереси ЦГК представляв Е.Реттингер²⁶. У складі південно-західного з центром у Києві

¹⁸ *Plygawko D.* Sienkiewicz w Szwajcarii. – Poznań, 1986. – S.18.

¹⁹ *Holzer J.* Polska w pierwszej wojnie światowej. – Warszawa, 1967. – S.22.

²⁰ Центральный варшавский обывательский комитет в Петрограде // Известия Киевской городской думы. – 1915. – С.169–170.

²¹ *Korzeniowski M.* Tułaczy los... – S.55.

²² Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.18. – Оп.21. – Спр.110. – Арк.4.

²³ Див.: Съезд о беженцах // Южный край. – 1915. – 1 декабрия.

²⁴ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.42. – Арк.4.

²⁵ *Korzeniowski M.* Tułaczy los... – S.62.

²⁶ Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1567. – Арк.1.

(головновповноважений П.Гурський) – Бессарабська, Київська, Волинська, Подільська й Херсонська губернії²⁷. Слід зауважити, що організацію допомоги полякам на території Київщини провадив окремий відділ Київського округу, роботою якого керував С.Москалевський. Координацією заходів на решті території займався «відділ чотирьох губерній» з П.Гутовським на чолі²⁸. І на решті, у складі південного району з центром у Харкові (головновповноважений В.Гутовський) опинилися Харківщина, Полтавщина, Катеринославщина й Таврія²⁹. Уповноваженим ЦГК у Полтавській губернії працював дворянин В.Карпинський, у Харківській – Т.Ясенський, а з 1 листопада 1916 р. – статський радник І.Дилевський³⁰. Загалом у різний час у штаті співробітників ЦГК було 43–53 повноважених, 302–445 інструкторів різних рівнів, 2205 провідників, 70 ксьондзів³¹. Кожному з польських провідників видавалася нарукавна пов'язка з емблемою ЦГК, 100 руб. на перші потреби партії біженців, книжка для записування витатків, а також спеціальне посвідчення на опікування ввіреними людьми³².

На початку червня 1915 р. на теренах Російської імперії функціонувало 554 місцевих осередки ЦГК. Найменшими його адміністративними одиницями були повітові відділення, підпорядковані вповноваженому округу (губернії). Ці відділення мали велике значення для організації справи, оскільки вони найтісніше контактували з біженцями³³. На українських теренах Росії також було сформовано мережу губернських, повітових та міських представництв ЦГК. Наприклад, широку діяльність розгорнуло відділення в Києві, до складу якого входило кілька секцій – організаційна, касово-бухгалтерська, евакуаційна, матеріальної допомоги, морально-релігійна, освітня та ін.³⁴ У Харківській губернії функціонувало вісім повітових комітетів³⁵. При цьому в Ізюмському повіті, де тимчасовий притулок знайшли 1060 біженців, було створено два відділення ЦГК – у містечках Слов'янську та Краматорську, які очолили, відповідно, Б.Свинарський і Л.Гужевський³⁶. До Сум, де проживало 1839 поляків (чи не найбільше серед повітових міст губернії), для організації допомоги їм із Петрограда навіть прибув представник ЦГК Я.Домбровський³⁷.

Ще однією інституцією, яка на загальноімперському рівні опікувалася біженцями-поляками, було Польське товариство допомоги жертвам війни, створене 29 серпня 1914 р. в Петрограді³⁸. Першочергово воно, як зазначалось у затверженому місцевим градоначальником статуті, мало назву Товариство допомоги бідним сім'ям поляків, які беруть участь у війні та нужденному

²⁷ Лухачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни... – С.50.

²⁸ Korzeniowski M. Za Złotą Bramą: Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920. – Lublin, 2009. – S.105.

²⁹ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.110. – Арк.10.

³⁰ Там само. – Спр.201. – Арк.1–3.

³¹ Лухачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни... – С.45.

³² Korzeniowski M. Tułaczy los... – S.68.

³³ Ibid. – S.55, 66.

³⁴ Korzeniowski M. Za Złotą Bramą... – S.104.

³⁵ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.16. – Арк.6, 9, 19, 24–29, 48–49.

³⁶ Там само. – Спр.22. – Арк.31; Спр.16. – Арк.29.

³⁷ Жванко Л. Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні... – С.87.

³⁸ Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy... – S.112.

польському населенню, постраждалому від воєнних дій³⁹. Проте в листуванні, а згодом і вжитку закріпився скорочений варіант – Польське товариство допомоги жертвам війни (ПТДЖВ). Ініціаторами його створення виступили представники петроградської «полонії» Р.Квятковський, редактор часопису «Голос польський», присяжний повірений Б.Ольшамовський і дійсний статський радник, депутат Державної думи Г.Свенцицький⁴⁰. Головою комітету став промисловець В.Жуковський. Метою його діяльності проголошувалося «надання допомоги та сприяння безпосереднім і опосередкованим жертвам війни»⁴¹. Фонди комітету передбачалося формувати з добровільних членських внесків, проведенням благодійних зборів, отриманням прибутків від концертів, лекцій, наукових бесід та ін.⁴²

Польське товариство допомоги жертвам війни за своїм статусом було громадською інституцією, у роботі якої активну участь брали представники так званої старої польської еміграції в Росії, а також ті, хто прибув у 1914–1915 рр. Натомість ЦГК, на думку М.Мондзика, був офіційною урядовою інстанцією, котра отримувала кошти від російського уряду⁴³. Вітчизняна дослідниця Т.Лихачова встановила, що з осені 1915 р. ПТДЖВ також почало отримувати урядові дотації на допомогу біженцям⁴⁴. Важливим аспектом у діяльності ЦГК і ПТДЖВ стало розмежування сфер впливу на біженців, котре ґрунтувалося на принципі їх розселення. Так, ЦГК опікувався тими, хто знайшов тимчасовий притулок у сільській місцевості, а ПТДЖВ – містянами⁴⁵.

ПТДЖВ складався з 237 відділень, де працювало близько 25 тис. осіб⁴⁶. Досить ефективним процес створення місцевих осередків товариства був саме на українських землях⁴⁷ – як у великих губернських центрах (Київ, Житомир, Херсон), так і повітових містечках (Лохвиця, Конотоп, Юзівка, Краматорськ, Слов'янськ)⁴⁸. Перші відділення відкрилися у вересні 1914 р. в Одесі та Катеринославі⁴⁹. Наприкінці жовтня 1914 р. розпочав свою роботу київський осередок, котрий, маючи у структурі 10 секцій і 800 працівників, вийшов на першу позицію серед українських відділень⁵⁰. Це була «найбільш динамічна польська благодійна організація»⁵¹.

За підрахунками польських істориків, на українських землях упродовж 1914–1916 рр. було створено 115 відділень ПТДЖВ. Із них 77 функціонувало в Київському окрузі, який охоплював Подільську (26 відділень), Київську (20),

³⁹ ДАХО. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.667. – Арк.5.

⁴⁰ Устав Общества вспомоществования бедным семьям поляков, участвующих в войне, и бедствующему польскому населению, пострадавшему от военных действий. – Петроград, 1914. – С.7.

⁴¹ Там же. – С.1.

⁴² Там же. – С.6.

⁴³ *Mądzik M.* Polskie organizacje niesienia pomocy... – S.113.

⁴⁴ *Лихачова Т.М.* Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С.122.

⁴⁵ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.157. – Арк.35.

⁴⁶ *Гатрелл П.* Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С.62.

⁴⁷ *Korzeniowski M.* Tułaczy los... – S.97.

⁴⁸ Ходатайство об открытии польской школы // Полтавский день. – 1916. – 20 июля; ДАХО. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.683. – Арк.1; Спр.700. – Арк.2.

⁴⁹ *Korzeniowski M.* Tułaczy los... – S.89.

⁵⁰ *Ibid.* – S.93.

⁵¹ *Mądzik M.* Polskie organizacje niesienia pomocy... – S.114.

Волинську (22), Чернігівську (6) і Полтавську (3 відділення) губернії⁵². На території Харківщини було створено 5 відділень (у Харкові, Слов'янську, Сумах, Ізюмі, Краматорську). На Катеринославщині, Херсонщині й Таврії – 14, 6 і 7 відділень. Подеколи їх керівниками виступали місцеві ксьондзи⁵³.

Процес відкриття відділення можна відтворити на прикладі діяльності польської діаспори Харкова. Ініціаторами його створення виступили поляки, котрі тривалий час проживали у цьому місті. Зауважимо, що на початку Першої світової війни тут діяла громадська організація «Польський дім», котра й гуртувала навколо себе активних діячів. Головою її був І.Вільга, інженер-технік, який працював у Союзі гірничопромисловців Півдня Росії, а його заступником – І.Карсницький, також інженер за фахом. Останній про події літа 1915 р. восени того ж року згадував:

«Доля занесла багато таких біженців до нашого міста, де вони опинилися у чужому для себе середовищі, без сімей, не знаючи, що їм робити й куди звернутися. Група місцевих діячів, згуртувавшись навколо місцевого римо-католицького костелу, попечительства про бідних, прийняла близько до серця долю цих перших польських жертв війни. Кількість біженців, яка щодня зростала, вимагала створення міцної організації»⁵⁴.

15 травня 1915 р. ініціативна група – І.Вільга, М.Вільга, І.Тайлор, І.Карсницький, З.Щавинський, Р.Щавинська, С.Виршило, Й.Дворжанчик та О.Дворжанчик – направила харківському губернаторові прохання дати дозвіл на відкриття в місті відділення⁵⁵. Відповідно до законодавства усі пройшли перевірку в місцевій поліції на предмет «політичної благонадійності»⁵⁶. За деякий час було отримано позитивну відповідь. Головою відділення обрали С.Виршила, віце-головою – Й.Дворжанчика, який на той час працював завідувачем під'їзних шляхів і перебував у складі правління Олексіївського гірничопромислового товариства, заснованого підприємцем О.Алчевським⁵⁷.

Близько 160 членів місцевої громади, тобто майже всі активні діячі «Польського дому», віддавали «безкоштовно свій час на послуги Польського комітету й лише посади, які вимагали роботи впродовж цілого дня, обслуговуються платними працівниками, кількість яких склала 24»⁵⁸. При цьому представниці польської громади Марія Вільга, Регіна Щавинська, Олена Дворжанчик, Марія Карсницька, Олена Виршило та багато інших, виконуючи в тогочасному все ще патріархальному суспільстві функції матерів і дружин, разом зі своїми чоловіками брали активну участь в організації допомоги землякам, переймаючись проблемами біженців. Успішна діяльність польської громади Харкова

⁵² Korzeniowski M. Tułaczy los... – S.93–94.

⁵³ Ibid. – S.96–97.

⁵⁴ Труды Харьковского областного съезда Всероссийского союза городов по вопросу об устройстве и эвакуации беженцев, Харьков, 29, 30 ноября – 1 декабря 1915 г. – X., 1916. – С.76.

⁵⁵ ДАХО. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.667. – Арк.2.

⁵⁶ Там само. – Арк.13.

⁵⁷ Хрянін Е. Участь підприємців та акціонерних товариств із Польщі в економічному розвитку Харкова і губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність: Мат. наук. конф., 24 квітня 2004 р. – X., 2004. – С.78.

⁵⁸ Труды Харьковского областного съезда Всероссийского союза городов... – С.77.

з організації допомоги співвітчизникам, на думку І.Карсницького, залежала від того, що «завдяки випробуваному почуттю патріотизму поляків на чужині вдалося побороти значні труднощі та створити такі організації, якими можна пишатися, а свідомо громадська позиція їх діячів полегшила не одну тяжку долю і втерла не одну зронену сльозу»⁵⁹. Для організації співпраці з іншими структурами міста, які опікувалися біженцями, товариство направило туди своїх представників. Так, у засіданнях міського комітету Всеросійського союзу міст брали участь І.Карсницький, С.Виршило, а кандидатами було обрано Е.Тайлор і К.Гольян⁶⁰.

В Україні, крім відділень ЦГК та ПТДЖВ, які відіграли значну роль у житті польських біженців⁶¹, також діяли філії Товариства допомоги бідним сім'ям поляків, Польського комітету санітарної допомоги⁶², Польського львівського допоміжного комітету, який опікувався біженцями, прибулими з Австро-Угорщини⁶³. Серед його відділень слід назвати київське й харківське. Останнє допомагало майже 2 тис. вигнанців⁶⁴. Частина з них проживала у чотирьох притулках у селищах Харківського повіту та Сумах⁶⁵. У Києві та Харкові діяли ще й відділення Ради з'їздів польських організацій допомоги жертвам війни, що виникла влітку 1915 р. в Москві як противага суперництву між ЦГК і ПТДЖВ⁶⁶.

У 66 містах Російської імперії було засновано й цілу низку місцевих римо-католицьких добродійних комітетів. 14 із них функціонувало у Житомирі, Катеринославі, Києві, Кривому Розі, Луганську, Маріуполі, Миколаєві, Одесі, Полтаві, Рівному, Олександрівську, Умані, Чернігові, Шепетівці⁶⁷. Організаторами комітетів виступали члени місцевих польських громад і товариств. Важливим осередком збереження національної ідентичності було об'єднання «Польський дім», котре діяло, серед іншого, у Харкові та Одесі⁶⁸. На початок Першої світової війни досить потужними за своїми фінансовими можливостями були польські діаспори Києва й Одеси, де проживало, відповідно, 44,4 тис. і 20 тис. етнічних поляків⁶⁹. При цьому однією з найбільш організованих національних громад «південної Пальміри» була саме польська⁷⁰.

На початку 1916 р. організацією допомоги своїм співгромадянам у Києві займалося 16 спілок різного спрямування, у тому числі товариства

⁵⁹ Там же. – С.76.

⁶⁰ ДАХО. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.667. – Арк.12.

⁶¹ *Mądzik M.* Polskie organizacje niesienia pomocy... – S.113.

⁶² *Жванко Л.* [Рец.]. *Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D.* Tułaczy los: Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej, Lublin, 2007, 238 s. // Український історичний журнал. – 2008. – №3. – С.224.

⁶³ *Korzeniowski M.* Tułaczy los... – S.115.

⁶⁴ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.235. – Арк.164.

⁶⁵ Там само. – Спр.102. – Арк.14.

⁶⁶ *Korzeniowski M.* Tułaczy los... – S.120.

⁶⁷ *Słodkowski W.* Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej w latach 1914–1916. – Moskwa, 1916. – S.XIV–XV.

⁶⁸ *Николаенко О.О.* Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс]: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/lans/2010_5/5-4.pdf

⁶⁹ *Korzeniowski M.* Tułaczy los... – S.41.

⁷⁰ *Джумиґа Є.Ю.* Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIX. – К., 2003. – С.375.

(польських лікарів, опіки польських дітей, любителів мистецтва, страхові й кооперативні), гуртки (польських жінок, польських літераторів і журналістів), а також польський театр та ін.⁷¹ В Одесі працювало 7 польських товариств: Спілка рівноправності жінок, Товариство добродійності, Дім Марії та ін. При Католицькому благодійному товаристві було засновано комітет допомоги біженцям, роботою якого керував представник польської громади міста К.Рудковський⁷².

Крім того, комітети відкривалися й у містах, де були незначні за чисельністю польські діаспори. Наприклад, у Полтаві місцеві поляки створили комітет із надання допомоги біженцям. До його складу ввійшли Л.Королець (голова), М.Веселовська, В.Ярошевський, В.Лизишевський, Л.Августович, М.Кондрацький, М.Кондрацька, Є.Желидовський, місцевий ксьондз Ш.Повилане, С.Машковський, В.Стинецький, М.Фляшинська, А.Миляк, В.Маєвський, А.Горновський⁷³. Подібні комітети діяли й в окремих повітових населених пунктах.

За словами П.Гетрелла, «біженство розглядалося як катастрофа для латиського народу й одночасно воно сприяло відкритій національній агітації»⁷⁴. При цьому Я.Голдманіс, один із представників проросійськи налаштованої буржуазії Латвії, наголосив на необхідності пошуку дієвих форм і методів збереження народу, якому загрожувала небезпека бути розсіяним на теренах імперії⁷⁵. У зв'язку з цим 30 серпня 1915 р. у Петрограді на з'їзді латиських товариств і організацій основним питанням стала проблема земляків, котрих спіткала доля біженців⁷⁶. На підставі однієї з ухвал було утворено Латиський центральний комітет із надання допомоги біженцям, який координував діяльність близько 260 своїх місцевих відділень. Активними діячами новоутвореної організації виступили політичні та громадські діячі В.Олав, А.Берг, Ф.Гросвальд, А.Кліве, Я.Чаксте та ін. На неокупованих німцями територіях Латвії діяв Прибалтійський комітет із надання допомоги біженцям (К.Ульманіс, М.Антоніс, М.Скуїєніекс)⁷⁷.

В українських містах нечисленні громади латишів узяли під захист постраждалих від війни земляків. Проілюструвати це можна на прикладі Харкова. Сучасники відзначали, що передусім із прибуттям до чужого міста біженці шукали латиську громаду:

«Місцеву невелику малозгуртовану латиську колонію наплив виселенців заскочив абсолютно зненацька, оскільки ніяких повідомлень про відправку їх на південь не було. Проте перші ж прибулі біженці почали розшукувати у Харкові Латиське товариство та звертатися до нього по допомогу й пораду»⁷⁸.

⁷¹ *Stodkowski W.* Statystyczna księga wygnańców polskich... – S.XII–XIV.

⁷² Помощь беженцам // Одесский листок. – 1915. – 23 августа.

⁷³ ЦДІАК України. – Ф.321. – Оп.1. – Спр.236. – Арк.16–16 зв.

⁷⁴ *Гетрелл П.* Беженцы в России в годы Первой мировой войны. – С.61.

⁷⁵ Див.: *Смирин Г.* Основные факты истории Латвии. – Рига, 1999. – С.62.

⁷⁶ Съезд латышских обществ // Одесский листок. – 1915. – 31 августа.

⁷⁷ *Смирин Г.* Основные факты истории Латвии. – С.62.

⁷⁸ Труды Харьковского областного съезда Всероссийского союза городов... – С.92.

На 1900 р. у Харкові проживало 150 латишів лютеранського віросповідання, які займалися приватним підприємництвом і обробітком землі. Роком раніше під керівництвом Х.Дампеля та «вільного художника» А.Юр'яна було створено Латиське товариство взаємної допомоги, до складу котрого входило 50 членів⁷⁹. За рахунок проведення благодійних концертів, танцювальних вечорів та інших акцій воно надавало матеріальну допомогу непрацездатним латишам, сиротам і багатодітним латиським сім'ям⁸⁰.

Улітку 1915 р. саме Латиське товариство взаємної допомоги взяло на себе обов'язки із задоволення потреб земляків-біженців. Його правління, розуміючи, що в обмежених рамках поточного статусу навряд чи можлива результативна діяльність, скликало спеціальні загальні збори, де було обрано десятьох представників для розробки інструкції нової організації, покликаної надавати допомогу біженцям. 1 серпня 1915 р. губернатор М.Протасєв затвердив положення про Харківський комітет із надання допомоги біженцям-латишам. 13 серпня посадовцеві було представлено список членів його правління, до якого ввійшли К.Лац (голова), Р.Симонович (заступник голови), А.Муровський (касир), М.Румнек (заступник касира), М.Балкіт (секретар)⁸¹. Подібним чином діяли й латиші Одеси. Наприкінці вересня 1915 р. міська газета писала: «До Одеси прибувають латиські біженці. Відтак латиші, які живуть в Одесі, пішли назустріч своїм братам і заснували товариство допомоги. Комітет уже зареєстрував 220 біженців»⁸². На осінь 1915 р. латиські комітети допомоги біженцям діяли в Катеринославі⁸³, Миколаєві⁸⁴ та інших містах України. Слід зазначити, що характерною рисою їх діяльності стало залучення до своєї роботи найбільш соціально активних вигнанців.

Забезпеченням духовно-освітніх потреб латиських біженців займалася «культурна асоціація» – комітет Латиського товариства допомоги біженцям Прибалтійського краю «Батьківщина»⁸⁵. Із дозволу відділу з облаштування біженців МВС він організував відрядження в місця розселення латишів лютеранських священиків. Так, у грудні 1915 р. до Харкова було направлено пробста К.Ірбе, географію духовної діяльності котрого обіймала Катеринославська, Курська та Харківська губернії⁸⁶. У другій половині листопада 1915 р. у Харкові за ініціативи місцевих латишів та за активної участі «інтелігентних біженців» відкрилося відділення цього товариства. До його складу ввійшли А.Юр'ян, його дружина Є.Юр'ян, Х.Кергалв, П.Смурге, Ф.Дуцен, Я.Кальнин, А.Кантер, А.Шиффер, Ф.Думе (біженець, робітник заводу «Загальна компанія електрики»), Ж.Кольберг (капітан далекого плавання), його дружина О.Кольберг,

⁷⁹ Мухіна І.Г. Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2006. – С.14.

⁸⁰ Žvanko Ļ. Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915–1916). – L.23.

⁸¹ ДАХО. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.714. – Арк.8.

⁸² Хроника // Одесский листок. – 1915. – 24 сентября.

⁸³ Хроника // Приднепровский край: Вечерний выпуск. – 1915. – 24 октября.

⁸⁴ Пархоменко В.А. Громадське життя Миколаєва в роки Першої світової війни (1914–1918) [Електронний ресурс]: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/History/2004.../19-20.pdf

⁸⁵ Гатрелл П. Беженцы в России в годы Первой мировой войны. – С.61.

⁸⁶ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.114. – Арк.6.

Я.Крумінен (учитель), К.Недра, Е.Крогзем (учитель)⁸⁷. Головою комітету було обрано Ж.Кольберга.

Свої відділення в українських губерніях Росії мав і Петроградський центральний комітет Литовського товариства з надання допомоги постраждалим від війни, очільником якого був член IV Державної думи М.Ічас (обов'язки керуючого справами виконував К.Тумас)⁸⁸. 21 вересня 1915 р. правління комітету одержало звернення від литовців Харкова з проханням надати дозвіл на відкриття товариства з надання допомоги постраждалим від війни та повідомити про це петроградського градоначальника, який затверджував статuti подібних організацій. Уже наступного дня було отримано позитивну відповідь, ба більше – обумовлено й асигнування відповідних коштів⁸⁹. До складу правління комітету ввійшли голова (священик М.Гавяліс), віце-голови (І.Миклашевич і С.Люткевич), скарбник (священик Ф.Ковалевський), секретарі (В.Нацевич, О.Абрамович)⁹⁰. 12 жовтня 1915 р. Харківське губерньське у справах товариств присутствіе отримало розпорядження від управління петроградського градоначальника щодо доцільності відкриття литовського комітету в місті⁹¹.

Слід зазначити, що харківське відділення поширювало свою діяльність і на повіти, де було розселено невелику кількість литовських біженців, відкриваючи там школи, оплачуючи лікування, надаючи фінансову підтримку⁹². Подібні комітети функціонували в Катеринославі⁹³ та Полтаві⁹⁴. Для надання допомоги 304 литовським біженцям, які прибули до Одеси, також було створено місцевий комітет. У багатьох випадках він проводив спільну роботу з латишами (організації розміщувалися в одному приміщенні), як-от зустріч прибулих на вокзалі, надання медичної допомоги, створення бюро праці⁹⁵.

До організації допомоги землякам-біженцям долучалися й місцеві єврейські громади. Уже на початку війни в Петрограді було створено Центральний єврейський комітет допомоги жертвам війни, який у своїй діяльності спирався на чотири впливові громадські організації – Товариство пропаганди знань і просвіти серед російських євреїв, Товариство рукоділля, Єврейську колонізаторську асоціацію та Єврейське товариство пропаганди здоров'я, що мали широку мережу місцевих представництв⁹⁶. 20–23 серпня 1915 р. в Петрограді відбувся перший легальний усеросійський з'їзд представників єврейських комітетів допомоги жертвам війни. Його учасники визнали, що справу допомоги повинен представляти єдиний центр, до складу якого входили б посланці від обласних комітетів, громадських спілок, котрі надають допомогу біженцям. Окремо було затверджено програму заходів із розселення та надання допомоги єврейським біженцям і виселенцям, прийнято до відома вже розроблену

⁸⁷ ДАХО. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.714. – Арк.7.

⁸⁸ Там само. – Спр.807. – Арк.3.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само. – Спр.704. – Арк.2.

⁹¹ Там само. – Арк.1.

⁹² Там само. – Ф.317. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.5.

⁹³ *Ślodkowski W.* Statystyczna księga wygnańców polskich... – S.XV.

⁹⁴ Державний архів Полтавської області. – Ф.992. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.

⁹⁵ Литовский комитет // Югобеженец. – 1915. – 1 ноября.

⁹⁶ *Гатрелл П.* Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С.59.

структуру комітетів допомоги жертвам війни. З'їзд також ухвалив резолюцію щодо правового становища євреїв у Росії⁹⁷.

За неповними даними, 18 із 40 відкритих на теренах Росії відділень комітету функціонували в містах і містечках України (Біла Церква, Суми, Сквиря, Херсон, Кривий Ріг, Ніжин, Катеринослав, Умань, Богуслав, Сміла, Рівне, Житомир, Луганськ, Бахмут, Олександрівськ, Київ, Харків, Чернігів)⁹⁸. Як зазначалося у звіті Центрального єврейського комітету допомоги жертвам війни, ці відділення – «маленькі оази, що стали великими єврейськими центрами»⁹⁹. На українських землях організацією опіки єврейського біженства займалося Товариство з надання допомоги єврейському населенню, постраждалому від воєнних дій¹⁰⁰. Його ініціаторами виступили представники єврейської громади Києва: купці першої гільдії Д.Левенштейн і Х.Рубінчик, спадкові почесні громадяни міста Л.Гінзбург і І.Мершак, а також присяжний повірений М.Мазер¹⁰¹. 12 січня 1915 р. київський губернатор М.Суковкін затвердив статут. Метою діяльності товариства проголошувалося надання коштів для поліпшення матеріального становища незаможних євреїв, як у постраждалих від війни районах, так і в інших місцевостях, де перебувають біженці з територій, охоплених війною. Комітет мав право відкривати громадські їдальні, чайні, нічліжки, гуртожитки, притулки, лікарні та амбулаторії, склади й крамниці для продажу (за ціною не вище закупівельної) предметів першої необхідності¹⁰². Фонди на ці потреби передбачалося формувати з благодійних внесків, які залежали від статусу члена товариства. Так, почесні вносили одноразові пожертви в розмірі 500 руб., дійсні – 25 руб., члени-здобувачі – не менше 10 руб. і члени-співробітники – по 3 руб. щорічно. Учасники товариства отримували спеціальні посвідчення¹⁰³.

Діяльність товариства поширювалася на Бессарабську, Віленську, Вітебську, Волинську, Гродненську, Катеринославську, Київську, Ковенську, Мінську, Могильовську, Подільську, Полтавську, Таврійську (без Ялти і Сімферополя), Херсонську (без Николаєва), Чернігівську і десять губерній Привіслінського краю¹⁰⁴. Місцеві комітети дозволялося відкривати за наявності принаймні 10 членів, котрі постійно проживали у визначеній місцевості, та повідомляти про це київського губернатора¹⁰⁵.

Інформація з наявних джерел досить обмежена, проте вона дає можливість дізнатися про мережу єврейських комітетів. Так, наприкінці березня 1915 р. Єврейський комітет допомоги біженцям постав у Николаєві¹⁰⁶, а з літа – у Вінниці¹⁰⁷. Станом на січень 1916 р. на Харківщині функціонувало п'ять

⁹⁷ Златина М.А. Проблема єврейського беженства в Росии... – С.23.

⁹⁸ *Stodkowski W. Statystyczna księga wygnañców polskich...* – S.XV.

⁹⁹ Отчёт Центрального єврейського комітету допомоги жертвам війни. – Петроград, 1918. – С.45.

¹⁰⁰ Державний архів Житомирської області. – Ф.Р-405. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.1.

¹⁰¹ Там само. – Арк.11 зв.

¹⁰² Устав Общества для оказания помощи єврейскому населению, пострадавшему от военных действий. – К., 1915. – С.1.

¹⁰³ Там же. – С.3.

¹⁰⁴ Там же. – С.2.

¹⁰⁵ Там же. – С.7.

¹⁰⁶ Беженцы евреи в Николаеве // Южная Россия. – 1915. – 29 марта.

¹⁰⁷ Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 25 декабря.

відділень Єврейського комітету допомоги жертвам війни й Товариства допомоги бідним євреям. Роботою комітету в Богодухівському повіті керував земський лікар Д.Мендельсон, в Ізюмі – Л.Плям, у Слов'янську – Г.Гарушевич¹⁰⁸. У Куп'янському повіті єврейський підкомітет для надання допомоги біженцям під керівництвом В.Спінера функціонував при місцевій земській управі¹⁰⁹. Ініціаторами відкриття комітету допомоги євреям-біженцям у Сумах виступили рабин Епштейн, купці Рейдер, Гуревич та Штейнер, який і очолював його діяльність¹¹⁰. В Одесі місцева єврейська громада при Товаристві охорони здоров'я єврейського населення відкрила спеціальне бюро допомоги своїм землякам, постраждалим від війни¹¹¹. У Катеринославі при місцевій громаді й комітеті Товариства охорони здоров'я єврейського населення діяв комітет допомоги єврейським біженцям, який опікувався ними також і в Бахмуті, Юзівці, Луганську, Маріуполі¹¹².

У деяких випадках у структурі місцевих комітетів виділялися спеціальні комісії, що займалися окремими напрямками допомоги біженцям. Наприклад, у Харкові така комісія провадила організацію трудової допомоги вигнанцям-євреям¹¹³. У Полтаві губернська комісія Єврейського комітету допомоги жертвам війни, серед іншого, опікувалася дитячими притулками¹¹⁴.

Показово, що з початком масового напливу біженців етнічні благодійні спілки усвідомили важливість об'єднання своєї діяльності та налагодження співпраці з провідними загальноросійськими інституціями. Із цією метою 8–9 вересня 1915 р. в Москві відбувся з'їзд представників польських організацій, на який прибуло близько 200 делегатів. Головував на зібранні керівник Польського товариства допомоги жертвам війни В.Жуковський. Із доповідями на ньому виступили В.Грabsький – від ЦГК, Г.Свенцицький – від ПТДЖВ та 12 представників із місць. У результаті обговорення було ухвалено рішення щодо об'єднання діяльності польських і російських комітетів допомоги біженцям, за умови збереження першими своєї автономії¹¹⁵. Також було засновано Раду з'їздів польських організацій допомоги жертвам війни – структуру, котра мала координувати діяльність усіх організацій поляків, що надавали допомогу польським біженцям на теренах Російської імперії. До її складу ввійшли представники ЦГК, ПТДЖВ, Польського комітету в Москві¹¹⁶, Польського львівського комітету, Польського комітету санітарної допомоги, римо-католицьких благодійних товариств¹¹⁷.

Про об'єднавчі процеси до певної міри можна говорити й на місцевому рівні. Доволі потужною структурою була Київська окружна рада ПТДЖВ,

¹⁰⁸ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.16. – Арк.6, 24–29.

¹⁰⁹ Там само. – Арк.32–32 зв.

¹¹⁰ Там само. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.700. – Арк.1; Спр.16. – Арк.48.

¹¹¹ Просьба бюро помощи беженцам евреям // Одесский листок. – 1915. – 30 августа.

¹¹² Помощь земства беженцам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 4 августа.

¹¹³ ДАХО. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.3537. – Арк.51.

¹¹⁴ Там само. – Ф.992. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.2.

¹¹⁵ Помощь беженцам // Южное слово. – 1915. – 11 августа.

¹¹⁶ *Najdus W.* Polacy w rewolucji 1917 roku. – Warszawa, 1967. – S.84–85.

¹¹⁷ *Лихачова Т.М.* Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С.124.

яка координувала діяльність польських комітетів на теренах п'яти губерній – Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської. В Одесі дві польські інституції – місцеві відділення Товариства допомоги бідним сім'ям поляків і ПТДЖВ – об'єднали свою діяльність під егідою Одеського відділення польських товариств допомоги жертвам війни¹¹⁸. Місцева газета з цього приводу писала: «Приємно відзначити тенденцію до спільної, солідарної діяльності, що проявляється в місцевих комітетах допомоги біженцям. Польський, єврейський комітети з багатьох питань об'єднуються з Тетянинським комітетом»¹¹⁹. На Полтавщині діяли об'єднані прибалтійські комітети¹²⁰. У Катеринославі при губернському відділенні Тетянинського комітету представники російського, польського відділення ЦГК, литовського, латиського та єврейського комітетів утворили Раду об'єднаних національних організацій із надання допомоги біженцям. Керував її роботою І.Кречетович, а секретарем працював Д.Шмарґонер¹²¹.

В окремих місцевостях для підтримки етнічних біженців, які становили там зовсім незначний відсоток, було започатковано спеціальні комітети. У межах Росії діяло 11 інституцій допомоги вірменським вигнанцям, причому 2 з них – в Україні¹²². У Луганську Катеринославської губернії на їх опікуванні перебувало 123 вірменських біженця¹²³, а у Харкові (керівник – представник міської громади С.Самуелян) – 87 осіб¹²⁴. Офіційна влада покладалась у цій справі саме на місцевих вірмен із тим, щоби звільнити себе ще й від цього тягарю¹²⁵. У поодиноких випадках комітети створювалися для опікування й інших незначних груп біженців. Наприклад, у Харкові під наглядом чеського комітету перебувало 111 біженців¹²⁶. Також слід назвати й комітет допомоги сербським біженцям, який було засновано в Єлисаветграді, де тимчасово перебувало понад 1000 сербських вигнанців¹²⁷.

Осібню в переліку етнічних комітетів допомоги біженцям перебували українські інституції. Їх офіційне затвердження супроводжувалося значними труднощами, позаяк імперська влада, обіцяючи, наприклад, полякам автономію та широко підтримуючи їхні організації, навіть припустити не могла чогось подібного щодо українства. Негативним аспектом у цьому виступала відсутність на загальноросійському рівні благодійної структури, яка займалася б опікою українських вигнанців і була представлена в Особливій нараді з облаштування біженців. Відтак, можна поставити під сумнів висновки деяких сучасних

¹¹⁸ Хроника // Югобеженец. – 1915. – 1 ноября.

¹¹⁹ Беженцы в Одессе // Одесский листок. – 1915. – 11 августа.

¹²⁰ Жванко Л. Біженці Першої світової війни на Полтавщині (1915–1916 рр.) // П'ята Полтавська наук. конф. з істор. краєзнавства: Мат. доп. і повідом., 3–4 грудня 2003 р. – Полтава, 2003. – С.122.

¹²¹ Труды Харьковского областного съезда Всероссийского союза городов... – С.10–12.

¹²² *Ślodkowski W. Statystyczna księga wygnañców polskich...* – S.XV.

¹²³ Журнал засіданий Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. – Екатеринослав, 1916. – С.379–380.

¹²⁴ Труды Харьковского областного съезда Всероссийского союза городов... – С.66.

¹²⁵ *Гатрелл П.* Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С.60.

¹²⁶ Ежемесячник Харьковского губернского отделения комитета её императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны. – Июль 1916 г. – С.31.

¹²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.109. – Арк.174.

вітчизняних дослідників, які наголошують на «пасивності та інертності» тогочасного українського загалу у відповідній царині¹²⁸. Українці Росії на початку ХХ ст. просто не мали змоги сповна розгорнути свою діяльність. П.Гетрелл, називаючи українських біженців «незручними» для шовіністичного суспільства Російської імперії, констатував:

«Активні екстремісти серед російських націоналістів опиралися будь-якій спробі звернути увагу на українську національність біженців. Представницьке Українське товариство викликало лють редактора “Спутника беженца”, коли воно виступило з вимогою перейменувати “Малоросійське товариство” на “Українське”, як нібито противагу російському народу. Проте його гнів і тривога не могли вплинути на те, що війна сприяла поширенню українських поглядів»¹²⁹.

У подібному ключі писав у своїх спогадах і Д.Дорошенко, аналізуючи подвизницьку діяльність українських діячів Києва на ниві опікування прибулих до міста біженців. Ще восени 1914 р. вони організували благодійний гурток. Навесні 1915 р., коли почали прибувати нові партії вигнанців, постало питання офіційного затвердження його діяльності:

«Але на весну виявилось, що треба конче легалізувати цей гурток, перетворити його на товариство, яке могло б одверто і скрізь збирати й добувати кошти, одним словом – утворити офіційний допомоговий український комітет. Про те, щоб дістати дозвіл на товариство під такою назвою – не було що й думати. Зате після довгих клопотів у травні 1915 р. уряд затвердив статут “Общества помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий”, що й було замаскованим українським комітетом»¹³⁰.

Отже, першою українською громадською організацією, покликаною опікуватися саме біженцями-співвітчизниками, слід визначити Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від війни, відоме серед біженецького загалу як Товариство Півдня Росії. У травні 1915 р. його діяльність набула офіційного визнання. Відповідно до свого статуту фундація мала на меті надавати допомогу українцям, прямо чи опосередковано постраждалим від воєнних дій, і охоплювала території Бессарабської, Волинської, Київської, Катеринославської, Подільської, Таврійської, Херсонської, Холмської, Чернігівської губерній, а також Галичини й Буковини. Членами товариства могли бути особи різних статі та віросповідання, котрі співчували й виявляли готовність сприяти реалізації його завдань¹³¹. Головою на перших загальних збо-

¹²⁸ Див., напр.: *Загребельна Н.* Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). – С.62; *Й ж.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни... – С.266; *Лазанська Т.І.* Становище біженців в роки Першої світової війни // *Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.* – Вип.ХVI. – К., 2009. – С.233.

¹²⁹ *Гетрелл П.* Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С.64.

¹³⁰ *Дорошенко Д.І.* Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007. – С.47.

¹³¹ *Хроника // Юго-Западный край.* – 1915. – 24 июля.

рах було обрано директора Київської філії Державного банку Я.Ігнатовича, заступником – Д.Дорошенка, а секретарем – М.Ішуніну, у помешканні якої й розмістилася канцелярія організації¹³². Активну участь в її роботі брала українська студентська молодь. Восени 1915 р. у складі товариства нараховувалося близько 300 членів, котрі працювали в одеському, чернігівському, черкаському відділеннях¹³³.

На зразок київського «заснувалося таке ж саме українське товариство в Москві»¹³⁴. Фундаторами Московського товариства допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалому від воєнних дій, виступили представники тамтешньої громади – артисти імператорських театрів І.Алчевський і Ф.Павловський, Н.Кошиць, одна з найвидатніших камерних співачок ХХ ст., у той час артистка Московської опери О.Зиміна, присяжні повірені Ф.Рахинський і З.Моргуліс, спадковий дворянин Є.Козинцев¹³⁵. 7 вересня 1915 р. московський градоначальник затвердив статут товариства. Його метою проголошувалося надання допомоги постраждалому від війни населенню Бессарабської, Волинської, Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній, а також Галичини й Буковини¹³⁶. Для отримання коштів організація мала право влаштовувати різні благодійні заходи, збирати пожертви. Для керівництва окремими напрямками своєї діяльності члени товариства могли створювати спеціальні комісії та обирати вповноважених¹³⁷.

Одним із його місцевих осередків стало Харківське товариство з надання допомоги малоросійському населенню, постраждалому від воєнних дій, процес відкриття котрого був досить тривалим, розтягнувшись на майже десять місяців. Отже, 15 вересня 1915 р. губернатор М.Протасєв отримав прохання від лікаря Ф.Піснячевського та дворянина К.Бич-Лубенського щодо надання дозволу на відкриття в місті цього товариства¹³⁸. У зверненні зазначалися причини:

«Велику й усезростаючу скруту переживають нині біженці з польських, литовських і малоросійських губерній, яка задовольняється по можливості не тільки урядовою допомогою, а й приватними організаціями з дозволу уряду. Ці організації – єврейські, польські, латиські комітети – якщо не винятково, то, головним чином, на підставі природних рис людини задовольняють потреби своїх земляків [...]. Що ж стосується біженців малоросійського походження, то вони у цьому сенсі поставлені у значно гірші умови, адже позбавлені у важку хвилину підтримки братньої руки своїх земляків. Ідучи за покликом серця [...], ми хочемо виконати свій моральний і людський обов'язок перед Батьківщиною у часи її великих страждань і надати широку

¹³² *Дорошенко Д.І.* Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – С.47–48.

¹³³ *Сердюк О.В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початок ХХ ст. – Вип.ІV. – К., 2002. – С.112; *Загребельна Н.І.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни... – С.266.

¹³⁴ *Дорошенко Д.І.* Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – С.77.

¹³⁵ ДАХО. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.807. – Арк.7.

¹³⁶ Там само. – Арк.3.

¹³⁷ Там само. – Арк.3 зв.

¹³⁸ Там само. – Спр.693. – Арк.5.

громадську допомогу нашим біженцям шляхом заснування за-проєктованого товариства – поставити малоросійських біженців у таке ж становище, що й біженців євреїв, поляків, латишів»¹³⁹.

Автори прохання визначили й конкретне завдання товариства – організація систематичної допомоги українським вигнанцям із Волині, Поділля, Київщини, Полтавщини, Херсонщини, що «дасть змогу принести свою посильну допомогу урядові в його турботах про біженців»¹⁴⁰. На розгляд губернаторові також було передано два примірники статуту товариства.

Одночасно місцеві українські діячі налагоджували співпрацю з Московським товариством допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалому від воєнних дій. У результаті було заплановано відкрити у Харкові його комісію, яка мала займатися підтримкою біженців-українців. 5 лютого 1916 р. харків'яни провели своє установче засідання, де було обрано президію. Головою комісії став колезький радник дворянин Є.Сердюк, його заступником – К.Бич-Лубенський, скарбником – статський радник Я.Бобрук, секретаркою – дворянка Н.Рачинська, членами – дворянки М.Батюшкова та К.Базкевич¹⁴¹. 9 лютого голова московського товариства направив до харківського губернатора М.Оболенського заяву, в якій доводив до відома, що у Харкові утворено представництво – Комісію при комітеті Московського товариства допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалому від воєнних дій, а також прохання надавати зазначеним особам усіляке сприяння¹⁴². Упродовж березня 1916 р. усі члени комісії пройшли перевірку на предмет «політичної благонадійності». Урешті-решт, 23 березня харківський поліцмейстер направив до губернського у справах товариств і спілок присутствія висновок, в якому констатувалося: «Зазначені особи за час проживання у місті Харкові під судом і слідством не перебували й не перебувають, поведінка та моральні риси хороші, ні у чому протиправному помічені не були»¹⁴³.

25 червня 1916 р. на засіданні губернського у справах товариств і спілок присутствія було розглянуто питання реєстрації товариства та затвердження його статуту. У результаті обговорень ухвалили внести зазначену інституцію до переліку створених 1916 р. у Харківській губернії товариств та затвердити її статут¹⁴⁴. І, нарешті, 13 липня місцевий губернатор надав свій дозвіл. Отже, у Харкові з'явилася громадська організація, метою якою стало надання допомоги українським біженцям.

Таким чином, під час Першої світової війни на українських теренах було створено мережу відділень допомоги біженцям провідних польських, латиських, литовських, єврейських етнічних комітетів, які поширювали свої повноваження на всі тилові губернії Російської імперії. Їхні місцеві представництва не лише забезпечували матеріальні потреби, а й відіграли у середовищі евакуйованих консолідуючу роль. Створення цих відділень відбувалося

¹³⁹ ДАХО. – Спр.693. – Арк.5–5 зв.

¹⁴⁰ Там само. – Арк.5 зв.

¹⁴¹ Там само. – Спр.807. – Арк.1, 11.

¹⁴² Там само. – Арк.1–1 зв.

¹⁴³ Там само. – Арк.11.

¹⁴⁴ Там само. – Спр.693. – Арк.1, 4.

у всіх українських губерніях і часто залежало від активності етнічних громад. Відтворення процесу їх формування проілюстровано на прикладі діяльності польської та латиської громад Харкова, оскільки саме у Харківському обласному державному архіві доволі повно збережено документи з окресленої проблематики. Особливе місце у справі формування етнічних комітетів посідали українські інституції допомоги біженцям, відкриття яких супроводжувалося значними ускладненнями, але водночас свідчило про зростання національної самоідентифікації суспільства.

In the article, on the basis of wide circle of sources, the process of creating a network of ethnic Committee for Refugees World War I, who have found temporary shelter in the Ukrainian lands of the Russian Empire.

Keywords: *World War I, ethnic committees, refugees, Russian Empire, assistance to refugees.*

Л.І.Синявська*

ВПЛИВ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА РОЗВИТОК ПІДПРИЄМСТВ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ СХОДУ Й ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1914–1916 рр.

Визначено вплив організації фінансування військових замовлень на розбудову промисловості воєнного часу та загальну мілітаризацію російської економіки. Проаналізовано урядові заходи у відповідній сфері, котрі зумовлювали ефективне функціонування промислових підприємств сходу й півдня України впродовж 1914–1916 рр.

Ключові слова: Перша світова війна, державне регулювання економіки, воєнна промисловість, фінанси, кредит.

Фінансова діяльність держави – одна з найважливіших її прерогатив, передбачених законодавством, котра виявляється у збиранні, розподілі й використанні грошових коштів та спричинена необхідністю здійснювати розподіл і перерозподіл національного доходу. Перша світова війна випробувала на міцність фінансову систему Російської імперії та організаційну структуру фінансової адміністрації цієї країни. Різні аспекти фінансування промисловості в роки Першої світової війни розглядали В.Михайлов¹, І.Маєвський², А.Сидоров³, В.Шацилло⁴, В.Полікарпов⁵. Визнаючи загальне збільшення асигнувань на утримання армії та флоту в 1908–1913 рр., дослідники вважають, що обсяги фінансування й терміни їх освоєння не дозволяли вирішити проблему переозброєння, причиною чого був недостатній рівень усвідомлення вищим керівництвом важливості розбудови воєнної індустрії й у цілому масштабів економічного забезпечення ведення війни.

У роки Першої світової війни навантаження на державні фінанси Росії суттєво збільшилося, що обумовлювалося різким зростанням воєнних витрат, запровадженням пільгових тарифів на перевезення певних категорій пасажирів і вантажів. Характер видатків визначав відповідну податкову політику. На фінансову діяльність держави, яка включала у себе заходи з накопичення коштів та їх використання, впливало багато факторів, котрі раніше не бралися до уваги. Масштабність бойових дій, затяжний характер війни вимагали

---

* Синявська Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
E-mail: lora-s@meta.ua

¹ Михайлов В.С. Очерки по истории военной промышленности. – Москва, 1928. – 421 с.

² Маевский И.В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны. – Москва, 1957. – 392 с.

³ Сидоров А.Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914–1917). – Москва, 1960. – 578 с.

⁴ Шацилло В. Первая мировая война: 1914–1918: Факты: Документы. – Москва, 2003. – 480 с.

⁵ Поликарпов В.В. От Цусимы к Февралю: Царизм и военная промышленность в начале XX в. – Москва, 2008. – 552 с.

посилення державного втручання в економічні процеси. Загальний стан фінансової системи й розподіл держзамовлень в таких умовах формували інвестиційний клімат та економічні стосунки, які суттєво впливали на роботу підприємств важкої промисловості сходу й півдня України.

На початку війни було визначено спеціальні тарифи на перевезення пасажирів і вантажів. До пільгових категорій відносилися незаможні сім'ї рядових запасу, які переїжджали на батьківщину; особи, виселені з місцевостей, що опинилися в районах бойових дій; робітники, котрі їхали працювати на Донбас; сербські резервісти, а також російські лікарі, що добиралися у Сербію; робітники-меноніти, які прямували до місця служби в особливих лісових командах, а також біженці, котрі прибували в Архангельськ із-поза меж Росії⁶. Деякі представники тарифного комітету при міністерстві фінансів неодноразово прагнули скасувати вказані пільги, проте потреба залучення робітників із метою збільшення обсягів видобутку донецького вугілля змушувала продовжувати дію пільгових тарифів⁷.

23 липня 1914 р. було ухвалено рішення про часткове задоволення прохання приватних підприємств, які працювали, виконуючи казенні замовлення, щодо встановлення пільгового порядку забезпечення завдатків. Під час війни банки, які здійснювали передачу авансів підприємцям, потрапили у ситуацію, коли не могли за допомогою цінних паперів задовольняти власні фінансові потреби. Представники казенних заводів вимагали забезпечення попередньої оплати в розмірі 80% від загальної суми замовлень. Рада міністрів у цілому визнала обґрунтованість вимоги, але висловила думку про те, що обставини війни вимагають її корегування. У результаті з'явилося компромісне рішення про забезпечення з кожного окремого підяду чи постачання 65% не-контрактної суми від річної продуктивності заводу визначеним підрядом або постачанням. Військовому та морському міністрам дозволялося до закінчення бойових дій забезпечувати пільговий порядок отримання казенних завдатків приватними підприємствами, з якими було укладено відповідні контракти⁸.

9 серпня 1914 р. Державному банку було дозволено відкривати кредити під векселі з додатковим забезпеченням у вигляді закладних, свідоцтв про заставу чи іпотечних записів, а також видавати за рішенням ради банку кредити під заставу приватних, не гарантованих урядом цінних паперів, навіть у випадку, коли останні не приймалися під заставу, згідно з зобов'язаннями казни⁹. Водночас було скорочено видачу кредитів, запланованих у державних

⁶ О пересмотре установленных по случаю войны льготных тарифов на перевозку пассажиров и грузов // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1914 г. – Москва, 2006. – С.362–363.

⁷ По представлению министерства финансов от 8 и 11 октября 1914 г. за №14789 и 15018/2362 (по департаменту железнодорожных дел) по вопросу о применении установленных по случаю войны льготных тарифов // Там же. – С.456–457.

⁸ По ходатайству некоторых, работающих на казну, частных предприятий об установлении льготного порядка обеспечения выдаваемых им задатков (По журналу дел, решаемых собственной властью Совета министров) // Там же. – С.223.

⁹ О предоставлении Государственному банку права допускать временные, впредь до минования чрезвычайных, вызванных войной, обстоятельств, отступления от правил, в статьях 73, 76 и 127 устава банка постановленных // Там же. – С.268–269.

видатках на 1914 р., а також не запланованих до видачі цього року з метою економії фінзасобів. Обсяги коштів, заощаджених за рахунок скорочення обсягів кредитування, передавалися на казенні рахунки¹⁰.

За 1914–1916 рр. витрати державного бюджету зросли з 4,86 до 18,1 млрд руб. Це змушувало уряд вдатися до емісії паперових банкнот. До початку 1917 р. кількість грошей в обігу збільшилася у 7 разів (у Німеччині – у 3, у Франції – у 2 рази, у Великобританії обсяги грошової маси не збільшилися). Частка золотого забезпечення рубля скоротилася з 98% у 1914 до 16,2% у січні 1917 рр. Купівельна спроможність російської грошової одиниці суттєво знизилася. Вартість 1 руб. відносно 1 британського фунта стерлінгів з липня 1914 по січень 1916 рр. зменшилася на 44%¹¹.

Найбільшою загрозою як для стабільності фінансової системи, так і для поступального розвитку промисловості були інфляційні процеси, які стали одним із наслідків зростання воєнних витрат (наприкінці 1914 р. – понад 18 млн руб. щоденно). Збільшення асигнувань на війну змусило уряд удатися до розміщення внутрішніх військових позик, а також до розширення сфери оподаткування та збільшення розмірів наявних податків, що важким тягарем лягало як на підприємців, так і споживачів їхньої продукції на внутрішньому ринку через зниження купівельної спроможності населення.

Після обговорення цього питання в уряді було вирішено посилити емісійні можливості Державного банку та здійснити інтервенцію паперових грошей. Рішення про тимчасове припинення обміну кредитних білетів на золото ухвалили 23 липня 1914 р. Відповідно до нього, Держбанку дозволялося випустити державних кредитних білетів на суму не більше 1,2 млрд руб., а також за потреби враховувати короткотермінові зобов'язання державного казначейства в розмірах, зумовлених потребами війни¹².

За короткий період кількість кредитних білетів різко збільшилася й до 1 жовтня досягла 4893 млн руб. (золотого покриття на 36,2%). Для порівняння: на цей же час у Франції сума банкнотів збільшилася майже на 16% за 36,3% золотого покриття, у Німеччині – майже на 9% при забезпеченні золотом у 36,2%. До того ж Франція відносно швидко вилучила з вільного обміну золото, що дозволило наступні випуски паперових грошей забезпечити відповідним золотим еквівалентом¹³. Повторне розширення емісійних можливостей Державного банку було здійснене за рішенням Ради міністрів від 6 березня 1915 р. Обґрунтовувалося це майже повним використанням емісійного права, оскільки у «вільній сумі» залишалося лише 41,5 млн руб. Відтак міністр фінансів виступив із пропозицією про збільшення емісійного обсягу Держбанку додатково на 1 млрд руб. За наявності золотого запасу в кількості 1707,6 млн руб. загальна сума кредитних білетів, які могли бути залучені в

¹⁰ О сокращении кредитов, отпущенных по государственным росписям расходов на 1914 и предшествующие годы, а также кредитов, ассигнованных за счёт источников, росписями не предусмотренных // Там же. – С.321–323.

¹¹ История России: XX век: В 2 т. / Под ред. А.Зубова. – Москва, 2009. – Т.1: 1894–1939 гг. – С.327.

¹² О приостановлении размена государственных кредитных билетов на золотую монету // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1914 г. – С.221.

¹³ Шингарев А. Война и финансы. – Санкт-Петербург, 1917. – С.418.

обіг, визначалася в 4207,6 млн руб. із забезпеченням їх золотом на 40,59%¹⁴. А 6 грудня 1916 р. міністр фінансів запропонував збільшити межу максимально встановленої суми випуску кредитних білетів ще на 3 млрд руб. Однак упродовж майже двох тижнів цю пропозицію Державна дума не розглядала. 23 грудня 1916 р. уряд ухвалив рішення про дозвіл розширити емісійні права Держбанку додатково на 1 млрд руб., мотивуючи це забезпеченням воєнних потреб та прагненням уникнути фінансової кризи¹⁵.

Збільшення маси паперових грошей в обігу призвело до зростання рівня інфляції та абсолютної більшості оптово-роздрібних цін. У роки війни різко підвищився попит на товари першої необхідності, паливо та продовольство. Це провокувало поширення спекулятивних операцій, збільшення кількості порушень закону у сфері торгівлі й ведення господарства. Додаткова емісія паперових грошей, окрім розкручування інфляції, призводила також до збільшення навантаження на органи фінансової адміністрації, яким доводилося мати справу з дедалі зростаючими обсягами готівки.

Недостатньо продумана фінансова політика уряду викликала особливо різку критику з боку великих промисловців та підприємців, які не були готовими до розширення втручання держави в економічне життя. На шпальтах буржуазної преси, починаючи з 1915 р., лунали заклики до об'єднання промисловців із метою створення власної партії, одним із завдань котрої визначалося вироблення виваженої фінансово-економічної політики країни поряд зі здійсненням масштабної модернізації промисловості¹⁶.

У жовтні 1914 р. міністр фінансів висловився за запровадження військового податку для осіб, звільнених від служби, але його проект зустрів спротив із боку статс-секретаря П.Харитонов, який був головою комісії з обговорення статей видатків на 1915 р. У результаті новий варіант стягнення військового податку було запропоновано у грудні 1914 р. і введено в дію з 1 січня нового року. Відтепер особи, які звільнялися від призову, сплачували податок упродовж вісімнадцяти років по досягненню призовного віку. Стягнення податку припинялося у випадку призову платника до лав армії. Мінімальний розмір податку за річного прибутку, що не перевищував 1 тис. руб., становив 6 руб., а за прибутку понад 20 тис. руб. – 200 руб. Фінансовий результат нового виду оподаткування очікувався в межах 17 млн руб. на рік. Однак залежно від збільшення кількості призовників ця сума могла зменшитися до 10–12 млн руб.¹⁷

4 жовтня 1914 р. з 6% до 8% на наступний рік було підвищено ставку податку з доходності нерухомого майна в містах, на 50% – ставку основного промислового податку, піднято збір за гільдійські свідоцтва для купецтва, у півтора рази – ставку додаткового промислового податку (відсоткового збору) з

¹⁴ О расширении эмиссионного права Государственного банка // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1915 г. – Москва, 2008. – С.124–125.

¹⁵ О расширении эмиссионного права Государственного банка // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1916 г. – Москва, 2008. – С.607.

¹⁶ *Бережной А.Ф.* Русская легальная печать в годы первой мировой войны. – Ленинград, 1975. – С.81.

¹⁷ Об установлении военного налога // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1915 г. – С.168–170.

прибутку підприємств, зобов'язаних публічною звітністю та збір із капіталів підприємств. Було збільшено збір із підприємств, не обтяжених публічною звітністю, а також загальну суму додаткового розкладкового промислового податку. Запроваджувався промисловий податок на кінематографічні заклади (окрім державних та навчальних). На 50% зросла ставка державного квартирного податку. Законом від 4 жовтня 1914 р. також наполовину підвищувалася вартість видачі промислових свідоцтв підприємствам I–VI розрядів. Крім того, було піднято на 50% податок із капіталу та прибутку підзвітних підприємств із тим, щоб відсотковий збір був не вищим 30% з оподаткованого прибутку. Настільки ж збільшувався податок з представників вищої адміністрації. А збір із непідзвітних підприємств зростав до 7,5% з оподаткованого прибутку із зарахуванням обкладення основним промисловим податком¹⁸.

5 грудня 1914 р. Рада міністрів висловилася за підвищення з 1 січня наступного року розмірів державного земельного податку. Фінансове відомство мало забезпечити, щоб казенні палати на 1915 і 1916 рр. нарахували на кожне землеволодіння державний поземельний податок за встановленими нормами. У випадку, коли платники податку постраждали внаслідок ведення бойових дій, управляючому належало негайно видати розпорядження про припинення стягнення державного поземельного податку з постраждалих. Він також отримав право за погодженням із губернатором дозволяти розстрочку чи відстрочку виплати заборгованостей у розмірі не більше половини передбаченої до сплати суми терміном до трьох років. У випадку, коли губернатор не схвалював рішення управляючого, то він мав звернутися по остаточну ухвалу до міністра фінансів, який отримав право відстрочки, розстрочки та скасування державного поземельного податку на будь-яку суму й без обмеження часу відстрочки та розстрочки платежів¹⁹.

19 грудня 1914 р. уряд розглянув питання щодо вжиття додаткових заходів для збільшення надходжень до державної скарбниці. Міністр фінансів отримав право встановити термін для внесення за першу половину 1915 р. збору грошових капіталів, забезпечених в якості боргів нерухомим майном. Податок із прибутків від грошових капіталів пропонувалося стягувати у розмірі 5%. Із 1 січня 1915 р. до сплати державного промислового податку залучалися цирки, скетінг-ринги, сади та зали для веселощів із відкритими чи закритими сценами, призначеними для виконання музичних номерів, акробатичних та інших подібних вистав, якщо за вхід до цих залів сплачувалася особлива платня. Крім того, до сплати промислового податку залучалися видавництва, які здійснювали діяльність на комерційній основі (за винятком видання певних творів авторами та їхніми спадкоємцями). Судна, що курсували у внутрішніх водах і мали площу нагріву парових котлів до 100 кв. футів, належало обкладати промисловим податком у розрахунку 7 коп. із 1 кв. фута площі нагріву. Плавзасоби з моторними двигунами обкладалися податком

¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.5.

¹⁹ О повышении окладов государственного поземельного налога, а также государственной оброчной и поземельной подати // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1914 г. – С.271–272.

з урахуванням потужності силової установки: по 32 коп. за кожну ефективну силу. Вітрильники, котрі мали номерний знак міністерства шляхів сполучення, підлягали оподаткуванню залежно від площі палуби: безпалубні дерев'яні – у розмірі 2 коп. з 1 кв. сажня, дерев'яні палубні або напівпалубні – 4 коп., а металеві – 8 коп. Промисловим податком обкладалися підприємства, які мали у своєму розпорядженні парові й моторні судна, а також дерев'яні без двигунів, якщо загальна сума цього податку, сплаченого за утримання всіх суден підприємства, перевищувала 20 руб. Промподаток мали сплачувати срібно-, вугільно- та рудовидобувні копальні за умови видачі на-гора не більше 200 тис. пудів сировини на рік, нафтові – не більше 300 тис. пудів на рік та сольові – не більше 120 тис. пудів на рік. У 1915 р. було підвищено збір із капіталів, забезпечених в якості боргів нерухомим майном із 20 коп. зі 100 руб. до 30 коп. з указаної суми за півріччя²⁰.

У грудні 1914 р. було затверджено порядок розрахунків військового та морського відомств із перевізниками. Міністерство фінансів визнало заборгованість перед приватними залізницями за здійснені до 1 січня 1914 р. перевезення в розмірі близько 20 млн руб. Із метою погашення боргу було ухвалено рішення виділити головному управлінню генерального штабу в 1915 р. 22 млн руб. і додатково 500 тис. руб. морському міністерству. Однак майбутні перевезення мали й надалі здійснюватися у кредит²¹.

На фінансову політику уряду Російської імперії в 1915 р. значно вплинули масштабні економічні санкції проти підданих ворожих держав. Так, 11 січня імператор заборонив видавати їм промислові свідоцтва. До 15 квітня всі торговельні та промислові підприємства таких осіб мали припинити свою діяльність, сплативши борги перед казною, у тому числі й продовольчий податок у повному обсязі за всі попередні роки без будь-яких відтермінувань і розстрочок платежів. До того ж зі спільних підприємств, співвласниками яких були піддані воюючих проти Росії держав та російські піддані, вимагалось до 1 квітня 1915 р. їх вивести²².

У 1916 р., унаслідок зростання інфляції, відбулося підвищення цін не лише на всі основні продукти, а й на оренду земельних ділянок, у тому числі й тих, де розміщувалися промислові підприємства. Фіксувалося зростання ціни з 67 руб. до 140 руб. за 1 дес. Це, відповідно, призвело до подальшого зростання цін на промислову продукцію²³.

16 вересня 1916 р. Микола II затвердив положення Ради міністрів «Про встановлення акцизу на чай»²⁴. Увесь податковий тягар лягав на малозабезпечені верстви населення в той час, коли відносно заможні прошарки суспільства продовжували платити невеликі суми на загальнодержавні потреби²⁵.

²⁰ О некоторых мерах к увеличению доходных в казну поступлений // Там же. – С.614–617.

²¹ О расчётах военного и морского ведомств с железными дорогами за воинские перевозки // Там же. – С.640–642.

²² ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.1.

²³ Там само. – Ф.579. – Оп.2. – Спр.7. – Арк.5.

²⁴ Головки О. Апарат управління фінансами Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни // Право України. – 2005. – №3. – С.129–130.

²⁵ История предпринимательства в России. – Кн.2: Вторая половина XIX – начало XX в. – Москва, 2000. – С.70.

Механічне розширення сфери оподаткування без масштабного запровадження новітніх технологій могло дати лише тимчасові надходження до казни. Збільшення податків не залежало від зростання рівня розвитку господарства, а передбачало перерозподіл коштів, накопичених населенням, на користь держави. Водночас слід відзначити значні заходи, пов'язані з милітаризацією економіки та адаптацією промислового виробництва до воєнних потреб шляхом перепрофілювання підприємств. Було ухвалено рішення про розширення виробничих потужностей шляхом будівництва нових промпідприємств. Вибір місць для їх розміщення визначався, як правило, умовами прискороного введення у дію, наявністю сировини і достатньої кількості робочої сили. Крім того, економічне забезпечення ведення бойових дій вимагало суттєвого покращення роботи транспорту й, у першу чергу, залізниць та портів. Переважна більшість заходів стосувалася модернізації підприємств важкої промисловості, транспортної інфраструктури сходу й півдня України.

У жовтні 1914 р. Рада міністрів ухвалила рішення про виділення 1,2 млн руб. для облаштування хлібної гавані в Одеському порту, понад 1 млн руб. – для розширення Маріупольського порту; 70,7 тис. руб. – для здійснення робіт із поглиблення підходів до Миколаївського порту й додатково 150 тис. руб. для розвитку причальних ліній; 300 тис. руб. – для проведення робіт із поглиблення Керченської протоки²⁶.

У серпні 1914 р. міністр торгівлі й промисловості взяв на себе зобов'язання забезпечити заводи, що виконували військові замовлення, достатньою кількістю алюмінію, нікелю, цинку, свинцю та іншими металами. Із цією метою він зажадав виділення своєму відомству 20 млн руб. для закупівель за кордоном. Однак уряд вирішив, що очільник міністерства повинен кожного разу при купівлі відповідної продукції погоджувати виділення коштів із мінфіном²⁷.

Важливе значення для Російської імперії мало фінансування суднобудівної промисловості, головні підприємства котрої розташовувалися на півдні України. Характер бойових дій в акваторії Чорного моря вимагав прискорення введення у стрій нових лінійних кораблів типу «Імператриця Марія», закладених на миколаївських верфях заводів «Наваль» і «Россуд». Асигнування за 1914 р. на добудову «Імператриці Марії», а також дредноута «Імператор Олександр III», крейсерів «Адмірал Лазарев», «Адмірал Істомін», «Адмірал Корнілов», плавучого дока становили 5,9 млн руб.²⁸ Водночас загальний кошторис нового лінкора «Імператор Микола І», спорудженого у відповідності до контрактних креслень, мав становити 22,5 млн руб. У цю суму не входила вартість озброєння, броні, приладів керування артвогнем, бездротового телеграфу, навігаційних інструментів та секретної сигналізації, а будь-які

²⁶ Об отпуске средств из казны на продолжение в 1915 г. вновь выполняемых в империи портостроительных работ // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1914 г. – С.468–469.

²⁷ По представлению министерства торговли и промышленности от 19 августа 1914 г. за №70/727 (по отделу промышленности) о снабжении некоторых казённых и частных предприятий необходимыми им металлами (По журналу дел, разрешаемых собственной властью Совета министров) // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1914 г. – С.307–308.

²⁸ Державний архів Миколаївської обл. – Ф.300. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.29–31.

відхилення від проекту допускалися винятково за умови їх узгодження з морським міністерством²⁹.

29 серпня 1914 р. було укладено контракт із Російським суднобудівним товариством (Миколаїв) на будівництво двох легких крейсерів типу «Адмірал Лазарев». Сума прибутків акціонерів у цій справі закладалася в розмірі 10%³⁰. 17 березня 1915 р. із «Товариством миколаївських заводів і верфей» підписано контракт на побудову чотирьох підводних човнів типу «Барс» надводною водотоннажністю 650 т. Проектна вартість однієї субмарини становила 1 млн 665 тис. руб., а загальна сума контракту дорівнювала 6 млн 660 тис. руб. (сюди не входили витрати на закупівлю мін Вайтгеда, радіотелеграфів, компасів). Як і в інших випадках, сплата мита за обладнання, увезене з-за кордону, покладалася на виконавця замовлення³¹.

17 березня 1915 р. морське міністерство уклало контракт із «Товариством миколаївських заводів і верфей» на будівництво 8 швидкохідних міноносців. За кожен готовий корабель відомство мало заплатити 2,2 млн руб. (загальна вартість контракту дорівнювала 17,6 млн руб.). За відмови замовника від встановлення деяких раніше визначених механізмів чи приладів їх ціну вираховували з оплати³². 25 травня наступного року було досягнуто домовленості з заводом «Россуд» на будівництво підводних човнів – по 4 субмарини надводною водотоннажністю 952 т і 920 т. Вартість цього контракту становила 31,2 млн руб.³³ В умовах воєнного часу цифри проектного фінансування доволі часто доводилося переглядати внаслідок подорожчання матеріалів та витрат на оплату праці. Так, загальне збільшення ціни на електрообладнання для міноносців на жовтень 1915 р. становило близько 75 тис. руб., сягнувши 129,9 тис. руб. для одного корабля³⁴.

Відзначимо, що завдяки великим обсягам фінансування проекту, забезпечення підприємств необхідними матеріалами заводу «Россуд» у 1916 р. вдалося довести готовність лінкора «Імператор Олександр III» до 92%. Головні механізми корабля з Англії через Архангельськ по водних системах доставили в Миколаїв. Його корпус та обладнання було застраховано на 12,6 млн руб.³⁵ Розмір страховки для «Імператриці Марії» становив 1,2 млн руб.³⁶ Станом на 1 грудня 1916 р. будівництво легкого крейсера «Адмірал Нахимов» довели до 79% готовності, а «Адмірал Лазарев» – до 72%. Заводи «Наваль» та «Россуд», відповідно, забезпечили 55-процентну готовність крейсерів «Адмірал Істомін» та «Адмірал Корнілов». Упродовж 1916 р. було спущено на воду міноносці «Фідонісі», «Керч», «Гаджибей», «Каліакрія», «Цериго», «Корфу», «Левкас». Того ж року введено в експлуатацію підводний човен водотоннажністю 630 т, побудований на Невському суднобудівному заводі в Миколаєві. «Товариство миколаївських заводів і верфей» спустило на воду субмарину «Орфей»³⁷.

²⁹ Там само. – Ф.297. – Оп.1. – Спр.272. – Арк.82–92.

³⁰ Там само. – Ф.300. – Оп.1. – Спр.400. – Арк.10–12.

³¹ Там само. – Ф.297. – Оп.1. – Спр.322. – Арк.48–54.

³² Там само. – Спр.185. – Арк.69–76.

³³ Там само. – Ф.300. – Оп.1. – Спр.694. – Арк.9–16.

³⁴ Там само. – Ф.297. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.47.

³⁵ Там само. – Ф.300. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.129.

³⁶ Там само. – Арк.192–192 зв.

³⁷ Из секретного доклада о деятельности морского министерства за 1916 г. // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963: документы

Загалом обсяги фінансування суднобудівних підприємств свідчать про масштабність вкладання коштів у розвиток галузі. Наприклад, директор «Россуду» ще 1914 р. вважав виробничі потужності підприємства достатніми для виконання будь-яких поставлених завдань. Проблеми у сфері фінансування створювало подорожчання робочої сили, збільшення оплати за окремі матеріали та їх перевезення залізничним транспортом. Особиста зацікавленість імператорської сім'ї й частини високопосадовців у роботі суднобудівних заводів, як їхніх акціонерів, полегшувала організацію фінансування виробництва. Темпи освоєння коштів принаймні до кінця 1916 р. залишалися досить високими. Обмеження на купівлю матеріалів та механізмів за кордоном заохочувало розвиток російської електротехніки, хімії, металургії. Упродовж 1914–1916 рр. суднобудівна галузь практично виконувала роль мультиплікатора.

Розвиток енерго- та металоємного суднобудування стимулював металургійну, гірничу та паливну галузі сходу й півдня України. Основну частину сталі (крім казенного Іжорського заводу) постачали Донецько-Юріївське й Нікополь-Маріупольське гірничо-металургійні товариства. Майже весь ринок металу контролювало монопольне об'єднання «Продамет». Крім цього, задоволення потреб суднобудівної промисловості сприяло розвитку транспортної мережі з удосконаленням паровозів та розбудовою інфраструктури вузлових станцій.

Відкритий у 1895 р. Луганський патронний завод під час Першої світової війни став фактично одним із найважливіших постачальників боєприпасів для російської армії. За фінансової підтримки уряду, згідно з даними військового міністерства, потужність підприємства в 1916 р. мали довести до 915 млн набоїв на рік. В основному воно працювало на англійському обладнанні компанії «Грінвуд-Бетлі» й лише частину необхідного устаткування перевезли з Петроградського патронного заводу. Задля збільшення обсягів виробництва площу підприємства в 1915 р. було розширено на 4900 м², у 1916 р. – ще на 14 400 м². У зв'язку з війною впродовж 1914–1917 рр. за державного фінансування було подвоєно кількість верстатів, що дозволило наростити продуктивність із 199,6 млн набоїв у 1914 до 557,1 млн – у 1916 рр.³⁸ Водночас у США додатково замовили близько 3 млрд одиниць стрілецьких боєприпасів. Військове міністерство планувало до 1 липня 1917 р. мати у своєму розпорядженні 5,75 млрд за потреби майже 7 млрд патронів³⁹.

Під час війни також було прийняте рішення про спорудження великого заводу з виробництва зброї. Спочатку військове відомство висловлювало думку про делегування права будівництва приватним компаніям чи акціонерному товариству з умовою передачі заводу після завершення певного терміну до казни. Від зацікавлених у цій справі промисловців надійшло кілька пропозицій, з яких найбільш прийнятною виявилася від товариства «Кулемет», яке розраховувало

и материалы. – Т.1: Военная промышленность России в начале XX в. (1900–1917) / Под ред. Р.Ш.Ганелина. – Москва, 2004. – С.631–632.

³⁸ Генерал В.С.Михайлов 1875–1929: Документы к биографии: Очерки по истории военной промышленности. – Москва, 2007. – С.145–146.

³⁹ Представление военного министерства в Совет министров о постройке третьего патронного казенного завода (от 1 марта 1916 г.) // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963: документы и материалы. – Т.1. – С.563.

отримати замовлення на 2 млн гвинтівок ціною 35 руб. за одиницю, завдяки цьому збудувати завод із проектною потужністю, визначеною військовим відомством, і після цього підприємство мало бути безкоштовно передане у власність держави. Товариство планувало отримати 40-процентний аванс. Завод належало будувати згідно із затвердженим військовим відомством проектом. Зазначена ціна (35 руб. за гвинтівку, із включенням до неї 4 руб. на повернення вкладеного капіталу) визнавалася прийнятною для держави. Але через вимогу видачі чималого авансу було вирішено відмовитися від планів спорудження приватного заводу на користь державного. Місце обрали поблизу Катеринослава, на правому березі річки Самари, на лінії Катерининської залізниці. Вартість будівництва, за розрахунками 1915 р., визначалася у сумі 34,5 млн руб. Ухвалюючи рішення про Катеринославський збройний завод, військове відомство передбачало закрити аналогічне підприємство у Сестрорецьку, розміщення якого у стратегічному плані завжди визнавалося невдалим, а демонтоване обладнання перевезти звідти в Катеринослав. Будівельні роботи розпочалися в 1916 р. Одночасно частково було замовлено додаткове обладнання. Наступного року через революційні події будівництво загальмувалося, а в 1918 р. – повністю припинилося. Споруджені будівлі передали з часом місцевим господарствам, а вже отримане обладнання розподілили між Тульським та Іжевським заводами⁴⁰.

Секвестрований у 1914 р. для військових потреб дротово-цвяховий завод Товариства російської залізної промисловості, переміщений перед війною до Нижньодніпровського вагонного заводу Франко-російського акціонерного товариства, у 1914–1915 рр., використовуючи підтримку державних органів, забезпечив виробництво металевих виробів на рівні 32 125 т. У 1916 р. унаслідок пожежі постраждали два цехи заводу, але за державної підтримки впродовж лише шести місяців виробничі потужності було відновлено, однак обсяги виробництва у 1916–1917 рр. зменшилися до 23 321 т. У 1915 р. було здійснено підготовчі роботи для спорудження другого сталеплавильного заводу в Луганську з обладнанням для випуску понад 4 млн пудів мартенівського металу⁴¹.

Велику увагу уряду привертав видобуток мінерального палива, задля чого здійснювалися комплексні заходи, одним з яких стало кредитування вугільних та антрацитових підприємств. Із метою безперервного забезпечення казенних залізниць у лютому 1915 р. було ухвалене рішення про можливість надання відстрочки виконання угод промисловців Донбасу із казною на поставки вугілля до 1 січня 1916 р., а за потреби – і на довший термін за умови укладання нових угод про позачергове постачання мінерального палива залізницям. У разі їх укладення промисловці звільнялися від відповідальності за невиконання попередніх контрактів із казною та від стягнення з них будь-яких компенсацій для покриття завданих збитків⁴².

⁴⁰ Генерал В.С.Михайлов 1875–1929: Документи к биографии: Очерки по истории военной промышленности. – С.249–250.

⁴¹ Из всеподданнейшего доклада по военному министерству за 1915 г. // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963: документы и материалы. – Т.1. – С.546.

⁴² О заключении с каменноугольными предприятиями Донецкого бассейна новых договоров на поставку угля для казенных железных дорог // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1915 г. – С.90–91.

За даними головного вповноваженого відділеннями Державного банку, із другої половини 1915 й до листопада 1916 рр. було видано кредити 39 фірмам під заставу 12,7 млн пудів антрациту у розмірі 903 тис. 671 руб. А з 22 листопада 1915 по червень 1916 рр. підприємства, що видобували антрацит, продали 5,7 млн пудів палива казні й отримали 624 тис. 861 руб. кредиту. До листопада 1916 р. антрацитовими копальнями було отримано 1,5 млн руб. кредиту під заставу палива 1,8 млн пудів⁴³.

Загалом для покриття витрат, викликаних бойовими діями, у 1915 р. із військового фонду було виділено майже 6,9 млрд руб., з яких використано понад 5,6 млрд. Крім того, військове міністерство виділило 669,6 млн руб., через деякий час цю суму було скорочено на 11,6 млн, на покриття надзвичайних витрат⁴⁴.

Упродовж 1916 р. у Донецькому басейні було введено в дію п'ять нових коксових печей із рекуперацією побічних продуктів – бензолу, толуолу, ксилолу, нафталіну, аміаку. Роботи суттєво ускладнювалися, а подеколи й повністю призупинялися через брак вогнетривких матеріалів та заліза. При повному завантаженні всіх печей паливом розраховували отримати близько 100 тис. пудів сирого кам'яновугільного бензолу⁴⁵.

Рада міністрів 8 липня 1916 р. зобов'язала військове відомство розпочати проектування заводу з виготовлення оптичних приладів в м. Ізюм на Харківщині. Імператор затвердив ці заходи й тимчасовий штат підприємства. За розрахунками, планувалося одержувати 1000 пудів оптичного скла. Водночас потреба в ньому становила близько 1300 пудів на рік. Будівництво заводу мало обійтися в 1,2 млн руб., а вартість готової продукції за повного завантаження потужностей – 8 руб. за фунт (за умови, якщо вихід придатного для подальшого використання скла складатиме 10% проти 90% браку). Необхідність такого підприємства мотивувалася тим, що відносно доступне оптичне скло відповідної якості виготовлялося лише у Франції (поставки з Німеччини, зрозуміло, було припинено) й оцінювалося в 4–10 руб. за фунт. До цієї суми додавалися також чималі транспортні витрати, що робило організацію виробництва оптики в Російській імперії економічно вигідною справою. На зведення корпусів та монтаж устаткування заводу, за розрахунками, потрібен був один будівельний сезон (за планом 1917 р.)⁴⁶. Будівництво розпочалося 1916 р., але вже наприкінці наступного року всі роботи було зупинено⁴⁷.

14 жовтня 1916 р., після тривалих суперечок, уряд усе ж таки відхилив проект будівництва казенного металургійного підприємства на Керченському півострові. Прихильники протилежного рішення наголошували, що об'єднані

⁴³ ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.4.

⁴⁴ Из всеподданнейшего доклада по военному министерству за 1915 г. // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963: документы и материалы. – Т.1. – С.544.

⁴⁵ Из всеподданнейшего доклада по военному министерству о мероприятиях и состоянии всех частей военного управления за 1916 г. // Там же. – С.628.

⁴⁶ Представление военного министерства в Государственную думу о постройке завода оптического стекла в г. Изюме (от 31 декабря 1916 г.) // Там же. – С.625.

⁴⁷ Генерал В.С.Михайлов 1875–1929: Документы к биографии: Очерки по истории военной промышленности. – С.271.

у синдикати приватні виробники металу, маючи достатню кількість замовлень від інших споживачів, дедалі менше уваги приділяли виконанню замовлень залізниць, оскільки останні потребували високоякісних сортів металу, виробництво котрих виявилось технічно складним завданням. Відтак залізниця змушені були замовляти стрілочні переводи у Великобританії, Німеччині, Франції, а бандажі – у Німеччині та Бельгії. Але в умовах війни виконання більшості таких замовлень стало неможливим. Місцем розташування підприємства було обрано Керченський півострів, оскільки його спорудження на Уралі віддаляло б виробництво від джерел коксу. Певні труднощі виникали б і на території Донецького вугільного басейну, де можна було забезпечити потрібну кількість коксу та руди, але існували проблеми з технологічною водою. Тож саме розміщення заводу на Керченському півострові, на думку деяких урядовців, дозволяло б отримати чавун за прийнятною (порівняно з Донбасом) ціною за умови роботи підприємства на донецькому коксі. Уважалося, що великий металургійний завод дасть можливість відносно дешево постачати метал залізницям, а також стане суттєвим фактором регулювання цін на відповідну продукцію приватних підприємств Донецького басейну. Вартість спорудження його на Керченському півострові визначалася в розмірі 71 млн руб. (на Уралі – 68 млн, на Донбасі – 79,5 млн руб.). Однак противники такого рішення, які, у першу чергу, лобювали інтереси донецьких металургійних магнатів, uważали, що подібний крок завдасть потужного удару по промисловцях Донбасу, а це може призвести до «згортання приватної ініціативи» у краї. Подібні судження й стали причиною урядового рішення від 14 жовтня 1916 р.⁴⁸

Загалом упродовж 1914–1916 рр. на спорудження нових, орієнтованих на випуск військової продукції, заводів у східних і південних районах України було виділено близько 48,9 млн руб., що свідчило про неабияку масштабність ініційованої начальником Головного артилерійського управління військового міністерства О.Маніковським програми будівництва. За її успішного завершення в розпорядженні відомства опинився б потужний комплекс заводів із повним циклом основних артилерійських виробництв, у тому числі вибухових речовин та їхніх компонентів. Водночас масштаби робіт визначали й те, що в мирний час ці підприємства було б завантажено замовленнями лише на 5–10% проектної потужності⁴⁹.

Серед приватних підприємств сходу та півдня України, що працювали в інтересах Державного артилерійського управління, були заводи Шиманського, Гордзяловського (Харків), Беккре (Горлівка), Нікополь-Маріупольський (Маріуполь), Миколаївський суднобудівний, «Перун» (Миколаїв), машинобудівний Рудзького (Катеринослав), Варшавське акціонерне товариство суднобудування (Катеринослав), торгівельний дім Зафермана (Мелітополь), які доволі швидко змогли переорієнтуватися на військову продукцію відповідно до вимог держави⁵⁰.

⁴⁸ О разрешении сооружения казённого металлургического завода и об ассигновании из казны потребных на означенный предмет кредитов // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1916 г. – С.502–507.

⁴⁹ Генерал В.С.Михайлов 1875–1929: Документы к биографии: Очерки по истории военной промышленности. – С.275.

⁵⁰ Список частных заводов, исполняющих заказы ГАУ // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963: документы и материалы. – Т.1. – С.608.

Слід підкреслити, що значна частина підприємців та промисловців сходу й півдня України не змогла реалізувати власних фінансових проектів унаслідок загострення транспортної кризи. Так, у листопаді 1916 р. на 41-му З'їзді гірничопромисловців Півдня Росії відзначалося, що внаслідок проблем із вивезенням продукції реалізовано лише близько 70% від загальної кількості вкладеного у виробництво капіталу, тобто фактично всупереч власним економічним інтересам і без отримання прибутку⁵¹. Така ситуація призвела до фінансового краху та ліквідації «Продвугілля»⁵². Крім того, брак коштів, викликаний масштабними реквізиціями мінерального палива та несвоечасністю розрахунків уряду за нього катастрофічно відбився на життєздатності дрібних і середніх видобувних підприємств⁵³.

У 1916 р. обсяги реквізованого антрациту становили 2/3 від усього видобутку, а оскільки ціна за таке паливо встановлювалася нижчою, ніж ринкова, фінансові можливості значної частини підприємств було суттєво підірвано. До того ж якщо відразу після визначення Особливою нарадою з палива цін більшість гірничопромисловців не заперечувала, уважаючи, що обсяги реквізиції будуть незначними, то після різкого зростання кількості реквізованого вугілля протестні настрої у середовищі промисловців суттєво посилювалися⁵⁴. Для покриття частини збитків гірничопромисловці прагнули офіційно закріпити можливість збільшення питомої ваги золи у вугіллі, а також укласти угоди, у першу чергу, із залізницями про перерахунок цін на відвантажене до 1916 р. паливо у відповідності із тарифами саме того року. На їхню думку, це дозволило б отримати кошти для фінансування робіт, необхідних для збільшення видобутку вугілля, у тому числі антрациту. Через різницю цін на користь останнього гірничопромисловці передбачали, що лівова частка видобутку мінерального палива припадатиме саме на антрацит. Такий підхід призводив до збільшення обсягів відвантаження його споживачам й, відповідно, сприяв підвищенню цін на продукцію підприємств, котрі працювали на цьому виді палива.

Загалом фінансова політика уряду Російської імперії в 1914–1916 рр. відображала тогочасні уявлення про способи втручання держави в економічне життя. З одного боку, здійснювалася масштабна емісія кредитних білетів для забезпечення фінансування воєнних потреб, що призводило до інфляційних процесів, а з іншого – держава прагнула через примус стримати зростання цін. Розуміння необхідності виваженої цінової політики сприяло фінансуванню будівництва нових промислових підприємств та модернізації існуючих виробничих потужностей. Передбачалося, що казенні заклади зможуть суттєво вплинути на процес ціноутворення в певних галузях промисловості та зменшать залежність Росії від імпортової продукції. Економія державних фінансів розглядалася як важливий чинник вибору місць для будівництва нових заводів. Схід та південь України були досить вигідними у цьому плані завдяки зосередженню покладів

⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.8.

⁵² *Поликарпов В.В.* От Цусимы к Февралю... – С.162.

⁵³ ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.9.

⁵⁴ Там само. – Арк.18–19.

вугілля та руди, наявності робочої сили та можливості залучення морського транспорту. Масштабне фінансування суднобудівних підприємств регіону обумовлювалося прагненням посилити Чорноморський флот з огляду на плани захоплення стратегічних проток Босфор і Дарданелли. Освоєння виділених коштів дозволило галузі навіть у складних воєнних умовах ввести в експлуатацію 3 з 4 запланованих лінкорів-дредноутів, що створило передумови для встановлення російського домінування в акваторії Чорного моря.

Водночас існуюча система розподілу військових замовлень та визначення їх обсягів, поєднана з лобюванням інтересів як великих фінансово-промислових груп, так і окремих підприємців, наближених до влади (у тому числі родинно-земляцьких угруповань), подеколи зумовлювала неефективне використання державних фінансових ресурсів через штучне завищення цін на виконання казенних замовлень. Практика розподілу військових замовлень між державними та приватними підприємствами виявила наявність суперечностей між інтересами їхніх власників. Відносна швидкість перепрофілювання виробництва на виконання цих замовлень, властива приватним фірмам, приваблювала замовників в умовах війни. З іншого боку, частина приватних підприємств не мала технічних можливостей для виконання військових замовлень, що актуалізувало питання розбудови казенних заводів. Особливо це стосувалося налагодження виробництва у сфері технічно складної металообробки та металургії, які вимагали значних капіталовкладень і відносно тривалих термінів окупності.

Відсутність уявлень про комплексне регулювання державою економічного розвитку призводила до ухвалення половинчастих рішень, пов'язаних із запровадженням державного контролю над підприємствами чи банками, але без забезпечення можливості дієвого впливу на процеси ціноутворення. Посилення втручання державних органів в економічну діяльність поряд із прагненням до збереження привілейованого становища дворянства у суспільстві та зміцнення позицій самодержавства зумовлювало не лише посилення конфронтації зі значною частиною промисловців та підприємців (за винятком найбільш впливових, тих із них, хто мав тісні контакти з вищою владою), а й поступове зuboжіння основної маси населення. Водночас завдяки зусиллям уряду вдалося забезпечити як випуск військової продукції (у дедалі зростаючих обсягах), так і збільшення видобутку мінерального палива. Однак загострення фінансової ситуації в Росії робило ці успіхи тимчасовими, наближаючи масштабну фінансову кризу 1915–1916 рр.

Defined the influence of finance military contracts to build military industry and the militarization of the economy. Analyzed the influence of government measures in the financial policy of the Russian empire in the industrial activities of the east and south of Ukraine in 1914–1916.

Keywords: World War I, government regulation of the economy, military industry, finance, credit.

І.В.БАСЕНКО *

ОБРАЗ НІМЦІВ У ВОЄННІЙ ПОЕЗІЇ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРЕСИ КИЄВА (серпень – грудень 1914 р.)

Досліджується образ ворога, витворений у київській пресі в перші місяці світової війни. Як джерело виступає поезія, що побачила світ на шпальтах найбільших щоденних часописів Києва. Глюструється спектр уявлень про німців, їх залежність від соціального статусу та політичних поглядів авторів публікацій.

Ключові слова: Перша світова війна, образ німців, київська преса, поезія, 1914 р.

Початок Першої світової супроводжувався значним громадським ентузіазмом: війна проникла в побут, стала сенсом і метою воюючих націй¹. Хоча велелюдні патріотичні маніфестації не були її причиною, усе ж вони санкціонували розгортання світового конфлікту². Дослідники підкреслюють неоднозначність цього явища, інтенсивність котрого різнилася залежно від соціальної або національної групи; паралельно існували реакції нерозуміння, цинізму або страху перед війною³. Преса відбивала екстраординарні настрої суспільства: весь газетний матеріал зосереджувався на темі збройного конфлікту⁴. Однією з рис періоду став справжній бум патріотичної поезії: тільки в Німеччині за перші місяці протистояння сучасники нарахували близько 1,5 млн (!) віршів. Безсумнівно перебільшена, ця цифра, утім, відбиває атмосферу серпня 1914 р.⁵

У Російській імперії звістка про війну спричинила безпрецедентну атмосферу «загального єднання»⁶. Емпірично встановлено, що преса Києва відреагувала подібно до німецької, у разі збільшивши кількість віршованих матеріалів. Поряд із закличками до «захисту Батьківщини» їхньою провідною темою стало зображення ворога, передовсім Німеччини. Тему образу німців ґрунтовно розглянуто у працях російських авторів⁷. Утім, ці дослідження виконано в масштабі всієї держави, Південно-Західний край у них не виокремлюється.

---

* *Басенко Іван Володимирович* – аспірант Національного університету «Кієво-Могилянська академія», кафедра історії
E-mail: ivandoc@ukr.net

¹ *Verhey J.* The Spirit of 1914: Militarism, Myth, and Mobilization in Germany. – Cambridge, 2000. – P.115.

² *Strachan H.* The Outbreak of the First World War. – Oxford, 2004. – P.131.

³ *Adrian G.* British «War Enthusiasm» in 1914 a Reassessment // Evidence, History, and the Great War: Historians and the Impact of 1914–1918. – New York, 2003. – P.67.

⁴ *Verhey J.* The Spirit of 1914... – P.12–15.

⁵ *Ibid.* – P.116.

⁶ *Lohr E.* Nationalizing the Russian Empire: The Campaign Against Enemy Aliens During World War I. – Harvard, 2003. – P.11.

⁷ *Юдин Н.* Создание образа врага в пропаганде стран Антанты в начале Первой мировой войны (август – декабрь 1914) // Известия Саратовского университета: Серия «История; Международные отношения». – Т.12. – Вып.3. – Саратов, 2012. – С.50–59; *Сенявская Е.* Противники России в войнах XX в.: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. – Москва, 2006. – 288 с.; *Оболенская С.* Германия и немцы глазами русских (XIX в.). – Москва, 2000. – 209 с.

Нижче здебільшого на матеріалі щоденних газет Києва – лівих «Киевской мысли», «Последних новостей», «Южной копейки», консервативного «Киевлянина», націоналістичного «Киева» – спробуємо віднайти образ німців, поширений у віршованих творах міської публіцистики серпня – грудня 1914 р. Це розширить джерельну базу та проілюструє регіональний вимір проблеми.

Авторство. Основну масу поетичних публікацій становлять твори співробітників редакцій, авторів фельетонів. Трапляються вірші «з народу», навіть учнівські⁸. Також публікувалися солдатські частівки, записані зі слів поранених. Незважаючи на критерій добору – нормативність лексики, вони звучали доволі брутально: «Нету, нету фонаря, Вешать немскаго царя, Мы его возьмём живьём, Рот-то проволкой зашьём»⁹.

Зі значно більш «крутішими» словами солдати співали про «сучью дочь Германию», котра, мовляв, «зенки залила пивом» і тому пішла війною «на Россею»¹⁰. Професійні фельетоністи формували канон «патріотичного вірша». Праві та монархісти спиралися на мотив «слов'янсько-християнської» праведності. Німців передбачалося побити, «взявши крестики в подмогу»¹¹. Лякали поневоленням: «Славяне, смелей! Вы слышите ль грохот немецких цепей?»¹². «Хищные саксонцы, баварцы, И вся немчура неподобная» для підсилення проголошувалися «язичниками»¹³. Популярним був сюжет «німецької невдячності» щодо Росії¹⁴. Обґрунтовувалася справедливність покарання «німецького бандита», який нібито «зневажив» благодіяння Олександра I, що «спас весь немецкий род» від Наполеона¹⁵. Німці оголошувалися «дерзновенными врагами», котрі довго шукали приводу до війни¹⁶. Фельетоністи лівої преси згуртовували народ ідеєю громадянської єдності¹⁷. Іноді заклики до суспільної свідомості приправлялися долею сарказму¹⁸. Прогресивні газети не цуралися пацифістської¹⁹ та соціально-побутової тематики²⁰ віршів.

Образ кайзера. Вільгельм II був головним героєм антинімецької поезії. Найгостріші висловлювання на його адресу належали бульварним і націоналістичним газетам, іронічні – «Киевской мысли», а монархічний «Киевлянин» цієї теми взагалі унікав. Гогенцоллерн визнавався винуватцем війни²¹. Показово, що цей злочин персоніфіковано: Німеччина та її народ відходили на другий план, проголошувалися жертвами фатуму²², нібито

⁸ Ученик V класса Киевской 6-й гимназии Вл.Соколов: Славянам // Киев. – 1914. – 27 августа. – С.2.

⁹ Д. Солдатские частушки // Южная копейка. – 1914. – 14 октября. – С.2.

¹⁰ Там же.

¹¹ Нивич Я. Под знамёна! // Киев. – 1914. – 21 августа. – С.3.

¹² Г.С. Славянам // Киевлянин. – 1914. – 20 июля. – С.1.

¹³ Омикрон. Маленький фельетон: Кайзераида // Киев. – 1914. – 25 августа. – С.4.

¹⁴ Архангельский Н. Война // Киевлянин. – 1914. – 1 августа. – С.2.

¹⁵ Нивич Я. Тильзит // Киев. – 1914. – 20 августа. – С.3.

¹⁶ Масюкевич Н. На немцев дерзновенных! // Там же. – 3 августа. – С.3.

¹⁷ Сибирский П. На рубеже // Последние новости. – 1914. – 29 июля. – С.3.

¹⁸ Гарольд. Рифмы дня // Киевская мысль. – 1914. – 19 сентября. – С.3.

¹⁹ Сибирский П. Человечность // Последние новости. – 1914. – 10 сентября. – С.4.

²⁰ Гарольд. Рифмы дня: Монолог журналиста // Киевская мысль. – 1914. – 2 ноября. – С.3.

²¹ Сибирский П. Силуэты жизни (Германия объявила России войну) // Последние новости. – 1914. – 21 июля. – С.3.

²² Щербачёв С. Маленький фельетон: Сон злого гения // Киев. – 1914. – 21 августа. – С.3.

оманою Вільгельм підштовхнув німців до війни й жорстокості²³. Портрет кайзера багатогранний. Чимало віршописців брали під сумнів психічну повноцінність кайзера – охопленого «безумьем Герострата [...] царя-дегенерата»²⁴. Автори глузували з краху його «божевільних» завойовницьких планів²⁵. Вільгельм виступав, як «всем миром оскандаленный» прусський «король-шут»²⁶. Нищо його частину складають образи оратора-демагога²⁷, амбітного егоїста²⁸, фантазера²⁹, самозакоханого «родственника Нерона»³⁰, «берлинского тирана»³¹, «циника Вилли», котрий анексує Бельгію під претекстом благодіяння³². Глузували навіть із закручених вусів імператора³³. Водночас подавалася «хижа» сторона його сутності: «Вильгельм второй кровавый», що веде «разнузданную рать» різати, грабувати, пюндрувати все на своєму шляху³⁴. Кайзер подавався «нащадком Аттіли», «варваром ХХ сторіччя»³⁵ або загнаним вовком, що рятується від справедливої карі³⁶. Третя грань образу – «пекельна». Вільгельма представлено або як «інструмент сатани»³⁷, або ж як самого «Мефістофеля», котрий, мовляв, принадує інші країни стати на бік зла³⁸. Він – «демон» війни, котрий «стоит за тьму, рассеяв свет»³⁹, і якого в кінці скидають сили добра. Сам Бог веде марнославно кайзера до пізнання гріха: власної згуби і плачевного кінця для своєї країни⁴⁰.

Німецькі армії та флот. Збройні сили Німеччини тісно пов'язувалися з особою імператора, тож успадкували чимало його суперечливих рис. З одного боку, це крайні прояви агресії: «вампіри», що бажають «загибелі світу»⁴¹, «ізувери», котрі підіймають немовлят на багнети⁴², «дикуни», які івалтують жінок⁴³ і займаються людожерством⁴⁴. На морі німцям закидали «піратські подвиги». Успішний рейд крейсера «Емден» в Індійському океані подавали

²³ Павел Ш. Дубинушка // Последние новости. – 1914. – 12 августа. – С.4.

²⁴ Андрей Март. Меч Вильгельма // Южная копейка. – 1914. – 30 октября. – С.2.

²⁵ Конрад Тихий. Записки сумасшедшего // Там же. – 14 августа. – С.3; Тамбур-Мажор. Из газетного альбома // Последние новости. – 1914. – 28 августа. – С.3.

²⁶ Омикрон. Маленький фельетон: Песенка кайзера // Киев. – 1914. – 5 августа. – С.4–5.

²⁷ Гарольд. Подражание // Киевская мысль. – 1914. – 10 августа. – С.2.

²⁸ Гарольд. Рифмы дня: Гастроном // Там же. – 18 августа. – С.1–2.

²⁹ Александрович В. Скромное желание // Южная копейка. – 1914. – 14 августа. – С.3.

³⁰ Щербачёв С. Маленький фельетон: Сон злого гения // Киев. – 1914. – 21 августа. – С.3.

³¹ Тамбур-Мажор. Из газетного альбома // Последние новости. – 1914. – 28 августа. – С.3.

³² Сибирский П. Силуэты жизни: «Король»-благотворитель // Последние новости. – 1914. – 22 октября. – С.3.

³³ Сибирский П. Усы // Там же. – 29 июля. – С.3.

³⁴ Бодров Н. Миротворцам // Киев. – 1914. – 14 сентября. – С.3.

³⁵ А.И. Вилли и Атилла // Там же. – 19 сентября. – С.2.

³⁶ Виктор Ват. Волк (старая погудка на новый лад) // Южная копейка. – 1914. – 25 июля. – С.3.

³⁷ Щербачёв С. Маленький фельетон: Немецкая басня // Киев. – 1914. – 30 августа. – С.3.

³⁸ Маленький фельетон: Фауст и Мефистофель // Там же. – 10 сентября. – С.3.

³⁹ Янус. Демон // Последние новости. – 1914. – 17 августа. – С.3.

⁴⁰ Щербачёв С. Открытое письмо Вильгельму (от русского патриота) // Киев. – 1914. – 24 сентября. – С.3.

⁴¹ В.В.В. Жажущие крови. // Киевлянин. – 1914. – 10 августа. – С.2.

⁴² Кин Ю. Неприятный сон // Там же. – 9 сентября. – С.2.

⁴³ Тамбур-Мажор. Из газетного альбома // Последние новости. – 1914. – 28 августа. – С.3.

⁴⁴ Кин Ю. Германские куплеты // Киевлянин. – 1914. – 17 октября. – С.2.

як «підду зухвалість»: «Без обмана, открытый не мил ему бой»⁴⁵. Морякам приписували потоплення беззбройних суден із біженцями на борту⁴⁶. Лаконічно діяльність німецьких військ уявлялася так: «С проклятым Каина челом, В тиски всем миром крепко сжатый, Идёт германец напролом»⁴⁷.

Обставини взяття Ченстохови та Каліша, зруйнування бельгійського міста Лувен та артобстріл Реймського собору стали символами «німецьких звірств»⁴⁸. За проявлену «безсоромність» у руйнуванні пам'яток культури⁴⁹ німців таврували «безбожними варварами»⁵⁰.

З іншого боку, робився акцент на недолугості й кумедності німецьких солдатів. Задля розваги бульварні видання тиражували образ хвальків і боягузів⁵¹, військових-нездар⁵², краща технічна оснащеність яких виставлялася як інсинуація⁵³. Київські журналісти насміхалися над поразками «пруссаків» у Франції⁵⁴. Популярним було представлення німців як «мародерів практичних», котрі не гребували вивозити шампанське ешеломом Червоного Хреста⁵⁵. Стверджувалося, що «ці швабські “герої”», серед яких є навіть принци – виглядають шляхетно, немов лицарі, але насправді всього лише «грабіжники»⁵⁶.

Слід зазначити, що згідно з каноном правильності «російської зброї», уподібнюватися жорстокості німців було неприпустимим. «Переможна» російська армія в усьому мала бути антиподом німецькій: «Мирных немцев мы не бѣем, Контрибуций не берѣм»⁵⁷. У вигляді урочистої клятви обіцяли не руйнувати собори, не грабувати житла та не івалтувати німецьких дружин⁵⁸. «Велич російського духу» демонструвалася в гуманному ставленні до полонених⁵⁹. У зображенні німців-бранців проглядала алегорія собаки: підкуплені «колбаской» і «лаской» вони зрікаються вчорашніх принципів і самоповаги⁶⁰.

Чоловічий та жіночий образи. Газетні поети витворили непривабливий стереотипний образ нібито типового німецького чоловіка – «Фріца» або «Ганса»: скаредного, зарозумілого «міщанського» мілітариста, що любить пиво і «Клерхен жирные бока». Потрапивши на фронт, хвалькуватий «герой»

⁴⁵ Гарольд. Рифмы дня: Тоже военный обзор // Киевская мысль. – 1914. – 26 октября. – С.3.

⁴⁶ Виктор Ват. Шрапнель. «Победа» // Южная копейка. – 1914. – 10 октября. – С.2.

⁴⁷ Идём! // Киев. – 1914. – 15 августа. – С.2.

⁴⁸ Хеллман Б. Реймский собор разрушен! Об одном мотиве в русской литературе времён Первой мировой войны // Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia X: «Век нынешний и век минувший»: Культурная рефлексия прошедшей эпохи: В 2 ч. – Ч.2. – Тарту, 2006. – С.327–343.

⁴⁹ Гарольд. Рифмы дня: Бельгийское // Киевская мысль. – 1914. – 16 ноября. – С.3.

⁵⁰ Щербачёв С. Варвары (к разрушению Реймского собора) // Киев. – 1914. – 11 сентября. – С.2.

⁵¹ Сибирский П. Усы // Последние новости. – 1914. – 29 июля. – С.3.

⁵² Конрад Тихий. Завоевание // Южная копейка. – 1914. – 18 августа. – С.2.

⁵³ Сибирский П. Пушка // Последние новости. – 1914. – 23 октября. – С.4.

⁵⁴ Конрад Тихий. Немцы и Париж // Южная копейка. – 1914. – 19 сентября. – С.2.

⁵⁵ Сибирский П. Силуэты жизни: Красный крест // Последние новости. – 1914. – 19 сентября. – С.3.

⁵⁶ Сибирский П. Силуэты жизни: «Бедекер» // Там же. – 31 октября. – С.4.

⁵⁷ Михеев. Маленький фельетон: Виллина каша // Киев. – 1914. – 29 августа. – С.3.

⁵⁸ Шварц Г. Солдатская песня // Южная копейка. – 1914. – 21 октября. – С.2.

⁵⁹ Кин Ю. Письма «русского» пленника // Киевлянин. – 1914. – 29 октября. – С.2.

⁶⁰ Кин Ю. Пленники // Там же. – 21 сентября. – С.2.

проявляє боягузтво⁶¹, він здатен лише на капості⁶². У повсякденному житті персонаж наділявся властивостями механізму: його прагнення та думки «сфабриковані, по закону, в мастерской»⁶³. Об'єктом жартів було начебто позбавлене пристрасті й почуттів кохання «по-німецьки» («И жену по расписанию, В праздник ласкою дарит»⁶⁴), котре подавалося як державне виробництво, «фабрика» з виготовлення нових «тевтонских кровных феодалов!»⁶⁵.

Жіночому образу фельетоністи теж намагалися надати негативних конотацій. Висміювалися нібито «обмеженість» типової німкені, коло інтересів якої – «три К»: діти, кухня, церква (нім. «Kinder, Küche, Kirche») ⁶⁶. Утім, «Гретхен» змальовувалася і як жадібна до слави, влади та грошей, хтивна, зрадлива дружина⁶⁷. За ненаситність німецьких «Шарлотт» жартома звинувачували навіть у розв'язанні війни. Уособлювала їхні амбіції бабця з переробленої пушкінської казки. Забажавши влади над усім світом, вона зрештою опинилася біля того ж таки «прусского корыта»⁶⁸. Ще один, витворений київською пресою, жіночий образ – німецької сестри милосердя – символізував, як не дивно, безсердечність. Фанатично віддана «Фатерлянду» та кайзеру, вона добиває пораненого в бою француза⁶⁹.

Тваринні образи Німеччини. Тривіальне зображення «тевтонів» газетні віршувальники намагалися урізноманітнити тваринами з популярних байок. Німеччину як країну ототожнювали з упертим та галасливим віслиюком, що доводить власну правоту⁷⁰, а також хвалькуватою синицею, котра грозилася запалити море⁷¹. Ще одне перевтілення – німецький крокодил: «Раскрыв громадный рот и броней защищенный», він жадібно наковтався дрібніших, але у фіналі луснув і помер⁷². Німців як народ імпліцитно пов'язували зі свинями: образ трапези «у рідного корыта»⁷³, алегорія зі врученням німецьким переможцям ключа від свинячого хліву (замість символу міста)⁷⁴. Також їх уподібнювали мавпам⁷⁵ і тарганам-пруссакам⁷⁶.

Німецька наука та культура. Наприкінці жовтня 1914 р. група відомих німецьких учених та митців виступила з маніфестом на підтримку дій райхсверу⁷⁷. Київська преса звинуватила вчорашніх «кумирів науки» у

⁶¹ Кин Ю. Храбрый Фриц // Там же. – 4 октября. – С.1.

⁶² Янус. Маленький фельетон: Пакоетки // Последние новости. – 1914. – 16 августа. – С.4.

⁶³ Жак Нуар. Толстый Фриц (Портрет во весь рост) // Южная копейка. – 1914. – 8 ноября. – С.2.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Яновский Е. Завод // Последние новости. – 1914. – 11 сентября. – С.3.

⁶⁶ Жак Нуар. Толстый Фриц (Портрет во весь рост). – С.2.

⁶⁷ Янус. Ганс и Гретхен // Последние новости. – 1914. – 15 августа. – С.3.

⁶⁸ П.К. Сказка о разбитом корыте // Южная копейка. – 1914. – 7 декабря. – С.2.

⁶⁹ Омикрон. Прусская «сестрица» // Киев. – 1914. – 19 августа. – С.3.

⁷⁰ Кин Ю. Немецкий осёл и янки // Киевлянин. – 1914. – 3 сентября. – С.2.

⁷¹ Конрад Тихий. Синица (басня) // Южная копейка. – 1914. – 28 августа. – С.2.

⁷² Щербачёв С. Маленький фельетон: Австрийский лев и немецкий крокодил (современная басня) // Киев. – 1914. – 15 августа. – С.4.

⁷³ Павел Ш. Старая песня, но на новый (немецкий) лад // Последние новости. – 1914. – 10 сентября. – С.4.

⁷⁴ Сибирский П. Силуэты жизни: Ключ // Там же. – 21 августа. – С.2.

⁷⁵ Омикрон. Маленький фельетон: Пред началом // Киев. – 1914. – 9 августа. – С.4.

⁷⁶ Щербачёв С. Маленький фельетон: Сон злого гения // Там же. – 21 августа. – С.3.

⁷⁷ Shevin-Coetzee M., Coetzee F. World War I European Society. – Lexington, 1995. – P.26.

«венчаний палача»⁷⁸, захисті «дикого права – бомби та меча»⁷⁹. Висміювалася нібито втрата здорового глузду й культури: «Превратилась профессура в стаю злобных обезьян»⁸⁰. Водночас публіцисти послідовно розрізняли поточні події й культурну спадщину. Спроба російських ура-патріотів бойкотувати Шиллера та Гете наразилася на риторичне запитання: «А чем же Гёте виноват?»⁸¹. У переробленій лермонтовській поемі «Бородино» велич німців минулих часів протиставлялася «мізерності» їхніх нащадків: «Да, были немцы в наше время, Не то, что нынешнее племя, – Бетховен, Шиллер, Кант».

Натомість тепер – тільки «жандарм і лейтенант»⁸². Геніям старовини приписувалася відразу до цінностей «пруських вандалів»⁸³. Висловлювався жаль, що втілення гуманності – «старую даму, германскую культуру» – змусив замовчати зарозумілий пан – «бронированный кулак, Созданье прусских забияк!»⁸⁴. Утім, автор не втрачав надії, що це прикре явище – тимчасове.

Внутрішні вороги. Їх пошук був маргінальною темою в газетній поезії. Знаходимо лише один вірш про німецьких колоністів, котрі в Одесі нібито збирали пожертви на німецький флот. «Лживая расса»⁸⁵, «Гансь», «в Руслянд прибыв голышами», швидко зуміли нажити статки та навіть дворянство за рахунок місцевих мешканців⁸⁶. Інший вірш – про шпигунів в Англії, які «на зловредных мух похожи»⁸⁷. Більш уживаним було ототожнення російських спекулянтів та шкідників із німцями. Епітетом «внутрішні німці» таврували домовласників, ладних зняти зі співвітчизників «і шкуру, і пальто»⁸⁸. Німців навіть визнавали ліпшими за «таємного ворога» – «торгаша-куркуля», оскільки перші, мовляв, «разят нас честно и открыто»⁸⁹.

Різдвяні мотиви. Екстаз перших місяців війни поступово випарувався під впливом нагальних соціально-економічних проблем. Наприкінці вересня 1914 р., уперше від початку війни, «Южная копейка» опублікувала ліричний вірш⁹⁰. «Киевская мысль», яка найменше піддалася воєнній істерії, у грудні розмістила серію звичних для мирного часу «різдвяних» поезій про повсякдення і красу зимового Києва⁹¹. Відбиваючи настрої публіки, фельєтоністи писали про «обивательський стогін» від дорожчання товарів та послуг⁹². Заборона на

⁷⁸ *Сибирский П.* Учёные // Последние новости. – 1914. – 28 октября. – С.3.

⁷⁹ *Кин Ю.* Немецкое право // Киевлянин. – 1914. – 17 декабря. – С.2.

⁸⁰ *Кин Ю.* Доктор четырёх факультетов (Кенигсбергский университет – Гинденбургу) // Там же. – 28 сентября. – С.3.

⁸¹ *Гарольд.* Экспромт // Киевская мысль. – 1914. – 10 августа. – С.2.

⁸² *Виктор Ват.* Несчастье Германии // Южная копейка. – 1914. – 23 августа. – С.2.

⁸³ *Барановский Я.* Генрих Гейне // Там же. – 5 сентября. – С.4.

⁸⁴ *Гарольд.* Миниатюры: Двойственность // Киевская мысль. – 1914. – 17 августа. – С.1.

⁸⁵ Саме так, через два -с-, усупереч правилам російської граматики; вірогідне пояснення – автентична помилка, адже газета дешева, бульварна.

⁸⁶ *Пилот.* Швайны // Южная копейка. – 1914. – 18 декабря. – С.2.

⁸⁷ *Юрий З.* Вездесущие // Там же. – 16 октября. – С.2.

⁸⁸ *Сибирский П.* Силуэты жизни: «Патриоты» - домовладельцы // Последние новости. – 1914. – 26 октября. – С.3.

⁸⁹ *Александрович В.* Торгаш-кулак (народное творчество) // Южная копейка. – 1914. – 9 декабря. – С.2.

⁹⁰ *Микульчик А.* Песня осени // Там же. – 8 сентября. – С.2.

⁹¹ *Гарольд.* Рифмы дня: На улице // Киевская мысль. – 1914. – 18 декабря. – С.3; *Его же.* Рифмы дня: Городское // Там же. – 1914. – 21 декабря. – С.3.

⁹² *Гарольд.* Рифмы дня // Там же. – 1914. – 12 декабря. – С.3.

продаж алкогольних напоїв створила у суспільстві додаткове напруження⁹³. Найбільш заповзяті «любителі хильнути» технічного спирту денатурату стали героями злободенної газетної поезії⁹⁴. Найбільше християнське свято лише притлумило полум'я світової пожежі: «В день Різдва живёт вражда»⁹⁵. 25 грудня газети жартували про війну та «дитячі» бажання Вільгельма знайти під ялинкою Наполеона, шмат Росії та Бельгію⁹⁶. Однак окрім дотепів можна було прочитати й відчайдушне побажання: «Долой германцев! Пусть они погибнут сами в злой неволе»⁹⁷.

Поезія – цінне джерело для вивчення образу німців, котре, не потребуючи доведення, спираючись як на правду, так і на вигадку, було чистим інструментом передачі авторських ідей та почуттів. Дописувачами київських газет переважно виступали професійні фельетоністи, натомість аматорські твори публікувалися зрідка. Систематизувавши думки публіцистів, можемо зробити висновок про настрої, що циркулювали у пресі та, зрештою, ішли в народ.

У свідомості тогочасного суспільства Вільгельм II був уособленням одноосібної влади, а отже і єдиним винуватцем війни. Намагаючись пояснити його мотивацію в розв'язанні світової катастрофи автори перерахували всі можливі людські вади: кровожерливість, жадібність, манія величчя, цинічність і т.д. Писали про психічний розлад та розумову неповноцінність німецького кайзера. Нарешті його оголошували «демоном» або «сатаною». Примітно, що монархічний «Киевлянин» остерігався подібних спекуляцій, передчуваючи небезпеку аналогій із російською владою.

При зображенні німецької армії конфліктували два бачення. Перше обґрунтовувало необхідність загальної мобілізації сил проти ворога як породження абсолютного зла, жорстокого й нещадного. Водночас друге переслідувало мету заспокоїти читаючу публіку, уселити впевненість у перемозі. Для цього продукувався діаметрально протилежний образ німця-нездари, хвалька та боягуза, скрізь і завжди битого. Поза тим у матеріалах київської преси російська армія завжди виступала антиподом німецької: замість жорстокості творила добро, на підлість відповідала прощенням і т.ін. Витворений газетярами канон «праведності» порушувався аматорами: солдатське та обивательське середовища складали вірші про помсту німцям.

Сформований образ типового німця був посиленням відомих стереотипів: німецькі чоловіки люблять пиво та асигнації, жінки живуть клопотами про дітей, кухню та церкву. Німець ототожнюється з механізмом – нечутливим, обмеженим, але ефективним виконавцем. У національній характеристиці домінувала пихатість, жадоба, брутальність і мілітаризм. Газетні поети

⁹³ Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.60–62.

⁹⁴ Гарольд. Рифми дня: Пить или не пить // Киевская мысль. – 1914. – 14 декабря. – С.3; Его же. Рифмы дня: Монолог алкоголика (посвящается лицам, отравляющимся денатуратом) // Там же. – 1914. – 20 декабря. – С.3.

⁹⁵ Южная копейка. – 1914. – 25 декабря. – С.3.

⁹⁶ Гарольд. Три ёлки: Для детей // Киевская мысль. – 1914. – 25 декабря. – С.4.

⁹⁷ Южная копейка. – 1914. – 25 декабря. – С.3.

розвивали тваринний образ, асоціюючи німців зі свинями, тарганами-пруссакми та мавпами. Німеччина поставала у вигляді впертого віслюка, хвалькуватої синиці та ненажерливого крокодила. Культуру не було затьмарено війною. Журналісти чітко розрізняли політизовану сучасність Німеччини й гуманістичні цінності німецької минувшини. Спроби бойкотувати світові шедеври поезії та музики на підставі їх німецького походження провалилися. Німці-вороги відображали зовнішню загрозу, тема «внутрішніх німців» у поезії була маргінальною. Означення «німець» нерідко використовувалося як лайка до тих, хто наживався на війні: домовласники, торговці-спекулянти, куркулі. Спад творчої активності фельетоністів ближче до кінця першого року війни засвідчив кінець воєнної ейфорії. У грудні 1914 р. прогресивна преса переорієнтувалася на соціально-побутову тематику. Утім, війна не зникла з газетних шпальт, її гіркий присмак був відчутним і на Різдво.

The article examines image of the Germans, created by the press during first months of the World War I. It is based on poetry, published in Kyiv's most prominent daily newspapers. The study depicts variety of perceptions about Germans, which differ upon social position and political views of authors.

Keywords: World War I, image of the Germans, Kyiv press, poetry, 1914.

І.І.КОЛЕСНИК*

БІОГРАФІЧНИЙ СВІТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Розглядаються нові підходи до вивчення біографії Т.Шевченка, котра сприймається не як хронологічна лінія, а культурний простір, де особистість переміщується між професійною й побутовою, приватною та публічною сферами. Запроваджується концепт «біографічний світ», що означає модель комунікацій людини з її найближчим і віддаленим оточенням. Біографічний світ Т.Шевченка схематизується за допомогою «карти особистості», яка містить «пункти»: місця, події, артефакти, люди, стреси, сценарій майбутнього, персональна ідеологія тощо. Мапа особистості відтворює цілість образу Кобзаря, скеровує рух дослідника у просторі його біографічного світу.

Ключові слова: Тарас Шевченко, біографія, біографічний світ, карта особистості.

У рік 200-літнього ювілею Кобзаря доцільно досягнути й осмислити ті виклики, котрі постали саме перед істориками. О.Оглоблин слушно вважав, що предметом дослідження слугує не творчість поета, а він сам. Історик виводить неначе алгоритм традиційного біографічного дослідження про Т.Шевченка, як-от життя й діяльність, розвиток його ідеології (соціальної, культурної, національно-політичної), митець на тлі своєї доби, «оточення ідей і людей Шевченківського космосу». Зокрема, О.Оглоблин свого часу писав:

«Кожне з цих питань і кожна проблема має свою літературу – наукову, колонаукову й зовсім ненаукову, не кажучи вже про зливу популярної та пропагандивної літератури. Іноді може здаватися, що про Шевченка, як людину і діяча, уже все сказано, усе знайдено, усе досліджено, усе написано, і більше нічого нового й істотного вже не можна сказати».

Можна підписатися під кожним цим словом і сьогодні. Звісно, це «не стоюється Шевченкової творчості, самої у собі, в українській і світовій літературі, українській і світовій духовності, де поле дослідження – безмежне. Ні, мова мовиться не про творчість Шевченка, – наголошував дослідник – а про її творця». Життя кожної людини, тим більше талановитої, видатної, складається, на думку О.Оглоблина, із двох світів – внутрішнього й зовнішнього. Якщо «наукове шевченкознавство вже більш-менш висвітлило та показало нам внутрішній світ Шевченка», то його зовнішній світ «ще далеко не досліджений, ще не зовсім ясний і зрозумілий для нас, подекуди навіть не видимий, не відкритий, не знайдений нами й нашими попередниками». Більш того, ми

«не знаємо, де його шукати, куди до нього йти, як його вивчати... Знаходимо випадкові й другорядні матеріяли, якими захоплюємося, а головних, важливих, нерідко навіть блискучих

* Колесник Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії

речей не бачимо або не хочемо бачити А коли іноді й побачимо,
не в стані до них підійти ближче й зрозуміти їх як слід».

Усі проблеми, порушені О.Оглоблиним перед історичним шевченкознавством, залишаються актуальними й понині.

Концепт «біографічний світ»

Отже, перспективним напрямом студій істориків на ниві шевченкознавства О.Оглоблин уважав вивчення зовнішнього світу Кобзаря, що через низку причин запізнилося «майже на ціле століття». Під «зовнішнім світом» Т.Шевченка він розумів його оточення – друзів, приятелів, а завдання історика вбачав у зображенні «зовнішнього світу його буття», зокрема, що цей світ «давав і дав йому, поетові й людині; що вносив і вніс в його духовне, ідейне та творче життя – і як його творче життя, цей внутрішній світ Шевченка, діяв і променів на його оточення й ціле українське громадське життя того часу». Таким чином, в О.Оглоблина знаходимо цілу програму вивчення «зовнішнього світу» поета – це

«багато-багато інших, більших і менших, кращих і гірших, ближчих і дальших, тривалих і випадкових друзів, приятелів і просто знайомих Шевченка, іноді може й неприхильних до нього. Треба знати не тільки й не стільки їх біографії чи формулярні дані, але й їх внутрішній і зовнішній світи, їх громадське й культурне обличчя, їх особисті, родинні, фамільні, суспільні відносини, зв'язки, впливи, осередки, з якими вони були так чи інакше пов'язані, їх ідеї, якими вони жили чи, може, узагалі брак цих ідей – а передусім їх ставлення до України й до Шевченка»¹.

Поняття внутрішнього й зовнішнього світів, про які йдеться в О.Оглоблина, доцільно, на нашу думку, об'єднати в концепті «біографічний світ». Це – не синонім біографії чи життя людини, не хронологія подій, не лінія, а культурний простір, в якому особа переміщується між професійною та побутовою, приватною й публічною сферами, змінюючи ролі, статус, власні інтереси та види діяльності, а максимальне розширення цього простору означає апогей у житті людини². У нашому розумінні «біографічний світ» – це комунікаційна модель, що містить внутрішній і зовнішній світи особистості, результат комунікацій людини з її оточенням. Біографічний світ – це культурний світ або культурні світи людини та афілійованих з нею груп, особистостей, громад і суспільства у цілому. Біографічний світ – структура нелінійна, котра вможливує утворення цілості життя людини зі своїми цінностями, мотивацією, метою й сенсом існування. Біографічний світ Т.Шевченка являє собою переплетення різних культурних світів: українського, російського, польського, імперського

¹ Оглоблин О. Проблема українських зв'язків Шевченка // *Його ж.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.64–65, 72–73.

² Див.: Нарский И.В. Между университетскими культурами России и Германии (несколько личных наблюдений) // *Историк в меняющемся пространстве российской культуры.* – Челябинск, 2006. – С.183.

та малоросійського, петербурзького та лівобережно-українського панства, світу столичних салонів, званих вечорів, гуртків інтелектуалів, театрально-мистецької богеми.

Життя як наратив

Одним із перспективних напрямів сучасного біографічного дослідження виступає наративна психологія. Продуктивним видається застосування її ресурсу при осмисленні біографічного світу Т.Шевченка. У такому контексті вважається, що життя людини конструюється самою ж людиною, пересічною, звичайною, чи то дослідниками життєвої історії відомої, публічної, видатної особистості.

Погляд на життя людини як оповідь, себто наратив – це головний принцип наративної психології. У такому ракурсі воно являє собою наративну структуру, постає як сукупність епізодів, повідомлень, зміна мікроситуацій. За словами Р.Барта, життя людини – це «маса заплутаних повідомлень». Адже воно не стільки проживається нею, скільки нею ж самою розповідається, описується, прикрашається, драматизується, щось замовчується, щось, навпаки, виринається, деякі факти події, епізоди об'єднуються в єдину лінію оповіді, а решта навіть не згадується, відкидається, нехтується, перекручується, фальсифікується. Отже, життя людини стає таким, яким його уявляє суб'єкт чи об'єкт оповіді.

Упорядкувати історію життя означає звести разом низку життєвих епізодів та різних повідомлень у вигляді певної наративної структури, котра має початок, середину й кінець. Дизайн подібної оповіді створює оповідач, автор власного життєпису або дослідник такого життєпису. Саме оповідач об'єднує всі події життя в певну цілість та пояснює їх. Ідеться про те, що людина чи то дослідник життя видатної особи конструюють кожний у свій спосіб життєві історії, своє чи інше життя, за допомогою наративу/оповіді. Така оповідь містить кілька кроків або наративних процедур: 1) відбір подій, епізодів життя; 2) встановлення зв'язку між ними; 3) характеристика комунікацій, міжособистісного оточення навколо основного персонажу. Адже саме наратив утворює зв'язок між людиною та її оточенням, соціокультурним контекстом епохи, у межах якої людина й проживає своє життя. Життєві історії не виникають з однієї людини, вони формуються й конструюються з епізодів життя конкретної особи та її оточення, системи комунікацій з іншими людьми крізь усе своє життя.

Час у наративі

Ключовим є розуміння часу в наративі. У межах наративної психології виокремлюють три рівня сприйняття людиною часу: пасивне, активне й сприйняття самості/життя (Е.Гуссерль–А.Карр). Пасивне сприйняття передбачає цілісність часу у трьох його модусах: минуле, сучасне, майбутнє. Ці модуси сприймаються як цілісна структура, а минуле, сучасність, майбутнє визначають один одного як складові єдиного цілого (Е.Гуссерль).

У наративі як життєвій історії П.Рікер виводить два типи часу. Перший – це просто хроніка, перебіг подій. Другий характеризується цілістю життєвого

сценарію, котрий містить зав'язку, кульмінацію та розв'язку. Словом, завдяки наративу життєпис набуває цілості та певної конфігурації³. Упорядкувати життєву історію означає звести разом усю серію подій, котрі мали чітку наративну структуру, тобто початок, середину й завершення. Мовою людського життя – пройдешне, сьогодення, плани на майбутнє. Ще один тип сприйняття часу конструюється у процесі наративного діалогу. Адже людина у власній уяві створює свою життєву історію через так звані реперні точки, як-от події, люди, місця, предмети матеріального й духовного світу. Коли людина розповідає кому-небудь історію свого життя, або веде щоденник, пише спогади, мемуари, цей процес засвідчує певний наративний діалог зі співрозмовником чи читачем.

Особистісний та професійний наратив

У наративній психології побутують поняття «особистісний» та «професійний» наратив. Перший – це специфічний різновид історії життя, котрий створює кожна людина, будь-хто з нас, задля того, щоб об'єднати своє життя в якусь цілість, надати власному життю певної спрямованості, умотивованості, сенсу й цілепокладання. В особистісному наративі є початок, середина, підсумок. Події особистого життя кожен із нас вибудовує свідомо чи імпліцитно за певним сюжетом – зі своїми героями, учинками, мріями, конфліктами, поразками й перемогами. Уважається, що особистісний наратив – це акт уяви, сенс якого полягає в інтеграції наших споминів із минулого, оцінок поточного й планів на майбутнє відповідно до певної життєвої моделі чи сценарію (успішної або маленької людини, переможця чи лузера). Інакше кажучи, ми самі витворюємо себе через власну оповідь, себто особистісний наратив⁴.

Професійний наратив – це наратив другого ступеня. Ідеться про наратив автора (першого ступеня) та наратив дослідника цього автора. Професійний наратив керує розумінням і залежить від теоретичної орієнтації дослідника. Так, щоденник, листи, повісті Т.Шевченка – це оповідь поета про себе й своє оточення, а ширше – про власні культурні світи в минулому та нинішньому часі. Дослідник Шевченкового життя й творчості переказує ці біографічні факти, проте у процесі переказу певні моменти (залежно від ідеології оповідача) зв'язуються з іншими фактами, подіями, особами, про які, до речі не згадує сам автор особистісного наративу чи власної історії. А відтак, історія життя героя висвітлюється вже по-іншому, деякі біографічні деталі переосмислюються, переоцінюються з різних ракурсів. Отже, будь-який переказ – професійний наратив – змінює акценти, він суттєво відрізняється від авторського наративу нюансами й оцінками епізодів і персонажів життєвої історії. Звісно, професійний наратив залежить від теоретичної й ідеологічної орієнтації упорядника, мета якого створити власну версію життєпису свого героя. З огляду на це, ми можемо використовувати художні твори, російськомовні повісті Т.Шевченка як цінне джерело його історії життя, так само, як листи, щоденник, автобіографії

³ Кроссли М.Л. Нарративная психология. – Х., 2013. – С.86–88.

⁴ Там же. – С.115.

поета та спогади й листування його сучасників. Кінцевим продуктом переплетення різних наративів – особистісного та професійних (у нашому випадку, самого Т.Шевченка, його сучасників і біографів) є нові стратегії біографічного дослідження. Через такий наративний діалог відбувається трансформація історії життя особистості⁵.

Навколо життя видатної людини завжди відбуваються численні «письмові інтервенції», в яких подаються різні версії, навіть контрверсійні, життєпису такої людини. Життєві події не цікаві як такі, вони набувають сенсу, цінності й мотивації, коли утворюють певну наративну структуру – сюжет, фабулу, інтригу. Численні біографії Т.Шевченка найчастіше традиційно подавались у вигляді хроніки життєвих подій, фактів, періодів, творчості з численними документальними додатками, вставками, уточненнями. Утім, життя поета, як і кожної людини, становить певний наратив зі своєю драматургією, тобто містить учинки, думки, почуття, рішучі дії, вирішальні події, визначні місця, розмаїте оточення. Із джерел особистого походження, точніше особистісного наративу Т.Шевченка, прочитується не тільки й не стільки хроніка, а драма життя, яку розповідає сам поет. Початок її – свобода, творчість, визнання; трагічна межа – 1847 р., заслання й духовне відродження; розв'язка драми – це тріумф Т.Шевченка, поета та художника. Не випадково, уважається, життя – це книга, частини життя – її глави. Кожна людина створює у власній уяві книгу свого життя, або інші пишуть книги про життя конкретної людини.

Концепт «біографічний світ» містить низку життєвих наративів, котрі разом утворюють тканину життя особистості. Біографічний світ Т.Шевченка – це культурний світ, в якому переплетено особистісний і різні професійні наративи. Біографічний світ Т.Шевченка як наративна структура потребує певного інструментарію й передбачає драматургічну розкладку його біографії, життєвої історії за допомогою мапи особистості. Вона має декілька пунктів (у різних авторів їх число варіюється)⁶ та відтворює цілість життєвої історії, а також маршрут дослідника у просторі біографічних світів людини. Пропонуємо свою версію мапи особистості Кобзаря, котра складається з наступних пунктів: місця, артефакти, події, люди, стреси, сценарій майбутнього, персональна ідеологія.

Місця

Гілка «Місця» передбачає вивчення місць, пов'язаних із життям та творчістю людини, де вона жила, працювала. Виокремлюють також «місця сили» – такі, де легко думається, дихається, приходиться натхнення, осяяння. У Т.Шевченка – це Батьківщина, «мила Україно», вишневий садочок, рідна хата, родина. Основні пункти проживання його – Україна/Малоросія, столиці Російської імперії Санкт-Петербург та Москва, а також імперська периферія (Вільно, Оренбург, Нижній Новгород тощо). В Україні Шевченкові місця пов'язані в першу чергу з

⁵ Кроссли М.Л. Нарративная психология. – С.107.

⁶ Колесник В. Карта личности [Електронний ресурс]: <http://www.medpulse.ru/health/prophylaxis/psychotherapy/8743.html>; Кроссли М.Л. Нарративная психология. – С.120–124.

рідними селами, де він народився, прожив ранні роки – Кирилівка, Моринці. У перший приїзд на Батьківщину у статусі вільної людини, фахового художника, визнаного поета в 1843 р. мапа перебування представлена культурними дворянськими осередками, маєтками лівобережного українського панства, як-от Яготин (Решніних-Волконських-Розумовських); Седнів (Лизогубів); Мосівка-Ліновиця-Березова Рудка клану Вольховських, Закревських, де Бальменів; Сокиренці й Дехтярі (Галаганів); Качанівка та Потоки (Тарновських); Обухівка (Капністів); Веселий Поділ (Родзянок); Турівка (Маркевичів). У другий свій приїзд до України 1845–1847 рр. місцями перебування й творчості поета були Київ, Борзна, Ніжин (Сошенко, Костомаров, Куліш, Білозерський), Київський університет, Бегіч (Кейкуатови), Мотронівка (Білозерські, Куліши, Забіли); Гірявка (Лазаревські), Рубанка (Бодиско, Кромиди, Чарниши). В останній раз перебування в Україні (1859 р.) Т.Шевченко побував у Києві та на цукровому підприємстві Яхненків-Симиренків у Городищі.

Київ – важливий локус на мапі особистості Кобзаря. У 1845 р., після закінчення Академії мистецтв, він жив і працював у цьому місті. Тут він став членом українського гуртка (1845–1847 рр.), співробітником Київської археографічної комісії. Як писав П.Куліш у листі до О.Бодяньського про Т.Шевченка:

«Вы, я думаю, знаете, он теперь в Киеве. Служит при Арх. комиссии, получает 1000 р. жалованья. Этому нужно радоваться, потому что комиссия посылает его в разные места Южной России для снятия старинных памятников, а это должно со временем доставить ему шекспировское знание людей, обычаев и пр.»⁷.

Місцем народження Шевченка-митця, поета й художника, вільної творчої особистості, що здобула справжнє визнання, був Санкт-Петербург. Саме тут відбулася зміна його соціального й культурного статусу, способу життя та діяльності. Як учень К.Брюллова він увійшов до культурного середовища північної столиці, ставши своїм у колі художників, Академії мистецтв, опинився в академічному оточенні Григоровичів, Мартосів, познайомився з «колонією» «петербурзьких малоросів», ядро котрої становили «ніжинці», а також із представниками українського панства, які проводили зимові сезони у столиці (Галагани, Тарновські, Селецькі), став учасником земляцьких гуртків і літературних вечорів (Гребінки, братів Кукольників, Брюллова, Глинки, Толстого, Плетньова, Кольцова, Струговщикова), мистецької богеми, що народжувалась у цей час. Локус Санкт-Петербурга також і завершує життєве коло Кобзаря. Тут він здобув визнання як поет, а після повернення у 1858–1861 рр. зазнав справжнього тріумфу як митець, громадський діяч.

Наступний столичний локус Т.Шевченка – Москва, яку він відвідав у лютому 1844 р. й де мав зустрічі та ділові контакти із земляками М.Щепкіним та О.Бодяньським. Першому поет присвятив свою поему «Чигирин» (а згодом «Пустка» та «Неофіти»). Із другим обговорював свій проект «Живописна Україна», нав'язаний певною мірою малоросійськими роботами В.Штернберга.

⁷ Цит. за: Грушевський О. Шевченко і Куліш // Шевченківській збірник. – Т.1. – Петроград, 1914. – С.47. Тут і далі деякі цитати подано мовою першої публікації.

До Шевченкових сюжетів з українського минулого й побуту О.Бодянський мав би укладати описи, історичні коментарі. У 1858 р., повертаючись до Санкт-Петербурґа через Москву, Т.Шевченко зустрічався з земляками й московськими інтелектуалами, представниками різних ідейних таборів (слов'янофілами, західниками), університетською професурою, літераторами, журналістами, видавцями.

Інші локуси перебування Т.Шевченка – Вільно, Оренбург, Орськ, Новопетрівське укріплення, Астрахань, Нижній Новгород – пов'язані з вирішальними змінами у життя поета: катастрофою 1847 р., тяжкими роками заслання, заборони творчості й, нарешті, його духовним пробудженням, новими фазами творчого зростання.

Артефакти

Наступна гілка – «Артефакти» – дає уявлення про предмети людського духу та витвори рук людини: літературні, філософські, публіцистичні праці, предмети мистецтва, пам'ятки архітектури, предмети ужиткового мистецтва, побутові речі й речі-символи. Відомо, що в особистому житті та суспільстві у цілому існують певні ієрархії речей, котрі створюють символічний інвентар суспільства (суспільні землі, пам'ятники, реґалії влади, нагороди, ритуальні предмети, національно-державні символи, сакральні речі, одяг як ознака соціального статусу тощо)⁸. Речі функціонують і у системі особистісних цінностей кожної людини.

Артефакти на маші особистості Кобзаря мають кілька сегментів. По-перше, витвори інтелектуальної праці – поезія, російськомовні художні твори, публіцистика, листування, щоденник, автобіографії. По-друге, живописні твори Т.Шевченка, кількість яких сягає 1000: малюнки, портрети, графіка, офорти, акварелі. Відомо, що коли В.Жуковський, одружившись із Е.Рейтерн, остаточно залишив Росію (1840 р.), він вивіз за кордон велике зібрання робіт, здебільшого подарованих йому художниками, літераторами, приятелями. Як згадують сучасники, розкішні апартаменти В.Жуковського у Санкт-Петербурзі (Шепелевський палац) нагадували справжній музей, в якому предмети мистецтва, картини було підібрано з великим смаком і знанням. Вивезене за кордон зібрання, що нараховувало 354 роботи російських та іноземних художників, за 15,5 тис. франків він запропонував пруському королеві Фрідріхові-Вільгельму IV. Тут, поряд із творами К.Брюллова, О.Венеціанова, О.Кипренського, О.Іванова, І.Айвазовського, В.Штернберґа та інших, були й дві Шевченкових акварелі, подаровані автором В.Жуковському – копія портрета І.Крилова та сюжетна сценка «Перерване побачення»⁹. Як відомо, Т.Шевченко рано почав малювати акварельні портрети, на перших порах даруючи їх друзям та знайомим, а під час навчання у класі К.Брюллова писав на замовлення. У той час модними були камерні акварельні портрети. Часто учні К.Брюллова робили копії водночас із майстром, який

⁸ *Копытофф И.* Культурная биография вещей: товаризация как процесс // Социология вещей. – Москва, 2006. – С.145–149.

⁹ *Мацапура М.І.* Портрет І.А.Крилова пензля Т.Г.Шевченка // Дослідник на ниві шевченкознавства. – К., 2011. – С.48–49.

працював над оригіналом. За свідченням М.Железнова, за кожен копію брюлловських робіт його учні, у тому числі Т.Шевченко, отримували 100 руб.¹⁰ На щастя, В.Жуковський не продав свою колекцію, а його син повернув зібрання до Росії.

Третю групу артефактів, пов'язаних із життям Т.Шевченка, становлять побутові речі, зокрема предмети побуту, одяг. Після смерті поета було укладено списки його особистих речей, відбулися три аукціони з їх продажу (28 квітня, 7 і 14 травня 1861 р.), в яких узяли участь друзі митця, намагаючись перешкодити розпорошенню цінних артефактів, котрі могли потрапити до рук перекупників. «Ми всі, шанувальники покійного, – писав згодом Л.Жемчужников, – домовилися зі своїх рук нічого не випускати. Унаслідок цього скупникам, які зібрались, не дісталось нічого, і його речі пішли по високій ціні»¹¹. У першому аукціоні з продажу особистих речей Т.Шевченка брали участь М.Лазаревський, О.Маркович, Л.Жемчужников та ін. Так, А.Красовський придбав «три вишитих сорочки, двоє полотняних шароварів, одну хусточку, одне літне пальто, китайські туфлі й смушкову сіру шапку. Усього на 49 руб. 35 коп.»¹². На інших аукціонах він купив кожух Кобзаря за понад 100 руб. Л.Жемчужников придбав кобеняк і лампу, при світлі котрої Т.Шевченко працював. Ціни ж на малюнки були невисокими. Так, Шевченкові гравюри з картин М.Лебедева та А.Мещерського, оцінені в 50 коп., удалося продати по 3 руб. кожну¹³.

Четверту групу на гілці «Артефакти» представляють речі-символи, кожух і смушкова шапка, котрі семіотично утворювали у громадській свідомості активного українства народницький образ Кобзаря як «батька», творця нації, селянського (мужицького) поета. Смущкова сіра шапка, яку на першому аукціоні купив А.Красовський, несла певне семіотичне навантаження як уособлення українськості, козацького духу поета та пам'яті про нього. Цей символ зберігався у згадках сучасників, друзів, знайомих поета: «бараняча малоросійська шапка», «хохлацька шапка» (Я.Полонський), «страшна шапка». І.Тургенев так описував зовнішній вигляд Т.Шевченка, в якому присутні атрибути твореного народницького образу, що почав формуватися ще за життя поета: «С високой бараньей шапкой на голове, в длинной тёмно-серой чуйке с воротником из чёрных мерлушек Шевченко выглядел истым малороссом, хохлом, оставшиеся после него портреты дают вообще верное о нём понятие»¹⁴. Подібний образ поета змальовує К.Пиунова, під час його перебування в Нижньому Новгороді: «Сапоги смазанные, дегтярные, тулуп чуть не нагольный, шапка самая простая, да такая страшная и в патетические минуты Тараса Григорьевича хлопающаяся на пол в день по сотне раз»¹⁵. І це при тому, що вже там, у Нижньому, Т.Шевченко носив голландську білизну, щоправда фрак не любляв.

¹⁰ Заметки о К.П.Брюллове (Из воспоминаний М.И.Железнова) // Живописное обозрение. – 1898. – №32. – С.642.

¹¹ Цит. за: *Мацапура М.І.* Т.Г.Шевченко та А.О.Красовський (До 100-річчя з дня загибелі А.О.Красовського) // Дослідник на ниві шевченкознавства. – С.159.

¹² Там само.

¹³ *Мацапура М.І.* Новий малюнок роботи Т.Г.Шевченка // Там само. – С.39.

¹⁴ Воспоминания о Шевченке И.С.Тургенева // Шевченко, его жизнь и сочинения: Сборник материалов для полной биографии Т.Г.Шевченка / Сост. Ф.М.Пискунов. – К., 1878. – С.91.

¹⁵ Воспоминания о Т.Г.Шевченко Е.Б.Пиуновой (Шмидгоф) // Киевская старина. – 1892. – Т.36. – №2. – С.321–323.

Примітно, що Шевченкова живописна спадщина містить багато автопортретів. Чим це можна пояснити? Як стверджують самі ж художники, чимала кількість автопортретів може бути зумовлена тим, що натура завжди під рукою, тобто сам собі модель (В.Смутко). Отже цей жанр часто виступає засобом репрезентації й водночас рефлексії автора, що означає намагання зупинити час, мить, зафіксувати власну тілесність у часі. З іншого боку – це засіб самозаглиблення, внутрішнього діалогу митця, спроба «зберегти свій внутрішній світ у плині долі» (Г.Вишеславський). Автопортрети Т.Шевченка, створені в переламні моменти його життя, саме засвідчують глибину осмислення ним світу й відображають внутрішній діалог у його душі¹⁶. Для нього типовим був прийом ідентифікації творця зі своєю творчістю, коли він сам стає автором і об'єктом дослідження. Самозображення поета присутні не лише в автопортретах, але й у жанрових та літературних композиціях, навіть у краєвидах. Автопортретна Шевченкова серія різноманітна: «байронічний» (1840 р.), символічний («Автопортрет зі свічкою»), низка іронічних автошаржів (1848–1850-х рр.), епатажний, а насправді метафоричний «оголений автопортрет» з альбому 1848–1850 рр., олійний самообраз 1860 р., чи не найдраматичніший в усій його творчості. В українському образотворчому мистецтві немає автора, який би приділяв жанру автопортрету стільки уваги, як Т.Шевченко (В.Яцюк). Усього нараховується близько півсотні Шевченкових самозображень, або, як він їх називав, «полич», що вирізняються «складним психологізмом»¹⁷. М.Мацапура наводить показовий факт: упродовж 1860 р. Т.Шевченко виконав п'ять офортних автопортретів. За цей період збереглося чимало фотографічних знімків-портретів поета, із котрих, вочевидь, він і робив офорти¹⁸. Фотографією, як відомо, Кобзар захоплювався ще в Новопетрівському укріпленні, використовуючи апарат, виписаний комендантом І.Усковим зі Санкт-Петербурга.

Автопортрети, їх серії чи певну періодичність, на наш погляд, можна сприймати як особистий художній наратив митця. Автопортрет потрібен не лише для фіксації зовнішності, котра змінюється з віком, але слугує засобом внутрішньої рефлексії щодо ключових моментів життєвої історії художника. Цілком очевидно, артефакти детальніше розкривають зовнішній та внутрішній світи Кобзаря.

Події

Життя людини плине як сукупність подій, учинків, почуттів. У будь-якій життєвій історії є миродайні, вирішальні моменти, що й спрямовують потік дій, учинків, емоцій особи. Ключові події – це певна мить, котра означає бути в певний час у певному місці. У житті людини трапляється декілька визначних моментів, які впливають на особистісний наратив, історію життя загалом. Наголосимо, що вирішальний вплив на події життя людини має

¹⁶ Вишеславський Г. Художник и мир // Антиквар. – 2014. – №1/2 (80). – С.25–26.

¹⁷ Яцюк В. Тарас Шевченко мистець. Портрет. Автопортрет // Образотворче мистецтво. – 2014. – №1 (89). – С.8–9.

¹⁸ Мацапура М.І. Новий малюнок роботи Т.Г.Шевченка. – С.37.

оточення – рідні, батьки, діти, чоловік/дружина, учителі-наставники, друзі. Тож і сценарій життя Т.Шевченка накреслюють такі вирішальні події, як приїзд у складі дворових Енгельгардта до Санкт-Петербурга; звільнення з кріпацтва 22 квітня 1838 р. (за що особлива подяка з його боку була В.Жуковському, котрому він присвятив свій перший великий твір «Катерина» й подарував акварельну копію його портрета (належав імператриці Олександрі Федорівні), виконану з оригіналу К.Брюллова). Важлива подія – навчання у Санкт-Петербурзькій академії мистецтв, у класі портрета та історичного живопису К.Брюллова, здобуття академічної освіти, звання художника (1838–1843 рр.).

Видатна культурницька подія – становлення Шевченка-поета, перше видання «Кобзаря» (1840 р.) і визнання у середовищі українських інтелектуалів та освічених кіл дворянства. Ще одна подія – діяльність Т.Шевченка в Київській археографічній комісії, результатом якої став незавершений культурно-мистецький проект «Живописна Україна» (1845–1847 рр.).

У життєвому сценарії Т.Шевченка певне місце займали події-мрії. Так, під час перебування в Україні його мрією залишався Київський університет. Напівздійсненою мрією, адже міністр народної освіти підписав розпорядження про його призначення викладачем університетського класу з малювання, який Т.Шевченко отримав перед арештом. Проте основною подією-мрією поетового життя залишалася поїздка до Італії, яку так ніколи й не вдалося зреалізувати на відміну від його численних приятелів, слухачів Академії мистецтв, як-от В.Штернберг, А.Мокрицький, Ф.Йордан та ін.

Були в історії Шевченкового життя й політичні події: під час перебування в Києві він увійшов до кола українських інтелектуалів, викладачів і студентів Університету св. Володимира М.Костомарова, П.Куліша, М.Гулака, В.Білозерського, брав участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. Про характер діяльності організації красномовно свідчив сам Т.Шевченко в листі до М.Костомарова від 1 лютого 1847 р.:

«О братстве не пишу, бо нічого й писать. Як зйдемось, то поплачем. Куліш блаженствує, а Василь Білозер поїхав у Полтаву одказуватися от учительства. А я і кругом мене діється ні зле, ні добре. Подвигаюсь потроху-то коло чарочок тощо. Коли б то Бог дав мені притулиться до університету, дуже добре було б»¹⁹.

Трагічна подія, котра перевернула все життя Т.Шевченка – катастрофа 1847 р. (арешт, суд, заслання до Оренбурзької губернії). Однак кульмінацією Шевченкової життєвої історії, як видається, стало його духовне відродження, коли митець повернувся до активної творчості (російськомовні повісті, українські поезії), адже з'явилася та міцніла надія на звільнення, що давало нові сили, плани, надихало на творчість, рішучі дії й емоційну активність.

Нарешті, підсумковий момент – історія повернення Т.Шевченка як героя-мученика та повний його тріумф як поета, митця й національного авторитета. Після цього письменницька (літературна) слава, за словами П.Куліша, «була

¹⁹ Шевченко Т. – Костомарову М., 1 лютого 1847 // *Шевченко Т.* Зібрання творів у шести томах. – Т.6. – К., 2003. – С.34.

у зеніті, то вже треба оглашати себе голоснішим ділом, а не абияким. Послі 1847 року ждуть от тебе земляки речей великих, а послі вже й малим до їх обізвесься»²⁰.

Не лише земляки, але й петербурзькі ліберальні кола сприймали Т.Шевченка як тріумфатора. Відомий випадок, коли на публічних читаннях 21 листопада 1860 р., в яких брали участь Ф.Достоевський, О.Писемський, А.Майков, В.Бенедиктов та інші літератори, Т.Шевченкові влаштували таку овацію, що він, до краю розчулений, був змушений на певний час вийти із зали. Як писала свідок дійства, публіка так приймала Т.Шевченка,

«точно он гений, сошедший в залу пассажиа прямо с небес. Едва успел он войти, как начали хлопать, топать, кричать. Бедный певец совсем растерялся. Думаю, что неистовый шум этот относился не столько лично к Шевченку, сколько был демонстрацией. Чествовали мученика, пострадавшего за правду. [...] Шевченко был только солдатом, Достоевский был в Сибири на каторге. Между тем, Шевченка ошеломили овациями, а Достоевскому хлопали много, но далеко не так»²¹.

Т.Шевченко виступав на літературних читаннях у концертній залі Пасажу 11 листопада та 18 грудня 1860 р., і був тепло прийнятий петербурзькою публікою. У цьому місті на нього знову виникла мода, наче в далеких 1840-х рр. Його запрошували до віталень, аристократичних салонів, на публічні читання, на його честь влаштовувалися вечори та звані обіди:

«[...] у нас был обед на честь Шевченка, на котором присутствовали, кроме наших общих друзей, ещё многие его земляки-малороссы, между прочим и Маркович (Марко Вовчок); говорилось много искренних и трогательных речей; говорил и отец мой (граф Ф.Толстой). Шевченко был так растроган, что не мог кончить своей речи от слёз»²².

Йому навіть присвячували вірші. Так, уважається (П.Филипович, І.Айзеншток), що в поетичних рядках А.Майкова змальовано саме образ Т.Шевченка на засланні:

«На белой отмели каспийского поморья,
Работой каторжной изнемождён, лежал
Певец. Вокруг песок, ни кустика, ни взгорья,
Лишь Каспий брызгами страдальца освежал,
Лишь Каспий вызывал певца на песнопенье...
Вот в душу узника взлетело вдохновенье...
Задвигались уста, воспламенился взор.

²⁰ Цит за: *Айзеншток И.Я.* Примечания // *Шевченко Т.* Дневник: Редакция, вступительная статья и примечания И.Я.Айзенштока. – Х., 1925. – С.259.

²¹ Из записок Е.А.Штакеншнейдер (1859–1860) // *Русский вестник.* – 1901. – №8. – С.415–416.

²² Воспоминания Е.Ф.Юнге, урождённой графини Толстой: 1843–1860. – Москва, [б.р.]. – С.164–165.

Он руки к родине как матери простёр,
Он очи обратил с молитвой жаркой к Богу»²³.

Звісно, усі події у житті Т.Шевченка, вирішальні й незначні, буденні та переламні, були тісно пов'язаними з його близьким і віддаленим оточенням. У житті поета сталося так, що люди з далеких орбіт спілкування, нерівні за статусом, віком, соціальним станом, відігравали для нього щасливу роль, і навпаки – близькі люди, як це часто буває, завдавали несподіваних ударів, важких емоційних ран.

Люди

Пункт «Люди» уявної карти висвітлює комунікації, взаємини особи з конкретними людьми, групами, громадами. На мапі особистості зазвичай розміщено регулярних і випадкових комунікантів: родичів, сусідів, однокашників, колеґ, партнерів, приятелів, культурні й релігійні об'єднання тощо. У житті кожного трапляються люди-мрії – чи то реальні особи, наставники, музи; чи літературні образи, історичні персонажі. Саме люди-мрії справляли величезний вплив на долю, поведінку, злети й падіння індивідуума, адже вони надихали, слугували взірцем, ідеалом, іконою, що зумовлювало мотивацію й корегувало поведінку. До речі, негативні образи також не меш важливі у життєвих наративах людини.

Для Т.Шевченка людина-мрія, безперечно, – Карл Брюллов, Carolus Magnus. Він відчував до нього любов і вдячність, наслідував манеру письма, копіюючи роботи майстра, переймав його художній смак та естетичні погляди на мистецтво, живопис, літературу. Т.Шевченко часто читав наукові трактати К.Брюллову, коли той працював. Сам же К.Брюллов визначав коло читання для своїх учнів і, зокрема, Т.Шевченка, ставлячи на перший план Біблію. К.Брюллов виступав Шевченковим наставником та покровителем. Практично кожного дня той бував у студії та квартирі вчителя, разом вони відвідували музеї, галереї, театри, бували на природі, гуляли. У роки учнівства Т.Шевченко обожнював К.Брюллова й згодом радив художникам як «храм мистецтва» відвідувати його майстерню. Натомість людиною-катастрофою для поета стала Ликера Полусмак – його останнє кохання та зрада.

Гілка «Люди» містить декілька сегментів. Перший – земляки, себто українські «колонії» в російських столицях. У Санкт-Петербурзі Т.Шевченко завдяки знайомству з І.Сошенком увійшов до кола «петербурзьких малоросів», познайомившись з Є.Гребінкою (1837 р.), а через нього – з гуртком «ніжинців», друзів та однокашників А.Мокрицького й М.Гоголя, як-от брати Н. та В. Прокоповичі, О.Данилевський, брати Т. та І. Пащенки, П.Гудима, брати Н. і П. Кукольніки, М.Глинка. Завдяки посередництву А.Мокрицького й І.Сошенка Т.Шевченко опинився серед земляків з академічно-мистецького кола, зокрема конференц-секретаря Академії мистецтв В.Григоровича та посвоячених

²³ Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Т.1/2: 1920–1922. – К., [б.р.]. – С.196–198.

із ним представників родини Мартосів. В.Штернберг і А.Мокрицький протегували Т.Шевченкові при знайомстві з представниками українського лівобережного панства, котрі проводили зиму у Санкт-Петербурзі – Тарновськими, Селецькими, Ґалаґанами (останні були спорідненими з Кутайсовими). Під час перебування в Україні мережа знайомств Т.Шевченка з культурною елітою Лівобережжя суттєво розширилася – від вельмож до дрібного дворянства: Репніни-Волконські, Дуніни-Барковські, де Бальмени, Закревські, Родзянки, Лизогуби, Маркевичі, Ґалаґани, Тарновські, Лук'яновичі, Бодиско, Кромиди, Чарниші, Корбе, Білозерські-Куліші, Забіли, Лазаревські тощо, котрі утворюють другий сегмент оточення поета на уявній мапі його особистості.

Важлива група оточення Т.Шевченка – учні й викладачі Академії мистецтв, скульптори, художники. У центрі цього академічно-мистецького кола – його кумир К.Брюллов, навколо котрого гуртувалися учні (В.Штернберг, А.Мокрицький, І.Айвазовський, Ф.Пономарьов, П.Петровський), родичі (брати Степанови доводилися небожами К.Брюллову), друзі (Я.Яненко), О.Венеціанов, В.Григорович, І.Мартос, І.Сошенко, Н.Рамазанов, Ф.Йордан.

Третій сегмент на мапі спілкування Т.Шевченка залишається вкрай малодослідженим і маловідомим, адже пов'язаний із високопосадовцями та членами імператорської родини. Т.Шевченкові протегували наближені самодержця, його особистий друг і вихователь спадкоємця престолу В.Жуковський, гофмейстер двора, композитор-аматор, очільник російського масонства граф М.Віельгорський, а також В.Перовський, генерал-губернатор Оренбурзького краю (1833–1842 рр.), особистий приятель Миколи І. А.Мокрицький описував у своєму щоденнику епізод, як вони вдвох із Т.Шевченком зустрічали цесаревича. Відомо зі свідчень сучасників, що Олександр II довго не підписував помилування Т.Шевченку через образу за свою матір, імператрицю Олександрю Федорівну. Поетові протегували сімейство Репніних-Розумовських, їхні близькі родичі міністр народної освіти С.Уваров, генерал В.Перовський, якому доводився небожем Л.Жемчужников. Після повернення із заслання, за словами А.Слаґіної, Т.Шевченко користувався протекцією вел. кн. Марії Миколаївни, старшої дочки імператора, котра була президентом Академії мистецтв (1852–1876 рр.), а також підтримкою міністра народної освіти Є.Ковалевського.

Основний сегмент спілкування Т.Шевченка – коло митців та інтелектуалів російських столиць. Типовими були й форми комунікацій: приятельські взаємини, гуртки, літературні вечори, земляцтва українських інтелектуалів Санкт-Петербурга та Москви. Т.Шевченко був учасником вечорів у К.Брюллова, Мартосів, В.Григоровича, відвідував «середі» або «біржу» Н.Кукольника, вечори Є.Гребінки, де любив заспівати українських пісень, та О.Струговщикова. У колах петербурзьких інтелектуалів 1840-х рр. він був відомий як поет, популярності котрому додав вихід у світ «Кобзаря». І.Панаєв згадував, що якимось на вечорі у Є.Гребінки зійшлося численне товариство й, у тому числі, Т.Шевченко, що вже «починав користуватися великою популярністю серед своїх співвітчизників»²⁴.

Цікаво зіставити свідчення сучасників – М.Маркевича та О.Струговщикова, що окреслюють комунікаційне середовище Т.Шевченка та його сприйняття

²⁴ Панаєв І.І. Литературные воспоминания. – Москва, 1950. – С.103.

цим середовищем, для котрого характерна модель мережа-павутиння, коли кожен знає один одного та всіх разом. Ілюстрацією такої моделі спілкування слугують вечори у О.Струговщикова (1840 р.), постійних учасників яких називали «гуртком»:

«Вечером 27-го апреля собрались у меня: М.И.Глинка, граф Ф.П.Толстой, А.П. и К.П. Брюлловы, два брата Кукольники, князь В.Ф.Одоевский, барон П.А.Вереvский [...] граф В.А.Соллогуб, П.П.Каменский, М.А.Гедеонов, Э.И.Губер, В.И.Григорович, Рамазанов (тогда ученик скульптуры), П.В.Басин, С.Ф.Щедрин (брат знаменитого мариниста), А.П.Лоде (на сцене Нестеров), Н.А.Маркевич, И.И.Сосницкий, поэт Шевченко, скульптор Витали, В.Г.Белинский, И.И.Панаев, М.Струйский, Гаранович (ученик К.П.Брюллова), Я.Ф.Яненко, Владиславлев и несколько моих родственников. Не доставало Сенковского, Даргомыжского, двух братьев Степановых, Штерича, В.А. и П.А. Каратыгиных, О.А.Петрова и доктора Гейденрейха. С ними сохранившийся у меня список приехавших дал бы полный персонал нашего кружка, за немногими исключениями тех, которые группировались более вокруг графа М.Ю.Виельгорского и князя В.Ф.Одоевского. [...] Дрейшок так исколотил в тот вечер рояль, что заставил некоторых, в том числе и Белинского, уехать до ужина; зато Маркевич удивил всех своей игрой, затмив Дрейшока и Стёра. Все были порядочно утомлены, но весёлая беседа за ужином оживила нас. Заговорили о новой опере Глинки; он не выдержал, встал из-за стола и подсел к роялю... Глинка был неистощим, сначала он исполнил некоторые оконченные нумера “Руслана и Людмила”; потом знакомил нас, более и более одушевляясь, с рисунками подготовленных номеров, и тут-то исполнение заговорило об руку с творчеством! Взошло тёплое утро; окна были открыты и било семь, когда кто-то заметил, что прохожие останавливаются. Мои гости разъехались»²⁵.

Зі щоденника М.Маркевича відомо, що перед від'їздом із Петербурга до України він улаштував прощальний вечір, що збігся з його іменинами 9 травня 1840 р. Ось як він описував склад своїх гостей:

«1.2.3. Брати і кузен Раковичі, 4.5.6.7. Тарновські, 8. Голенковський, 9. Шереметев, 10. Князь Голіцин, 11. віце-президент граф Толстой, 12. Штернберг, 13. Нікітенко, 14. Корсаков, 15. Полевой, 16. Булгарін, 17. Греч, 18. Струговщикова, 19. Губер, 20. Сенковський, 21. Каменський, 22. Шевченко, 23,24. Кукольники і з ними 25. Яненко. 26.27.28. Глинка зі своїми двома товаришами, 29. Прюм, 30. Штюр, 31. Дрейшок, 32. Карл Майер, 33. Серве, Лоді, Данченко, 34. Рігельман, 35. Горленко, 36. Корба, 37. ад'ютант Толя – Толстой, 38. Чижов, 39. Грегор Галаган, 40. Соболевський, 41. Товариш Прюма. Дванадцяти не пам'ятаю – усіх нас було 53 чоловіки»²⁶.

²⁵ Михаил Иванович Глинка: Воспоминания А.Н.Струговщикова: 1839–1840 // Русская старина. – 1874. – Кн.4 (апрель). – С.701–702.

²⁶ Маркевич М.А. Щоденник (Уривки) // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.72–73.

Після повернення із заслання комунікаційне середовище Т.Шевченка презентували російські, українські, польські інтелектуали, літератори, журналісти, літературно-мистецька богема, представники свідомого українства, опозиційно налаштованого офіцерства. Лінії комунікацій цього періоду – аристократичні петербурзькі салони Толстих, Карташевських-Макарових, вечори земляків Лазаревських, Остроградських, Даргомижського, «вівторки» Костомарова. Т.Шевченко стояв біля витоків заснування громади українців Санкт-Петербурга та редакційного гуртка «Основи». Далі коло художників, середовище польських друзів (С.Сераковський, Б.Залеський, А.Сова, Ф.Фіялковський).

У Москві сегменти комунікаційного поля поета складали оточення земляків – М.Щепкін, О.Бодяньський, М.Максимович, старі знайомі й друзі, княжна В.Репніна, А.Мокрицький, коло московських слов'янофілів (вечори в Аксакових, А.Єлагіна, А.Кошелев, О.Хомяков, П.Якушкін), відомі вчені (М.Погодін, С.Шевирьов, І.Забелін, О.Афанасьєв), інтелектуали-ліберали (Б.Чичерін, І.Бабст, Н.Кетчер), знайомство з декабристом С.Волконським, дячком В.Репніної, який також повернувся із заслання.

Гілка «Люди» на мапі особистості Кобзаря – пульсуючий простір, який то розширювався, то звужувався з огляду на життєві обставини, постійно змінювався соціальний, культурний, національно-ідеологічний склад осіб навколо нього, а також маски й ролі самого поета в різних ситуаціях і психоемоційних станах.

Стреси та проблеми

У житті кожної людини трапляються конфліктні ситуації, нерозв'язані питання, моменти душевного неспокою, емоційного напруження, тривалих депресій. Отже, особистісний наратив фіксує, зазвичай, великі конфлікти, складні проблеми та питання, що потребують розв'язання. Натомість професійний наратив має розкрити природу стресу, мотиви конфлікту, причини й наслідки проблемних ситуацій у життєвому сценарії людини. Йому належить висвітлити історію конфлікту, шляхи подолання людиною конфліктних епізодів та її плани на майбутнє. Стреси у житті Т.Шевченка були тісно пов'язані з творчою активністю, фізичними стражданнями чи хворобою. О.Чужбинський згадував один із типових епізодів, на початку 1846 р., перед Масляною, коли Т.Шевченко заїхав до нього в Ісківці – «бледный и с обритою головою по случаю недавней горячки. Тогда он постоянно носил чёрную бархатную шапочку. [...] Во время болезни Шевченко написал много стихотворений»²⁷.

Трагічна межа 1847 р. у житті поета – арешт, суд, заслання, позбавлення права писати й малювати. На засланні почалася депресія, супроводжувана хворобою:

«Бодай і ворогові моему лютому не довелось так каратись, як я тепер караюсь, – писав Т.Шевченко 11 грудня 1847 р. до А.Лизогуба, – а до всего того треба було ще й занедужать, восени

²⁷ Чужбинский А. Воспоминания о Т.Г.Шевченке. – Санкт-Петербург, 1861. – С.18.

мучив мене ревматизм, а тепер цинга, у мене її зроду не було, а тепер така напала, що аж страшно. [...] Я страшно мучуся, бо мені заборонено писати и рисувати. А ночі, ночі! Господи, які страшні та довгі! Та ще й у казармах»²⁸.

За півроку депресивний стан поета загострився – нудьга, безнадія, нові фізичні страждання:

«Лихо діється зо мною, та не одно, а всі лиха упали на мою голову, одно те, що нудьга і безнадія давить серце, а друге, нездужаю з того дня, як привезли мене в цей край, ревматизм, цингу перетерпів, слава Богу, а тепер зуби й очі так болять, що не знаю, де дітись»²⁹.

Перші звістки про можливість звільнення дійшли до поета в 1856 р. На початку наступного року графиня А.Толстая писала про певні успіхи у справі його помилування. Перша половина 1857 р., коли амністія Т.Шевченка повільно просувалася по різних інстанціях, він переживав стресову ситуацію. Поет сам передав свої почуття в листах до друзів: «І досі ще нема нічого із корпусу. [...] Ні до чого руки не лежать. А в голові така нехворощ, що й ради не дам»³⁰; «І плачу, і молюся, і все-таки не вірю. Десять літ неволі, друже мій єдиний, знівечили, убили мою віру і надію. [...] Я трохи-трохи не одурів на сім тижні. Та й тиждень же удався!.. Не дармо я його виглядав десять літ. Десять літ! Друже мій єдиний! Вимовить страшно»³¹. 2 травня від М.Лазаревського він отримав звістку про звільнення, а 12 червня з'явилися перші записи у щоденнику. Це була переломна психологічна ситуація, що мала наслідком творчу сублімацію поета, адже після тривалої перерви він знов починає писати українською й вести щоденник. Саме емоційний стан між полюсами від надії до зневіри подавав сигнал до творчого пробудження.

Ще одна стресова ситуація, яку пережив Т.Шевченко, пов'язана з його перебуванням у Нижньому Новгороді в очікуванні дозволу виїхати до Санкт-Петербурга. У листі І.Ускову від 12 листопада 1857 р. він писав: «Я хворал, бродил по грязным нижегородским улицам и скучал до ипохондрии». Т.Шевченко був засмучений обставинами свого звільнення, йому як колишньому художнику дозволялося оселитися де завгодно в межах Російської імперії, окрім столиць, через які навіть заборонялося проїжджати. Такий стан речей поет називав «катастрофою», із приводу чого мав намір писати до своїх петербурзьких друзів³². За місяць у листі до М.Щепкіна Т.Шевченко зізнався: «Погано, дуже мені погано у цім Нижнім. [...] Граф Федор Петрович обіцяє мені “выхлопотать позволение жить в столице”»³³. У стресових ситуаціях у Т.Шевченка з'являлася нова мотивація для творчої роботи, імовірно стреси він знімав віршуванням чи малюванням. У листі до Я.Кухаренка оповідав свою сумну епопею:

²⁸ Шевченко Т. – Лизогубу А., 11 грудня 1847 // *Шевченко Т.* Зібрання творів у шести томах. – Т.6. – С.37.

²⁹ Шевченко Т. – Лизогубу А., 1 лютого 1848 // Там само. – С.40.

³⁰ Шевченко Т. – Лазаревському М., 22 квітня 1857 // Там само. – С.127.

³¹ Шевченко Т. – Кухаренку Я., 22 квітня 1857 // Там само. – С.122.

³² Шевченко Т. – Ускову І., 12 листопада 1857 // Там само. – С.142–143.

³³ Шевченко Т. – Щепкіну М., 4–5 грудня 1857 // Там само. – С.147.

«З августа вирвався із того каторжного укрєплення і через море Волгою прямував на столицю. [...] В Нижньому мене спинили, заказано, бачиш, мені в'їждать і жить в столиці. Отакє-то лихо! Помилували, та тільки до половини. Сів у цьому поганому Нижньому та й досі сиджу. [...] Нема в мене тепер нічого такого доброго послать тобі прочитать з товариством, хіба оці "Долю", "Музу" та "Славу", я оце недавно скомпоновав їх; не знаю, як вони тобі подобаються. [...] Скомпоновав ще я тут з нудьги одну штуку, поему "Неофіти", нібито з римської історії. Але вона ще не вироблена, тим і не посилаю. Як викончу, то пришлю»³⁴.

Самотній, некомфортний стан душі поета засвідчує навіть підпис у тому самому листі до Я.Кухаренка: «Не покидай мене сердешного сироту. Т.Шевченко». Зовсім інші почуття переживав Т.Шевченко, отримавши дозвіл залишити Ніжній і вирушити до Петербурга. У листі до графині Н.Толстої він так передавав свій настрій, душевний і фізичний стан:

«Я в эти долгие дни буквально не владею собой. Не только писать – читать не могу. На днях получил от Сергея Тимофеевича Аксакова его новую книгу "Детство Багрова". И она у меня так и лежит неразрезанной. Несносно томительное состояние»³⁵.

У психоемоційній біографії Т.Шевченка хвороба, складний душевний та фізичний стани слугують віхами життя, передують доленосним змінам, життєвому вибору, навіть крапку у життєвому сценарію поета також поставила тяжка хвороба. Він нездужав перед тим, як отримати вільну; хвороби знеsilювали його на початку заслання, що було пов'язане з переворотом у його буденному житті, забороною творчості, важкою солдатською службою й побутом; фізична недуга виснажувала напередодні амністії; несподівана неміч застала його в Москві, звідки він прямував до Петербурга. Т.Шевченко писав М.Лазаревському:

«Я в Москві, нездужаю. Око розпухло і почервоніло, трохи з лоба не вилазить. Доктор посадив мене на діету і не велів виходить на вулицю. От тобі і столиця! Сам чорт простягся поперек шляху, та й не пускає мене до вас. Нічого робить, против його, курвиного сина, нічого не вдію. Доктор говорить, що я неділю або й дві остануся в Москві»³⁶.

Сценарій майбутнього

В особистісному наративі кожної людини присутні водночас минуле, сьогодення та сценарій власного майбутнього. Такий сценарій зазвичай містить плани на близьке й віддалене майбуття, конкретні цілі, спрямовані на

³⁴ Шевченко Т – Кухаренку Я., 12 лютого 1858 // *Шевченко Т.* Зібрання творів у шести томах. – Т.6. – С.162–163.

³⁵ Шевченко Т – Толстой Н., 5 березня 1858 // Там само. – С.168.

³⁶ Шевченко Т – Лазаревському М., 12 березня 1858 // Там само. – С.168.

подолання конфліктних ситуацій, а також надії, мрії, психологічні настанови на далекоглядну перспективу. Сценарій майбутнього, як правило, зумовлений планами та мріями героя оповіді, котрі віддзеркалюють його базові бажання, потреби й цінності у житті. Як тільки з'явилися перші сподівання на визволення Т.Шевченко починав проектувати своє близьке майбутнє. Спочатку він малював плани щодо повернення до Санкт-Петербурга «кружним шляхом» – через Литву, Вільно, Слуцьк і Рачкевичи на Москву, навідуючи дорогою всіх своїх друзів, з якими не бачився понад десять років. В очікуванні свободи його сценарій майбутнього різко змінюється. У квітні 1857 р. в листі до Я.Кухаренка поет уже планував «навпростець через Астрахань ушкварить на Чорноморію»³⁷. Пишучи в лютому 1858 р. І.Ускову Т.Шевченко накидав уже інший сценарій свого майбутнього, не пов'язаний ані зі столицями, ані навіть з Україною – життя за кордоном:

«Семь лет в Новопетровском укреплении мне не казались так длинны, как в Нижнем эти пять месяцев. Это значит перепутье. [...] На будущей неделе думаю оставит навегда Нижний Новгород, прожить до весны под Москвой у Щепкина, а весной, если разрешат мне жить в столице, поеду в Харьков, в Киев, в Одессу и за границу. Бог с ними, и с столицами! Деньжонок теперь уже накопилось столько, что безбедно можно прожить года три за границею. А там что Бог даст. Не погиб в неволе, не погибну и на воле, – говорит малороссийская песня»³⁸.

Плани щодо творчої діяльності Т.Шевченко описував у листі до подружжя Толстих, перебуваючи в піднесеному стані очікування свободи – зайнятися гравіруванням методом аkvатинта, адже художником він себе вже не відчував, а згодом вирушити в «милу Малоросію», де на хуторі одного зі своїх знайомих збирався відтворювати класичні сюжети, привезені з академії та Ермітажу («Какая сладкая, какая отрадная мечта! Какое полное безмятежное счастье! И я верую, я осязаю моё сладкое будущее»)³⁹. Можна сказати, що ці плани Т.Шевченка на своє академічне майбутнє щасливо здійснилися. Після повернення до Санкт-Петербурга він багато і з завзяттям працював упродовж 1858 р. (М.Щепкіну писав, що аж спить на етюдах), йому навіть виділили казенне помешкання в Академії мистецтв. У черні 1859 р. академічна рада присудила Т.Шевченкові звання академіка гравюри (а заразом і почесне прізвисько «російського Рембрандта» через те, що його офорти дійсно нагадували гравірувальну техніку великого голландця). Усього відомо близько 35 Шевченкових робіт за сюжетами полотен Мурільйо, Рембрандта, Брюллова, Лебедева, Мещерського, Степанова та власні композиції з українського побу-ту, пейзажі, портрети.

Після повернення до Санкт-Петербурга й занурення в ритм столичного життя, де Т.Шевченко став «модною фігурою», його комунікаційні мережі

³⁷ Шевченко Т. – Кухаренку Я., 22 квітня 1857 // Там само. – С.122.

³⁸ Шевченко Т. – Ускову І., 17 лютого 1858 // Там само. – С.163–164.

³⁹ Шевченко Т. – Толстой Н., 9 січня 1857 // Там само. – С.118.

настільки розширилися, що інколи не вистачало часу для роботи. Плани на майбутнє радикально змінилися. Відтепер він прагнув пов'язати його з рідною Україною, купівлею садиби, одруженням. Навесні 1859 р., під час перебування на Батьківщині, поет безпосередню займався пошуками місця, де можна було б осісти назавжди. В.Карташевська переказувала такий епізод: «Раз вечером, очень взволнованный ходил по комнате и попросил у меня лист бумаги, присел и написал мне “Садок вишневиый коло хати”. Он признался, что на старости лет ему хотелось бы жениться и иметь такую обстановку с хатой и садиком»⁴⁰.

На думку нарративних психологів, життя людини визначають два основних мотиви – влада та любов⁴¹. Тема влади означає потяг до активного життя, прагнення захистити себе, свою територію, думку, свободу, власні погляди. Людина, яка керується мотивом влади, орієнтована на незалежність, самоствердження, самореалізацію, боротьбу. Тема любові, навпаки, передбачає надання переваги зв'язкам залежності, взаємодії, підтримки; принцип любові доводить готовність людини віддати себе комусь або чомусь: сім'ї, коханню, ідеї, улюбленій справі, творчості. Проходячи крізь випробування, людина зміцнює свій дух. Життєва історія передбачає й фіксує перипетії внутрішньої боротьби героя. Тема життя Т.Шевченка – любов: до рідної землі, знедоленого народу, мистецтва, учителів, друзів, жінок. У поезії «Молитва» любов постає як «Господня благодать»:

«Любов – Господня благодать!
Люби ж, мій друже, жінку, діток;
Діли з убогим заробіток,
То легше буде й зароблять.

Поет просить Бога послати йому любов – «сердечний рай», «братолюбіє»:

«Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!»

«Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли!»

«А всім нам вкупі на землі
Єдинодумліє подай
І братолюбіє пошли».

Отже, у Т.Шевченка любов постає як християнська ідея, загальнолюдська цінність, що доступна й зрозуміла для кожного – це любов до Бога, народу, країни, сім'ї, жінки, дітей.

⁴⁰ *Карташевская В.* Из воспоминаний В.Я.Карташевской о Т.Г.Шевченко // Киевская старина. – 1900. – №2. – С.61.

⁴¹ *Кроссли М.Л.* Нарративная психология. – С.147.

Персональна ідеологія

Пункт «Персональна (особиста) ідеологія» на мапі особистості містить базові цінності, систему інтересів та преференцій людини. Спектр уподобань і життєвих цінностей перебуває у залежності від масштабу (пересічна чи видатна постать), може збільшуватися або зменшуватися. Персональна ідеологія людини базується на релігійних віруваннях, моральних принципах, політичних поглядах, світоглядних настановах і залежить від зміни культурних національних лояльностей, соціальних обставин. Система духовних, правових, естетичних цінностей зумовлює моделі поведінки та комунікацій особистості в малих ситуативних, референтних групах чи у суспільстві загалом. Система особистісних цінностей може фокусуватися на оповіді про вічне, а саме на почуттях, переживаннях, уявленнях про людський дух; таких позачасових поняттях, як щастя, біль, втрата, смерть, любов, народження.

Щастя Т.Шевченка розумів на контрасті. Майже десятирічне заслання він розцінював як «чистилище». Свідомо дякував Богові за «ниспосланное испытание». Після всіх випробувань поет відчував себе «безукоризненным христианином». «Как золото из огня, как младенец из купели, я выхожу теперь из мрачного чистилища, – писав Т.Шевченко до Н.Толстої 9 січня 1857 р., – чтобы начать новый благороднейший путь жизни. И это я называю истинным, настоящим счастьем, счастьем, какого шатобрианам и во сне не увидеть». Поет полемізував із Р.Шатобріаном, котрий уважав, що «істинне щастя не дорого коштує, і що дороге щастя – погане щастя». Себе він порівнював із Данте Аліґ'єрі, який не лише був вигнаний із Вітчизни, але йому було заборонено писати «свое “Пекло” и свою Беатриче»: «А я [...] был несчастнее флорентинского изгнанника. Зато теперь счастливее счастливейшего из людей. И выходит, что истинное счастье не так дешево, как думает шевалье де Шатобриан». Слова Т.Шевченка про себе як «переродженого христианина» засвідчують, що саме релігійна свідомість, почуття, християнські цінності становили підґрунтя його персональної ідеології. Із «поміркованістю переродженого христианина» він прагнув сприймати як сон своє «сумне минуле»⁴².

Складовою персональної ідеології поета були його політичні вподобання, характеристику яких дав начальник III відділення О.Орлов у 1854 р.:

«Шевченко сочинял стихи на малороссийском языке, самого возмутительного содержания. В них он то выражал плач о мнимом порабощении и бедствиях Украины, то возглашал о славе гетманского правления и прежней вольности казачества, то с невероятною дерзостью изливал клеветы и желчь на особ, к которым обязан питать благоговейное уважение»⁴³.

Як це не парадоксально, О.Орлов вхопив головне – антиімперськість мислення Т.Шевченка, основними цінностями для якого залишалися рідна мова,

⁴² Шевченко Т. – Толстой Н., 9 січня 1857 // *Шевченко Т.* Зібрання творів у шести томах. – Т.6. – С.118.

⁴³ Цит. за: *Айзеншток И.Я.* Примечания. – С.264.

українська ідентичність/патріотизм, романтичні ідеали народності, героїзація козацької минувшини, гетьманська модель правління, соціальна іронія як форма протесту та особистого самовизначення.

Для розуміння персональної ідеології Т.Шевченка слід з'ясувати його культурні ідентичності. Ким він себе відчував – поетом чи художником? Піддрунтям для самоідентифікації слугував творчий процес. О.Чужбинський наводив такий епізод: у Т.Шевченка був задум написати велику картину, при цьому він усвідомлював, що народився більш поетом, ніж живописцем («хто його зна – відкіль несеця, несеця пісня, складаються стихи, дивись уже й забув, про що думав, а мерщій запишеш те, що навиялось»)⁴⁴.

Отже, Т.Шевченко перебував у просторі взаємодії поезії та живопису, котрі підживлювали й доповнювали один одного. За його власним визнанням, він почав писати в 1837 р., адже полюбляв вірші з дитинства. Ключовий момент у структурах персональної ідеології – творча лабораторія митця. О.Чужбинський, як один із перших слухачів нових творів Т.Шевченка, зокрема «Іоанн Гус» та інших, зі слів самого поета відтворив процес його роботи:

«Шевченко рассказывал мне, что прочёл все источники о гуситах и эпохе, им предшествовавшей, какие только можно было достать, а чтобы не наделать промахов против народности – не оставлял в покое ни одного чеха, встречавшегося в Киеве или других местах, у которых расспрашивал топографические и этнографические подробности»⁴⁵.

Як видається, найвдалішу оцінку дуальності Кобзарєвої творчості запропонував В.Петров. Грань між Шевченком-поетом і Шевченком-художником він проводив по лінії геній – талант. Т.Шевченко закінчив Академію мистецтв, здобув звання «класного художника», навчався в майстра світового рівня, був нагороджений срібними медалями. Проте «диплом зв'язував, вимоги школи зобов'язували, поправки учителів застерігали», «велич Брюллова затьмарювала» й Т.Шевченко «відчував себе меншим за свого вчителя». «Мусимо визнати, – писав В.Петров, – малюнки, портрети, картини й офорти Шевченкові – талановиті, але вони не геніальні. Геніальність Шевченка починається там, де він переступає за межі школи. Отже, не в малярстві, а в поезії». Якщо у живопису Т.Шевченко не мав цілковитої свободи, то в поезії він був вільний, не регламентований «жодними приписами, дипломами, атестатами, медалями, іспитами, оцінками комісій, порадами вчителів». Там – вишкіл, доктрина, канон, закони світлотіні, анатомії, перспективи, геометрія мистецтва; тут – нічого подібного. «У малярстві, – констатував В.Петров, – він починав зі скорення, у поезії – з повстання». Відтак він не засвоював, а порушував правила, канони, норми метрики, себто діяв як «руїтник». Писав не ямбами, хорєями, дактилями, а «фантастичними, своїми власними, жодними підручниками віршоскладання не передбаченими розмірами». Через те шлях у літературу перед Т.Шевченком лежав короткий: або поразка, або ствердження своєї

⁴⁴ Чужбинский А. Воспоминания о Т.Г.Шевченке. – С.30.

⁴⁵ Там же. – С.13.

геніальності. В.Петров дає свою формулу геніальності – це не просто стихійна обдарованість, «але разом із тим теорія, розрахунок, концепція, конструкція, розум». Геніальність – це «не випадок, а послідовність. Доктрина, що твориться з переборення всіх доктрин. Догма, що народжується супроти всіх інших догм». В.Петров говорить про теоретичність творчості Т.Шевченка на рівні Й.В.Ґете: «Поезії Шевченка не були зразками сліпого письма. Власний творчий досвід він зводив на ступінь власної теорії. Теоретично творчість Шевченка була так само повноцінна, як і Ґете». Отже, Шевченкову геніальність В.Петров убачав у творенні власної літературної доктрини – «шевченкізму», «розробленої ним зі сполучення Біблії, фольклору, історизму, революційного пафосу й творчих фантазмагорій поета». У живопису Т.Шевченка був «надто учнем Брюллова», щоб почати малювати як Ф.Х.Ґойя, тобто зображувати «не-людей, душі мерців, чудне, що верзеться п'яницям та юродивим». А в поезії він наважився: запроваджував «не-зорові» образи, конструював їх «за логікою схеми», більше того – «фіксується надреальне, те, чого світ не бачить і не знає». А відтак не слід, на думку В.Петрова, вишукувати у Т.Шевченка «зв'язків із романтиками», «проявів романтизму або реалізму», радше шукати аналоги «з картинами сюрреалістів: Далі, Макса Ернста та інших», адже знадобилося багаторічне «розхитування канонічних стилів, щоб європейське мистецтво наших днів зімкнулося з тими принципами, на яких Шевченко свого часу творив свою мистецьку систему»⁴⁶.

Отже, життя людини – не хронологічна лінія, а просторова структура. Інструментом її вивчення слугує мапа особистості. Як уявна конструкція вона схематизує плин життя особи та її оточення у часі й просторі. Завдяки такій конструкції-схемі стає можливим відтворення цілості образу, реконструювання біографічного світу як пересічної людини, так і видатної постаті. Мапа особистості визначає основні пункти дослідження (події, люди, артефакти, стреси, сценарій майбутнього тощо) та скеровує рух дослідника за цими пунктами відповідно до поставленої мети.

⁴⁶ Петров В. Естетична доктрина Шевченка: До поставлення проблеми // Хроніка-2000: Український культурологічний альманах. – К., 2000. – Вип.39/40. – С.86–91.

This article covers new approaches to the researching of T.Shevchenko's biography that perceived not as a chronological line, but as the cultural space, where the person moves between professional and domestic, private and public spheres. Author introduces the concept of "biographical world" (communication model of human and its close and distant environment). Biographical world of T.Shevchenko represented with the "map of personality" that contains such "items" as places, events, artifacts, people, stresses, scenario of future, personal ideology etc.

Keywords: Taras Shevchenko, biography, biographical world, map of personality.

Р.Й.Голик*

ШЕВЧЕНКОВА ТВОРЧІСТЬ: ЧИТАННЯ ТА СУСПІЛЬНО-ІДЕОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ В ГАЛИЧИНІ ХІХ–ХХ ст.

Простежується еволюція сприймання творчості й біографії Т.Шевченка серед галицьких українців упродовж ХІХ–ХХ ст. Розглянуто роль читання Шевченкових творів як чинника формування ментальності та ідеологічних пріоритетів мешканців краю. Висвітлюються форми культу поета, ставлення до нього представників різних соціальних рухів у контексті складної політичної й культурної історії модерної Галичини.

Ключові слова: Тарас Шевченко, творчість, історія, культура, література, читання, уявлення, стереотип.

Аксиоматичним стало твердження, що постать Т.Шевченка відіграла вирішальну роль не лише у формуванні новітньої української мови та літератури, але й національної самосвідомості українців, розвитку їхнього суспільного життя по обидва боки Збруча. Певною мірою цей аспект Шевченкової творчості присутній у більшості шевченкознавчих досліджень. Автор цієї статті ставить за мету простежити, як змінювалося уявлення про Т.Шевченка та його твори в Галичині впродовж відносно тривалого відрізка часу (з кінця ХІХ до кінця ХХ ст.), та як на них впливали суспільно-ідеологічні зміни у регіоні. Незважаючи на державний кордон між Австро-Угорщиною та Росією, вихід Шевченкового «Кобзаря» став потужним чинником пробудження громадського життя, мобілізації суспільних сил австрійських українців, визначив траєкторію розвитку української/руської літератури й культури, утвердження української (руської/українсько-руської) ідеології в новітній Галичині.

Вихідним контекстом для читання та відповідної рецепції Шевченкових творів в українському галицькому соціумі слугувало уявлення про нього як про національного пророка, котрий став предметом гордості також і австрійських українців/руси́нів. На момент поступового проникнення культу Т.Шевченка в Галичину, місцеве українське населення вже мало своїх власних культурних героїв/визначних письменників, таких, як, наприклад, священник і поет М.Шашкевич. До того ж серед галичан-поляків активно поширювався культ трьох національних пророків – А.Міцкевича, Ю.Словацького та З.Красінського. Для руської громадськості Галичини, яка дотримувалася ідеології Русі-України, було важливо створити противагу цьому культуві. Так, наприкінці ХІХ ст. в українському літературному пантеоні поступово утвердився дуалізм знакових особистостей: І.Котляревський – Т.Шевченко¹.

* Голик Роман Йосипович – кандидат історичних наук, докторант Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України (Львів)
E-mail: roman_holyk70@ukr.net

¹ «Енеїду» І.Котляревського вважали високохудожнім літературним текстом, що формував уявлення про козацький, героїчний дух давньої України. Однак її комічний характер і «низький»

В уявленнях інтелігенції та духівництва Галичини власне постать і творчість Т.Шевченка (який уважав І.Котляревського «батьком» – родоначальником літературної традиції) давали підставу серйозно говорити про українську літературу й культуру. Водночас образ великого поета в рецепції галичан змінювався. Як згадував один із видатних діячів народовського руху О.Барвінський, покоління, яке зустріло смерть Т.Шевченка за шкільною партою, пізнавало його творчість поступово. Спочатку учні тільки чули про наддніпрянського поета з розповідей старших, зокрема гімназійних учителів. І лише читання та заучування напам'ять віршів із «Кобзаря» сприяло розумінню реальних масштабів Шевченкової творчості. У середині 1860-х рр. галицькі українці збирали його творчу спадщину та біографію фрагментами. Петербурзьке видання «Кобзаря» 1860 р. доволі швидко стало для галичан бібліографічною рідкістю, і його доповнювали на підставі розпорошених по часописах публікацій². Уявлення про життєпис поета спочатку складали на основі польськомовної студії Ґ.Батталі³, матеріалів П.Куліша, М.Костомарова та інших авторів «Основи»⁴. Зрештою, Шевченкові тексти опинилися у центрі уваги членів місцевих «Громад»: тут декламували «Наймичку», «Катерину», «Кавказ», «Сон», галичани пам'ятно відзначили роковини поетової смерті⁵. Наприкінці 1860-х рр. культ Т.Шевченка еволюціонував⁶. Тогочасне текстуальне й літературно-музичне його «обрамлення» було досить гетерогенним, відповідаючи передусім смакам галицької й загалом австрійської публіки⁷. Однак Шевченківські

стиль викликали певні застереження, так само, як і сентиментальний та оперетковий характер «Наталки-Полтавки», хоч в образі головної героїні галичани добачали алегорію ідеальної України. О.Огоновський виправдовував перед читачами гротескно-гумористичний початок нової української літератури: «Правда, що той починь нового словесного життя бувъ породом тяжкимъ, позаякь радикальнѣмъ лікомъ мусіла бути комична травестія, однакь иншимъ способомъ ніякь не могло-бъ одбутись на Україні одрожене просвітне и національне» (див.: *Огоновский О. История литературы русской.* – Т.ІІ. – Вып.1. – Л., 1889. – С.201).

² Тому-то для тогочасних тернопільських українців «дорогоцінним скарбом громадської бібліотеки» став рукописний збірник опублікованих Шевченкових творів – «Кобзар» о. Миколи Михалевича, з якого, своєю чергою, переписували «на власність» інші прихильники народства.

³ *Battaglia G. Taras Szewczenko, życie i pisma jego.* – Lwów, 1865. Ця книга (як і віденський друк Л.Совінського; див.: *Sowiński L. Taras Szewczenko: Z dołączeniem przekładu "Hajdamaków"*. – Wilno, 1861) була адресована передусім польській та польськомовній аудиторії.

⁴ *Барвінський О. Сподини з мого життя.* – Нью-Йорк; К., 2004. – С.84.

⁵ Не дивно, що авторству Т.Шевченка тоді приписували навіть гімн «Ще не вмерла Україна». Водночас тогочасні адепти його творчості зізнавалися, що ще не надто чітко розуміли всі поетові тексти, які запам'ятовували й декламували, а виділяли серед них лише «найромантичніші» (див.: Там само. – С.84–85).

⁶ Про еволюцію культу Т.Шевченка та розповсюдження Шевченкових текстів серед ранніх народовських громад у Галичині див: *Середя О. Формування національної ідентичності: ранні народовці у південно-східній Східній Галичині (1860–1873). Shaping of a National Identity: Early Ukrainophiles in Austrian Eastern Galicia (1860–1873): Автореф. ... д-ра філос. (Ph.D) зі спеціальності «Історія».* – Будапешт, 2003. – С.23–24.

⁷ Так, Шевченківське свято у Відні 1869 р. включало читання ювілейних «річей», виконання музичних творів австрійських композиторів, декламацію поетичних текстів на тлі споживання «круглів пива» в ресторані. Львівський концерт цього часу поділявся на публічну Шевченківську імпрезу з відвідуванням буфетів/ідалень і «закритого» Шевченківського свята (тільки для місцевої народовської громади): читання віршів, присвячених Ю.Федьковичу, здійснення особливого об'єднучого обряду (за свідченням очевидця, присутні «здійняли Шевченка» й поділилися лавровим вінком), виголошення тостів на честь П.Куліша й М.Костомарова при тому ж таки пиві (див.: *Студинський К. Два Шевченкові концерти з 1869 р.: Сучасні гльосси // Стара Україна.* – 1925. – Ч.3/4. – С.66–69). У 1920-х рр., коли культ Т.Шевченка набув інших форм,

святкування стали традицією, що охоплювала щораз ширші кола української/галицько-руської інтелігенції. Відтак уже наприкінці XIX ст. в публічному дискурсі Т.Шевченка зображали «кріпаком-невольником», речником поневоленого народу, який став «апостолом правди і науки» та «заспівав нову пісню свободи й волі»⁸. Така оцінка була наслідком переосмислення та контамінації двох джерел: життєпису і творчості митця. Про це свідчили настрої галичан уже незадовго після смерті поета⁹. Гімназист, а згодом відомий письменник Б.Лепкий згадував напівконспіративні учнівські Шевченківські вечорниці в Бережанах 1880-х рр. уже як певний ритуал з обов'язковими елементами. Він також намагався передати специфічні обставини й атмосферу цих закритих шкільних святкувань. Їх репертуар відображав більше патріотичні настрої галицьких гімназистів, аніж реалії Шевченкового життя й творчості¹⁰. Натомість публічні Шевченківські свята в тій самій Бережанській гімназії, підкреслював мемуарист, були набагато різноманітнішими й артистичнішими, та включали, крім декламацій, виконання нових на той час музичних інтерпретацій поезій Т.Шевченка (кантати М.Лисенка «Б'ють пороги», «Завіщання» М.Вербицького тощо). При цьому Б.Лепкий підкреслював важливе значення різних елементів оформлення Шевченківського концерту: оздоблення килимами та сосновими вінками сцени, а передовсім зображень поета – портретів і скульптур. В уявленнях українців/русинів вони виконували таку саму символічну функцію, що й портрети та погруддя А.Міцкевича в поляків¹¹. Водночас атмосфера Шевченківських свят у провінційному галицькому містечку свідчила, наскільки популярною була постать великого українського поета в останніх десятиліттях XIX ст.¹²

Тож біографія Т.Шевченка, на думку прихильників української ідеї в Галичині, мала виховувати (і виховувала) читачів у душі патріотизму та, певною мірою, соціальної справедливості. На кінець XIX – початок XX ст. її

К.Студинський говорив про такі практики як звичні для другої половини XIX – початку XX ст. (див.: Там само. – С.67).

⁸ *Огоновский О.* История литературы русской. – Т. II. – Вып. 2. – Л., 1889. – С. 441.

⁹ «Его мучениче жите, і жаль-туда, що его вже немає на світі [...] розжарили сю іскру народної свідомости і любови до свого народу, яка доси мов у попелі тліла в наших серцях, розвели з неї ясну полумінь, [...] і зігривала до сеї ідеї народно-руської, якої таким голосним речником станув у наших очах Шевченко», – зауважував О.Барвінський (див.: *Барвінський О.* Спомини з мого життя. – С. 84).

¹⁰ «Зачинені двері, заслонені вікна, на брамі один з товаришів на варті, а в невеликій кімнатці кількох [...] нас, хлопців [...] в святочнім настрою. Один говорить про життя Шевченка, другий про його твори, двоє – трьох декламує. Обов'язково “Кавказ”, виїмки з “Послання” та “До Основ'яненка”, “Заповіту” не співаємо, лиш унісонно виголошуємо його, як молитву. В промовах більше доброї волі, ніж мудрого змісту, бо що ми тоді [...] могли сказати про Шевченка? [...] Пересівали крізь решето те, що було у вступі до Шевченкових поезій (видання Сушкевича) та в Лейпцігськім “Кобзарі”. Декламації, виголошені майже шепотом, також не могли нікого пірвати, ані розпалити. А все ж таки оті хлоп'ячі [...] вечорниці зворушували нас і настроювали на вищу ноту. Ніхто не міг про них знати, учасники почувалися зв'язаними тайною, над ними витав дух великого поета» (див.: *Лепкий Б.* Твори в двох томах. – К., 1991. – С. 529).

¹¹ Там само. – С. 530.

¹² «У фотелях і кріслах сидять директор, професори й запрошені гості з міста. Молодь заповнює салю. Стоять густо-густо, що, казав би, голки нема де пхнути. Навіть на шафи повилазили деякі і на вікна... Таких аплявзів, такого грімкого “Слава!” ви не почуете на ніякому концерті. Вони вам донині в ухах лунають», – передавав свої враження Богдан Лепкий (див.: Там само. – С. 531).

подавали з акцентом на деяких основних пунктах. Так, Шевченкове становлення тогочасні популярні й навіть наукові публікації розглядали крізь призму кількох головних сюжетів: нелегке дитинство, робота над «Кобзарем», заслання, повернення в Україну тощо¹³. У такій формі життєпис Т.Шевченка було закріплено у шкільних читанках та академічному дискурсі¹⁴. Водночас різні аспекти поетового життя обростали різними інтерпретаціями. Зокрема, опублікована у Львові на рубежі XIX–XX ст. (у 1898–1901 рр.) фундаментальна біографія поета¹⁵ давала галицьким греко-католикам підстави вважати його хрещеним в унійній традиції. Імпонувало галичанам також друге прізвище Т.Шевченка – Грушівський, яке пропонував О.Кониський, і котре також було їм близьким¹⁶. Водночас цей текст лише утверджував галицьких прихильників української ідеї в переконанні, що Шевченкова творчість має не тільки національно-об'єднуючий, але й сакральний вимір. В їхній рецепції святість Кобзаря переносилася на Тарасову могилу в Каневі й розповсюджувалася на всю Центральну Україну. У такому контексті постать Т.Шевченка навіть зближували з Христом. Наприклад, О.Кониський порівнював могилу митця з Голгофою¹⁷. Натомість Б.Лепкий у 1918 р. метафорично стверджував, що Шевченків гріб із Голгофи перетворився на «святиню національного воскресіння»¹⁸. Із цим образом у дечому перетиналося й уявлення про Т.Шевченка як народного апостола, який віддав своє життя Україні. Своєю чергою, його доповнювало переконання, що уродженець «козацького краю» був живим носієм не лише «запорізької традиції», але й продовжувачем княжої історії України-Руси¹⁹.

Отже, читання Шевченкового «Кобзаря» та інших творів стало для галицької інтелігенції аналогом сприймання та інтерпретування священних (на зразок Біблії) і найвідоміших текстів світової літератури (на кшталт Гомерових «Іліади» та «Одіссеї») ²⁰. «Кобзар» Т.Шевченка пропагували як універсальну, доступну кожному книгу, котру розуміють усі незалежно від віку, статі та соціального походження. В уявленнях галицьких (і буковинських) інтелігентів його вважали компендіумом ідей, актуальних для ліберальної суспільної

¹³ Популярним був також образ «залізних стовпів», яких шукає шестилітній Т.Шевченко, розповіді про його навчання у сільських дяків та перебування на панській службі, звільнення з кріпацтва, участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, звільнення, смерть та похорон у 1861 р. (див.: *Огоновській О.* Історія літератури рускої. – Т. II. – Вип. 2. – С. 445–528).

¹⁴ Див., напр.: Тарас Шевченко: Його жите і літературна діяльність: Ювілейне видане в соті роковини уродин Поета. – Л., 1914.

¹⁵ *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – Т. 1–2. – Л., 1898–1901; *Його ж.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. / Упор., підгот., тексти, передм., приміт., покажч. В.Л.Смілянська. – К., 1991.

¹⁶ Пор.: Тарас Шевченко: Його жите і літературна діяльність... – С. 3. Тут поет фігурував навіть як Грушівський-Шевченко, а не навпаки.

¹⁷ *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – Т. 2. – С. 393.

¹⁸ *Лепкий Б.* Про життя і твори Тараса Шевченка. – К., 1918. – С. 98.

¹⁹ «Шевченко – то наш князь і король, наш гетьман і кошовий, який хоч не мав війська, лиш могутне слово», – так популяризували образ Т.Шевченка серед галицьких українців у перших десятиліттях XX ст. При цьому поет фігурував або як Тарас (що, певною мірою, наближало його до пересічного читача), або за назвою його найвідомішої книги – Кобзар. Це робило письменника символом, утіленням національної ідеї, незвичайною, містичною постаттю.

²⁰ «Хто не читав “Кобзаря”? Се-ж евангеліє наше, книга нашого болю й радости й потіхи, гніву й докору» (див.: Шевченко і його Україна: Збірка. – Jersey City, 1916. – С. 13).

думки та для світовідчуття людини XIX – першої половини XX ст.²¹ При цьому особливо підкресливали, що Шевченкова поезія була не лише інтелектуальною, але й емоційно дохідливою, зокрема для простих селян та міщан. Цьому сприяв зміст та форма окремих творів, які знаходили свій відгук серед різних читацьких груп. На думку інтелігентів, читачі ототожнювали себе з персонажами Т.Шевченка, адже виконували ті самі суспільні функції²². Цю тезу, зрештою, підтверджувала дійсність. Наприклад, священник Ф.Тарнавський згадував, як у дитинстві (в 1870-х рр.) читав для домашньої служби саме ті Шевченкові тексти, що їх популярні видання рекомендували як твори для простого народу. Реакція на прочитане була також доволі передбачуваною²³. Знаменно, що на початку XX ст. галицькі автори намагалися проводити паралелі між популярністю прози В.Стефаніка й поезії Т.Шевченка серед селян. У такому порівнянні Шевченкові твори вигравали: «А Кобзаря читай і 100 раз, а то все сьвіже, як погожа вода в спеку», – твердив галицький педагог та письменник²⁴. Водночас підкреслювалося, що простота творів приховує глибинний символізм і вимагає своєї герменевтики – певних принципів читання²⁵. Так це робив, наприклад, І.Франко, аналізуючи «Наймичку» у своїй інавгураційній доповіді у Львівському університеті та інші поезії Т.Шевченка – у спеціальному трактаті «Із секретів поетичної творчості»²⁶. Слід підкреслити, що для І.Франка постать і твори Т.Шевченка були особливо близькими. У них він бачив аналог власного життя. Це відобразилося у Франковій «Присвяті» Т.Шевченкові. Основні її антитези (протиставлення мужицького походження поета та його ролі як «володаря в царстві духа», кріпацького статусу – і масштабного внеску у світову культуру тощо) згодом слугували галицьким інтелігентам ключем для розуміння Шевченкового життя й творчості²⁷.

Однак для масової культури галицьких українців важливішою була звична шкільна інтерпретація найбільш значущих творів поета. Кожен із них відповідав певному сегменту їхньої національної ідеології, історіософії та соціального дискурсу. Тексти Т.Шевченка класифікували за кількома критеріями: хронологічно (ранні та пізні), за обсягом («великі» і «дрібніші»), тематикою (історичні, політичні). Серед них виділяли ті, які видавалися найактуальнішими. У такий спосіб, наприклад, поеми «Катерина» й «Наймичка» витлумачували як відображення «гіркої правди суспільного життя», убачаючи в

²¹ Шевченко і його Україна. – С.13.

²² «Кобзаря» [...] читають неосвічені люди і не можуть подивувати ся. Читайте з нього просто-му, неписьменному селянинові про те, що творило ся на Україні з кріпаками, а він буде зітхати. Дівчатам читайте “Катерину”, а вони слізьми вмивати ся будуть. Мама заплачуть, як прочитаєте їм “Наймичку”. І так кожний – сирота без роду, чумак і бурлака, безжурний козак і закохана пара, бідний кріпак і наймит, усі знайдуть в “Кобзарі” якісь слова ніби свої» (див.: *Лукіянович Д.* Про Шевченкові твори // *Його ж.* Про Шевченкові твори: Оферма. – Jersey City, 1915. – С.4).

²³ «Челядь і жінки, які походилися з куделями на приходство, любили слухати поеми “Наймичка” і “Катерина” та часто плакали при тому. Це був, так би мовити, рід першої читальні» (див.: *Тарнавський Ф.* Спогади. – Торонто, 1981. – С.35).

²⁴ Там само.

²⁵ Пор.: *Смаль-Стоцький С.* Читане Шевченкових поезій. – Л., 1914; *Його ж.* Причинки до зрозуміння Шевченкових поем. – Прага, 1929.

²⁶ *Франко І.* «Наймичка» Т.Шевченка // *Його ж.* Зібрання творів: У 50 т. – Т.29. – К., 1981. – С.447–469; *Його ж.* Із секретів поетичної творчості // Там само. – Т.31. – К., 1981. – С.45–119.

²⁷ *Франко І.* Присвята // *Його ж.* Зібрання творів: У 50 т. – Т.39. – К., 1983. – С.255.

Катерині також алегорію на «занапащену» долю України²⁸. Окремо вирізняли ті Шевченкові поезії, які мали формувати певну оцінку історичних подій, зокрема інтерпретувати «часи козацької слави» та Гетьманщину («Тарасова ніч», «Гамалія», «До Основ'яненка») й Коліївщину («Гайдамаки»). При цьому читання «Гайдамаків» не лише приваблювало, але й вражало українських галицьких інтелігентів²⁹.

До канону Шевченкових творів, які активно розповсюджували у шкільній та просвітницько-масовій літературі, входили й інші тексти (від романтичної «Причинної» до автобіографічно-містичного «Заповіту»). У публічному дискурсі дискутувалися й складніші твори поета, які потребували глибшої, символічної інтерпретації: «Розрита могила», «Великий льох», «І мертвим, і живим, і ненарожденним», «Сон», «Кавказ», «Суботів», частково «Неофіти». У цих текстах галичани бачили візію минулого й майбутнього України, а також гостру оцінку російської дійсності, антагонізм до царизму та прихильність до демократії й республіканства, особливо актуальні в умовах австро-російського політичного напруження³⁰. У такій або приблизно такій інтерпретації уривки з цих творів потрапляли в різноманітні збірки: шкільні читанки, українські «декламатори» й «мелодекламатори» тощо. Покладена на музику, частина з них визначила музичний репертуар не лише Шевченківських свят, але й культурно-національних урочистостей українців Галичини кінця XIX – першої половини XX ст.

Водночас читання цілого «Кобзаря» галицькі українці розглядали, певною мірою, як національний обов'язок і невід'ємну частину освіти. Тож у спогадах представників духівництва й інтелігенції можна зустріти згадки про те, що вони прочитали чи вивчили напам'ять «цілого Кобзаря». Для них це слугувало доказом начитаності, добре розвиненої пам'яті та високої національної свідомості³¹. Цьому сприяло й масове видання творів Т.Шевченка як у вигляді збірань, так і у «Кобзарів» та «Малих Кобзарів»³². При цьому видавці прагнули охопити цілу руську/українську спільноту, зокрема полонізовану її частину. Тут слід згадати скорочений варіант «Кобзаря», який В.Охримович у 1914 р. опублікував латинкою до 100-річчя від дня народження Т.Шевченка³³. При цьому укладач збірки презентував його водночас як соціального й національного поета: «Все жите болів він сердцем за бідний, занедбаний, рідний йому український народ і всіх бідолашних людей на світі»³⁴. Загалом на трактуванні Шевченкової творчості позначилися політичні погляди різних груп галицької

²⁸ Огоновській О. Історія літератури рускої. – Т. II. – Вип. 2. – С. 534.

²⁹ «Предметъ ей справді страшный – одначе ужасны сцены різні и руины вмів поет влагодити то чудовими идиличними образами, [...] то елегійними рефлексіями самого поета [...] то й ефект всеи поемы є справді величний» – підкреслював наприкінці 1880-х рр. О.Огоновський (див.: Там само. – С. 540).

³⁰ Там само. – С. 549–553.

³¹ Див.: Жовківщина: Історико-мемуарний збірник. – Т. 3. – Жовква; Л.; Балтімор, 1997. – С. 103.

³² Твори Тараса Шевченка (3-тє вид.). – Т. 2. – Л., 1912.

³³ Він транслітерував Шевченкові твори для тих, хто не сприймав кирилицю (див.: *Kobzar': Wybór dejakich najkрасzczych poezuj Tarasa Szewczenka, najbilszoho ukrajinskoho poeta dla tych, szcho znajut' lyszє po polsky czytaty w soti rokowyny urodyn poeta / Zładyw i wydaw Wołodumyr Ochrymowych.* – Lwiv, 1914).

³⁴ Ibid. – S. VI.

інтелігенції. Так, радикали, до яких свого часу належав і В.Охримович разом з І.Франком та М.Павликом, довгий час розглядали її крізь призму праць М.Драгоманова, де поетова спадщина трактувалася з перспектив громадівського соціалізму³⁵. Галицькі соціалісти початку ХХ ст. також намагалися показати Т.Шевченка революціонером, який не мириться з існуючою суспільною системою. Саме у цьому руслі його подавала перекладена з російської брошура А.Луначарського про Т.Шевченка як «великого народного поета». Водночас галицькі перекладачі цього тексту переконували земляків, що їм ідеться про «аналіз Шевченкового націоналізму в літературі, націоналізму благородного, мученицького, не бруталного»³⁶.

Неоднозначним було й ставлення до Шевченкової релігійності. Представники лівих політичних течій схильні були усувати її з поля зору, або ж наголошували, що поет дотримувався неортодоксальних поглядів на релігійні проблеми. Консерватори, навпаки, звертали на неї особливу увагу, стверджуючи, як В.Щурат, що Т.Шевченко «зробив філософію Святого Письма своєю філософією»³⁷. Так чи інакше, поетова постать стала одним із центрів публічного дискурсу галицьких українців кінця ХІХ – початку ХХ ст. Не випадково львівське Наукове товариство імені Шевченка бачило однією зі своїх культурних місій комплексне дослідження життя й творчості поета³⁸. Натомість імпульси для розвитку галицького шевченкознавства надходили не лише з галицької української спільноти та з Наддніпрянщини, але й ззовні. Одним із них, наприклад, стала книга А.Єнсена про Т.Шевченка³⁹, перекладена після Першої світової війни українською мовою⁴⁰.

Натомість галицькі москвофіли розглядали постать і тексти поета дзеркально симетрично до того, як його бачили прихильники різних течій української національної ідеї. Лейтмотивом для них стали думки І.Наумовича⁴¹, у чиему тлумаченні захоплення Т.Шевченком відволікало галицьку інтелігенцію від «загальноруської» ідеї та сприяло розвитку «україноманства»⁴². Водночас І.Наумович уважав Шевченкові твори емоційно глибоким відображенням «радикальної» антиурядової ідеології та «малоросійської/селянської» культури. На його думку, у Шевченкову добу така концепція була дуже актуальною, але у 1870–1880-х рр. уже стала анахронізмом і плодом поетових

³⁵ Драгоманів М.П. Шевченко, українофіли й соціалізм / З передм. І.Франка. 2-ге вид. – Л., 1906. Видавці цієї праці скаржилися, що «руська спільнота» продовжувала дотримуватися звичних для себе поглядів на «батька Тараса»: «Щонайбільше обмежено ся тим, що в святочних промовах на Шевченківських вечерниках та комерсах, ігноруючи весь майстерний будинок драгоманівської аргументації», – нарікав згодом І.Франко.

³⁶ Луначарський А. Великий народний поет (Тарас Шевченко) / Пер. з рукопису М.Богун. – Л., 1912 (серія «Соціалістична бібліотека»).

³⁷ Щурат В. Св'яте Письмо в Шевченковій поезії. – Л., 1896. – 96 с.

³⁸ Див., напр.: Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.119/120. – Л., 1917.

³⁹ Jensen A. Taras Schewtschenko: Ein Ukrainischen Dichterleben. – Wien, 1916.

⁴⁰ Єнсен А. Тарас Шевченко: Життя українського поета: Літературна студія / Переклав І.Мандюк. – Перемишль, 1921.

⁴¹ Його тексти довгий час уважалися хрестоматійними для галицьких русинів, аж доки їх не витіснили, власне, твори Т.Шевченка та прихильників української ідеї.

⁴² Збіраніє сочиненій І.Г.Наумовича. – Л., 1927. – Т.3. – Кн.1. – С.98. На його думку, воно постійно ґрунтувалося на тих, хто опонував урядовій політиці та консервативним цінностям (від самого Т.Шевченка до М.Драгоманова).

ілюзій⁴³. Як наслідок, Шевченкова літературна спадщина, за І.Наумовичем, опинялася на тому ж рівні, що й творчість німецьких письменників К.Грота чи Ф.Ройтера, котрі у своїх творах послуговувалися діалектом і не змогли викликати глибинних змін у літературному процесі⁴⁴.

Ставлення галицьких поляків до Шевченкової творчості було ще більш дво-значним. З одного боку, окремі польські автори із симпатією змальовували силует українського поета та його значення для літератури. Проте частину Шевченкових поезій місцеві поляки вважали такими, що не лише мобілізують український рух у Галичині, а й спрямовують його в антипольське русло. Українці мали це враховувати, щоб не викликати відкритого конфлікту⁴⁵. Однак нерідко вони використовували цитати з текстів Т.Шевченка чи алюзії до його творів, щоб, навпаки, протиставити себе «ляхам» (зокрема як «потомки гайдамаків»).

Тож у свідомості галицьких українців перших десятиліть XX ст. Т.Шевченко залишався «безсмертним Тарасом», «добрим, незлобним, з душею повною любови й щирости», а водночас «месником національної кривди», «вічевим дзвоном», співцем боротьби за визволення, «мучеником за Україну», «її найбільшим сином» тощо⁴⁶. Його постать популяризували серед дорослої та дитячої аудиторії. Шевченкові портрети і твори широко розповсюджували в різних форматах і виданнях; йому споруджували пам'ятники, зрештою його ім'ям називали знакові для галичан інституції – як засноване 1873 р. у Львові Літературне (згодом Наукове) товариство. На підставі біографії поета ставили вистави⁴⁷, йому присвячували наукові дослідження⁴⁸ та поетичні антології – і не лише у столиці Галичини, але й на провінції⁴⁹. Велика війна 1914–1918 рр. лише підсилила таку рецепцію. Незадовго до неї, на ювілейному Шевченківському святі («здви-зі») Українського січового союзу 28 червня 1914 р. цитати з його текстів мали вигляд гасел, що вкладалися в певну програму дій («Вставайте, кайдани порвіте!»). З одного боку, у цьому виразно проглядалася не лише «ліва» ідеологія

⁴³ «Поезії Шевченка – ізъ глубины сердца выходящі, трафляють просто въ мягки молодецьки сердца, въ чисти сердца, которыхъ світова мамона еще не опановала [...]. Тое кріпацтво, тоє продайнає чиновництво, тоє несчастное солдатство – все то будило горячее сочувствіе к тому невольному народові. Шевченко писав, но онъ самый не могъ вѣрити, абы его думки на пр. що до украинского языка, могли коли осуществитися. Онъ бувъ живою оппозиціею противъ старого російского абсолютизма, а коли той минувъ и принявъ мякши формы, оппозиція его уже не мала почвъ» (див.: Там же. – С.82).

⁴⁴ Там же. – С.98.

⁴⁵ Майбутній оперний співак М.Голинський згадував, як ще учнем на репетиції Шевченківського вечора у Львові виконав пісню «Ой Дніпре» на музику М.Лисенка з оригінальним текстом Т.Шевченка, однак під час виступу змушений був змінити слова на «коректніші» з огляду на польську та єврейську громади. «Коли я в пісні “Ой Дніпре” заспівав, як у Шевченка, “ні жиди, ні ляха”, – директор підбіг до мене блідий [...] і сказав: “Хлопе! Хлопе! Ти не смієш співати «ні жиди, ні ляха», співай – “ні турка, ні пана”, бо як довідається інспектор, то закриє гімназію, а тебе вижене геть». Я сказав, що не можна Шевченкових слів змінювати, але це не допомогло. І я мусів співати: “ні турка, ні пана”» (див.: *Голинський М.* Спогади. – К., 1993. – С.35).

⁴⁶ Шевченко і його Україна. – С.20–22.

⁴⁷ *Трембицій І.* Тарасъ Шевченко: Картина ізъ життя поета в 1 дійствію. – Коломыя, 1903.

⁴⁸ Див., напр.: *Грицай О.* Шевченкова балада // Звіт ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1913/14. – Л., 1914. – С.3–28.

⁴⁹ Наприклад, В.Супранівський у 1910 р. зібрав в один том присвячені Т.Шевченкові вірші – від О.Афанасьєва-Чужбинського до анонімною солдатської пісні про Тараса (див.: *Супранівський В.* На вічну пам'ять Тарасови Шевченкови: Поетична антологія. – Л.; Золочів, 1910).

засновників січового руху початку ХХ ст., зокрема К.Трильовського, а й очікування нового збройного конфлікту, в якому галичани бачили розв'язання «українського питання». На тлі 100-річного ювілею творчість Т.Шевченка зображали імпульсом, а його могилу – символічним приводом до боротьби за звільнення України⁵⁰. Знаменно, що Шевченківський здвиг 1914 р. у Львові привернув увагу англомовного світу⁵¹.

Згодом, особливо після відступу російських військ із Галичини в 1915 р., ці сподівання галицьких українців (передусім тих, хто воював у лавах формувань українських січових стрільців) знову актуалізувалися. Вони вірили, що їхніми зусиллями «вигнана» з Російської імперії творчість Т.Шевченка має знову повернутися «на Велику Україну»⁵². Закінчення війни та події національної революції, зокрема створення 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки, символічне возз'єднання її з Української Народною Республікою, дали галичанам нові підстави для оптимізму. Вони вважали Шевченкову творчість стимулом і символом своєї боротьби. Зрештою, саме на 1918–1922 р. (коли галицькі українці ще мали надію реалізувати свої політичні проекти) припала поява кількох видань творів і текстів про життя та творчість поета. Їх ініціаторами (або видавцями) були й західноукраїнські інтелектуали – у краї та на еміграції⁵³. Тут Т.Шевченко поставав «вождем народу», «важкі прикази» якого (здобути волю та пережити духовне воскресіння) українцям усе ще належало виконати⁵⁴. Ретранслюючи східноукраїнські уявлення про Кобзаря, галицькі автори пропагували його постать серед дитячої аудиторії⁵⁵. З іншого боку, погляди представників Центральної України у той час певною мірою вплинули на уявлення галичан про Т.Шевченка. У ньому почали бачити співця національної революції, виразника громадської справи⁵⁶, не просто народного генія-самоука, але й ерудовану, начитану людину⁵⁷.

⁵⁰ «Кат лютий не дозволяє закордонним нашим братам навіть проці на найбільшу нашу Святість, на Кобзареву могилу [...]. Ми бачимо відси сю могилу! [...] І перший наш заповіт – се визволити нашу святую могилу з-під катівського караула! [...] Може недалеко вже хвиля, коли зможемо поточити багнети крісів наших до каменя на Тарасовій могилі!», – закликав К.Трильовський (див.: Вставайте, кайдани порвіте! На спомин краевого Шевченкового свята у Львові 28.VI.1914. – [Л., 1914]. – С.5; пор.: Гей, там на горі «Січ» іде! Пропам'ятна книга «Січей». – Edmonton, 1965. – С.51).

⁵¹ Див.: *Середа О.* Масові урочистості і публічний простір // *Історія Львова: У 3 т. – Т.2. – Л., 2007. – С.315–316.*

⁵² «Розсипається спорохнявіла російська тюрма народів, а під похилені сільські стріхи приходить світло правди і науки, і наш безсмертний Тарас вернеться у своїх творах назад між свій безмежно люблений люд», – переконував у 1915 р. Я.Весоловський (див.: Шевченко і його Україна. – С.35).

⁵³ Див., напр.: *Шевченко Т.* Твори. – Т.1. – К.; Ляйпціг; Коломия; Winnipeg, [1918]; *Його ж.* Музика / Пер. М.Міхновський. – К.; Ляйпціг; Л., [1918] (серія «Загальна бібліотека»); *Його ж.* Гайдамаки. – К.; Ляйпціг; Коломия, [1919]; *Його ж.* Історичні поеми / Пояснів Д.Николишин. – Коломия, 1921; *Його ж.* Кобзар: Повний, ілюстрований збірник віршованих творів поета з життєписом та передмовою Богдана Лешко. – Berlin, 1922; *Ленкий Б.* Шевченко про мистецтво. – Зальцведель, 1920; *Достойно есть: Збірка в Шевченкові роковини.* – Вєдляр, 1920.

⁵⁴ *Достойно есть: Збірка в Шевченкові роковини.* – С.13.

⁵⁵ *Полянський В.П.* Дядько Тарас: Діточий сценічний образець з життя Шевченка на одну дію. – Л., 1921.

⁵⁶ *Дорошенко В.В.* Шевченко і його думки про громадські справи. – Л., 1921 (серія «Знання: Бібліотека популярно-наукових викладів» за ред. О.Терлецького).

⁵⁷ *Дорошенко В.* Шевченкова освіта: (з приводу одної легенди). – Л., 1924 (серія «Літературно-наукова бібліотека»).

Поразка визвольних змагань знову змінила настрої галицьких читачів. Після рішення Ради послів 1922 р., за яким Східну Галичину було приєднано до відродженої Польщі, творчість Т.Шевченка в рецепції місцевих українців набула іншого виміру. У ній убачали відображення непростої політичної дійсності та джерело спротиву новій владі, запоруку збереження національної ідентичності⁵⁸. Зрештою, для тогочасної політичної еміграції та підпілля Шевченкові твори були поштовхом до радикального опору польській владі, виправданням саботажу та навіть актів індивідуального терору. Водночас польські власті відносно толерантно ставилися до прославлення українського національного поета. У державних школах і гімназіях з українською мовою навчання проходили щорічні Шевченківські свята («фестини»), до яких українські часописи публікували спеціальні добірки матеріалів; у західноукраїнських містах існували (щоправда, не центральні) вулиці, названі на честь поета. Українські інтелігенти намагалися ширше ознайомити з творчістю Т.Шевченка також і місцевих поляків. Проте трактування її в душі української національної революції викликало негативну реакцію польської влади.

З іншого боку, серед представників легальних ідеологічних та естетичних напрямів у Галичині існували суттєві розходження у трактуванні Шевченкової творчості. Так, прихильники Д.Донцова – «вістниківці»/«вісниківці» (зосереджені навколо зреформованого часопису «Літературно-науковий вістник»/«вісник») розуміли творчість Т.Шевченка як утілення сили, «залізної волі», аскетичного лицарського духу, а його самого – як незламного борця за національну свободу. При цьому поета протиставляли «м'яким» виразникам ліберальних поглядів. Натомість ті, кого вісниківці вважали «лібералами», також неоднаково дивилися на творчість Т.Шевченка. Частина з них підтримувала й розвивала традиційний культ національного пророка, частина – намагалася його дещо осучаснити⁵⁹. А, наприклад, літературний критик М.Рудницький підтримував ушанування митця як «виняткової постаті», «поета європейської величини», однак прагнув спровокувати читачів до реінтерпретації його текстів. Так, М.Рудницький переконував сучасників, що Шевченків національний культ повинен мати межу. Він констатував, що творчість Кобзаря українські критики «розбили на цитати й гасла», а його поетичні твори зробили поєднанням протилежностей (націоналіст і соціаліст, атеїст і віруючий, гетьманець і комуніст тощо). Зрештою, літературознавець наголошував, що частина ранніх Шевченкових творів – продукт наслідування романтичних зразків. Тому він закликав відмовитися від стереотипних формул

⁵⁸ «І нині українська земля знову повна таких жахливих картин, як бачимо в Шевченкових "Тайдамаках", нині знов читаємо його "Неофіти", "Кавказ", "Сон" і "Великий льох", як актуальні поеми, в яких змінилось вбрання та не змінилися люде, не змінилася їх звіроподібна вдача... Шевченко, це якраз тая сила, що нас об'єднує з собою... Нехай же його твори очищують нас, [...] кріплять, щоб ми не поникли, як "стоптана трава", – стверджували галицькі українці у 1921 р. (див.: *Б.Л.* В 60-ті роковини смерті Тараса Шевченка // В 60-ті роковини смерті Тараса Шевченка / Зібрав і видав др. З.Кузеля. – Берлін, 1921.– С.5, 7).

⁵⁹ Наприклад, вірш Б.-І.Антонича, який використовував традиційні формули: «Ми вирости на спадщині Твоїй, як в сьайві сонця листя [...] / у куряві воен, у мряці буднів час Тебе не зрушив, / Твоє наймення, мов молитву, кладемо на стяг [...], мов тавро пронесемо в життя / печать Твоїх палючих слів» (див.: *Антонич Б.-І.* Поезії. – К., 1989. – С.337).

в їх трактуванні⁶⁰. Прихильники греко-католицьких кіл, з одного боку, розглядали Т.Шевченка як віруючу людину, а з іншого – наголошували, що культ, в якому поет виступав як секуляризований святий, не є бажаним (приміром станіславський єпископ Григорій (Хомишин)). Учені-шевченкознавці на галицьких землях також мали окремих погляд на творчість великого письменника⁶¹. Більшість дослідницьких статей була витримана у характерному для галицької науки першої половини ХІХ ст. фактографічно-нейтральному ключі з мінімумом ідеологічних висновків та широких узагальнень⁶².

Натомість адепти «лівих ідей» під впливом літератури з радянської України прагнули подати Т.Шевченка передусім як «борця за соціальне визволення трудового народу». Відносно аполітичний підхід до його творчості вони відкидали як «ідеологічно хибний»⁶³. Однак для широкого загалу галицького суспільства міжвоєнного часу актуальними були звичні форми й репертуар Шевченкових днів. Так, львів'янин Р.Волчук згадував типову програму гімназійного свята до 125-ліття народження поета (1939 р.): декламування віршів, виступи хору, дума «Невольник» у виконанні акторки Р.Темницької та галицького бандуриста Ю.Сінгалевича тощо. Автор наводив також текст власної промови, яку він виголосив на цьому святі⁶⁴.

Події вересня 1939 р., коли Східну Галичину було приєднано до радянської України та СРСР, актуалізували те бачення Т.Шевченка, яке перед тим поширювали галицькі комуністи. Уже в 1939 р. у колишній друкарні Наукового товариства імені Шевченка видавництво «Радянський письменник» опублікувало «Вибрані твори» поета з передмовою та коментарями академіка О.Білецького⁶⁵. Тут містився не лише звичний для галичан «Кобзар», але й дещо несподівані для них російськомовні тексти митця (російською у Західній Україні тоді володіло не так уже й багато людей). Зрештою сама передмова створювала незвичний для галичан контекст сприймання Шевченкової творчості⁶⁶. Загалом

⁶⁰ «Шевченко не є геніальніший від Данте й Шекспіра, котрі такі не були тими, чим хотять мати Шевченка всі наші літературні критики: великим поетом, великим суспільним ідеологом і глибоким філософом» (див.: *Рудницький М.* Від Мирного до Хвильового. – Л., 1936. – С.54).

⁶¹ Див., напр.: *Стара Україна: Часопис історії і культури.* – Л., 1925. – Ч.3/4.

⁶² Приміром, лише С.Чарнецький, аналізуючи театральну складову Шевченкової творчості, у руслі культури середини 1920-х рр. зауважував, що поетова драматургія чекає «фільмового сценарія» (див.: Там само. – С.70).

⁶³ Так, поет О.Гаврилюк наголошував, що Т.Шевченко – «наскрізь революційний поет», «антирелігійно налаштований союзник селян-кріпаків». Він пропонував улаштувати до 75-х роковин Шевченкової смерті прокомуністичне свято, вибираючи з творів поета лише ідеї, близькі комуністам та атеїстам («суспільно-політичне обличчя»): «Кавказ» («поема [...] проти імперіалістичного грабежу»), «Гайдамаки» («народна помста»), «Світе ясний, світе тихий» (негативне ставлення до «попів») (див.: *Гаврилюк О.* Пани і паничі над «Кобзарем». – Л., 1961. – С.73). Так складався своєрідний «пролетарський Кобзар» – і таким західноукраїнський комуніст уважав «Кобзар», виданий Держлітвидавком радянської України (див.: Там само. – С.74).

⁶⁴ Вона теж була досить характерною та існувала у двох варіантах. Первісний, скерований «проти кривдників України» й на пошуки «Вашингтона з новим і праведним законом», був національно-спрямованим, «політичним і бойовим». Він мав актуально прозвучати в контексті трагедії Карпатської України. Однак директор гімназії ґрунтовно відкоригував виступ, перетворивши творчість Т.Шевченка якраз на протест проти кріпаччини й соціальної несправедливості (див.: *Волчук Р.* Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня. – К., 2002. – С.65–66).

⁶⁵ *Шевченко Т.Г.* Вибрані твори / Упор., вступ. ст. і ком. акад. О.І.Білецького. – Л., 1939.

⁶⁶ Вона починалася цитатою зі Й.Сталіна, шаблонними реченнями щодо «підкування радянської держави за своїх громадян», а завершувалася тезою про Шевченкову творчість як «спільну

радянські форми культу Т.Шевченка, поширювані на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр., викликали в місцевих жителів суперечливу реакцію. З одного боку, у рамках українізації колонізованого простору галицьких міст радянська влада використовувала ім'я та постать поета в позитивному, з погляду галицьких українців, руслі. З іншого – цю постать використовували й задля пропаганди комуністичних ідей.

Початок німецько-радянської війни й наступна нацистська окупація принесли з собою часткову реставрацію Шевченкового культу з-перед 1939 р. Про це свідчив збірник матеріалів для підготовки відповідних святкувань⁶⁷. Його лейтмотивом було подання постаті Т.Шевченка як утілення популярної в 1930-х рр. ідеї «слова й чину» та «бунту рас»⁶⁸. Водночас видавці рекомендували поширювати звичні форми поетового культу як одного з національних героїв/святих/пророків/апостолів⁶⁹. Так, галицьким дітям показували життя малого Тараса як дивовижної дитини, саме народження котрої викликає чудо воз'єднання України⁷⁰. Інші сценки («Гамалія», «Сон», «Розрита могила») відкривали перед глядачами візію української історії крізь призму козацького міфу. Зразкові реферати, що їх учителі мали виголошувати на Шевченкових святах, теж повинні були доводити, що Кобзар – це пророк, котрий перевищує всіх поетів Східної Європи⁷¹, та закликати до поширення його творчості як «книги мудрости для України» («ні одної хати без “Кобзаря”»)⁷².

Однак у 1944 р. цю парадигму сприймання Шевченкової поезії знову замінила радянська візія. Проте навіть офіційна версія трактування творчості й постаті Т.Шевченка в післявоєнній УРСР не була цілісною та поступово еволюціонувала. Тут можна виокремити декілька тенденцій. Перша в модифікованій формі продовжувала традиції радянської України 1930-х рр., акцентуючи, передовсім, на «класовій» та «революційній» природі Шевченкового життя і творчості. У такому зрізі Т.Шевченко виступав «виразником інтересів трудового народу» (вужче – «закріпаченого селянства»), «революціонером-демократом», який «ненавидів панів» («Варнак»), «закликав до повалення царату», «зміни соціального ладу» тощо⁷³. Крім того, особливо актуальним для радянської пропаганди у Західній Україні в перше повоєнне десятиліття було протиставлення постаті Великого Кобзаря антирадянському підпільному рухові та греко-католицькій церкві⁷⁴.

спадщину» «братніх народів нашої країни» (тобто СРСР). Водночас містилося й близьке галицькій інтелігенції твердження про те, що українська література «завдяки Шевченкові вийшла на широкій європейській шлях» (див.: Там само. – С.3–15).

⁶⁷ Поклін Тарасу Шевченку (Матеріали до влаштовування свят на пошану Т.Шевченка: декламації, інсценізації, реферати). – Краків; Л., 1941.

⁶⁸ Там само. – С.13–14.

⁶⁹ До прикладу, сцену для Шевченківської вистави пропонувалося оздоблювати як селянську хату, із трьома «образами в рушниках» – іконою Матері Божої посередині, Т.Шевченка – праворуч і Б.Хмельницького – ліворуч. Саме ж звернення головних персонажів – дітей – до поета на сцені набувало вигляду молитви (див.: Там само. – С.17).

⁷⁰ «Уродився їм хлопчина. / До великого, знать діла / Доля його призначила / [...] В Києві заграли дзвони / Провалилися кордони / І роздерта Україна / Стала знову неділим» (див.: Там само. – С.18–19).

⁷¹ Там само. – С.122.

⁷² Там само. – С.96.

⁷³ Гуржій І.О., Сарбей В.Г. Т.Г.Шевченко – революціонер-демократ. – К., 1961.

⁷⁴ У цьому випадку постать і цитати Т.Шевченка фігурували на листівках і в текстах, що «викривали» «злочинну діяльність німецько-фашистських загарбників та їхніх прихвостнів –

Водночас поряд із радянським дискурсом серед західноукраїнської інтелігенції 1950–1980-х рр. розповсюджувалися елементи передвоєнного національно-патріотичного бачення на творчість Т.Шевченка. З одного боку, їх добачали в неофіційних інтерпретаціях творів поета (таких, як «Великий Лях», «Розрита могила», загалом текстів, пов'язаних із козацькою тематикою), підставою котрих були напівлегально чи й нелегально розповсюджені коментарі до них із передвоєнних галицьких видань. Такі сюжети спочатку використовували в підпільних друках кінця 1940 – початку 1950-х рр. Потім, у дещо зміненій версії, вони були популярними серед дисидентів і загалом інтелігенції 1960–1970-х рр. Неофіційну інтерпретацію Шевченкової творчості простежували як у творах старшого покоління галицьких інтелектуалів (наприклад, у музичній кантаті «Заповіт», кантаті-симфонії «Кавказ» Ст.Людкевича), так і серед молодших митців (ілюстрації до творів Т.Шевченка у виконанні С.Караффи-Корбут). Приміром, оформлений художницею С.Караффою-Корбут «Кобзар» уважали, певною мірою, інтерпретацією Шевченкової історіософії крізь призму «козацької доби» й Коліївщини⁷⁵. У контексті тогочасних дебатів довкола історії Запорізької Січі (праці В.Голобуцького, О.Апанович) такий підхід видавався галичанам різновидом вираження національно-патріотичної позиції⁷⁶.

Окремі митці намагалися поєднати офіційне тлумачення творів Т.Шевченка з неофіційним. Показовим прикладом тут слугувала збірка «Гранослов» вихідця з Галичини Д.Павличка⁷⁷. Водночас арешти 1973 р. на певний час фактично повністю нейтралізували дисидентський рух серед західноукраїнської інтелігенції. Це означало також відмову від «неканонічного» трактування образу Т.Шевченка та його творів. Проте культ Кобзаря, що розвивався в умовах певної ідеологічної «відлиги» 1960-х рр., не зник і за політичного «застою» 1970–1980-х рр. Цьому сприяли твори про поета, доволі обширна шевченкознавча література. Авторами переважно виступали представники Центральної України, а також інших республік СРСР. Вона охоплювала досить широке коло жанрів⁷⁸. Зрештою, свою роль відіграли також і радянські видання «Кобзаря»,

українських буржуазних націоналістів». Також використовувалися ті мотиви Шевченкової творчості, які розцінювали як «антирелігійні», «антиуніатські» чи «антикатолицькі» («Ян Гус»).

⁷⁵ *Шевченко Т. Кобзар / Ілюстр. С.Караффи-Корбут.* – К., 1967. Не випадково на суперобкладинці цього видання було вміщено ілюстрацію до твору «Іван Підкова». Цю лінію підсилювали й зображення Максима Залізняка, Гамалії, гравюри зі знаковими цитатами: «Чи спиш, чи чуєш, брате Луже, Хортице, сестро?», «Нас тут триста, як скло, товариства лягло!» тощо.

⁷⁶ *Горинь Б. Любов і творчість Софії Караффи-Корбут.* – Кн.1. – Л., 2013. – С.375–380. Існували й неопубліковані ліногравюри С.Караффи-Корбут, на котрих фігурували небажані з погляду радянської ідеології постаті, такі, як І.Мазепа. Однак подібні зображення були нелегальними і про них знало дуже обмежене коло осіб (див.: Там само. – С.229).

⁷⁷ Із трьох, присвячених Т.Шевченкові, віршів два було витримано в рамках «соцреалістичного канону» («На відкритті пам'ятника Т.Г.Шевченка в селі Лозівці», «Низькопоклонники»). Натомість третій вірш – «Молитва» – повністю випадав із цієї схеми, його ідеї вважали близькими до дисидентських. Так, Д.Павличко звертався до Т.Шевченка як до Бога, узявши за основу християнську молитву («Отче наш, Тарасе всемогучий, / Що створив нас генієм своїм»). Тому Шевченкова творчість у Павличковій метафоріці отримувала вселенські масштаби («Да святиться / Між народами твоє ім'я. Амінь»). До цього вірша було прикуто особливу увагу тогочасних галицьких читачів (див.: *Павличко Д. Гранослов: Лірика.* – К., 1968. – С.37–38).

⁷⁸ Від художніх текстів на зразок призначеного для дорослих читачів «В степу безкраім за Уралом» (1964 р.) З.Тулуб, до Шевченкового «Кобзаря» Ю.Івакіна, двотомного «Шевченківського словника», академічної біографії поета (1984 р.), а також досліджень одного з нечисленних

повного зібрання творів та мистецької спадщини Т.Шевченка. Вони сприяли тиражуванню його творчості та ідей, хоч і в певному ідеологічному обрамленні. Важливе значення для читачів мали фототипічні відтворення «Кобзаря» 1840 та 1860 рр. (1962, 1981 рр.), а ще більше – Шевченкових рукописів: книги «Три літа» (1966 р.), так званої «Малої (захаяльної)» (1963, 1966, 1984 рр.) та «Більшої» (1963, 1989 рр.) книг, а також «Журналу»/«Щоденника» (1972 р.). Їх уважали відтворенням національних реліквій, що підсилювало пієтет перед постаттю Т.Шевченка⁷⁹. Іншим різновидом такого підсилення стали поїздки західноукраїнців на Тарасову гору в Каневі. Звичайно, вони також мали окреслене ідеологічне спрямування, що відобразилося, зокрема, у книзі відгуків Канівського музею-заповідника⁸⁰.

Західноукраїнські інтелігенти намагалися прищепити любов до Т.Шевченка дітям, наголошуючи на зв'язку між ним і Галичиною. Одним з об'єктів-символів цієї єдності мала стати, наприклад, «Тарасова верба» у львівському Стрийському парку. Її опоетизувала письменниця М.Хоросницька в популярному впродовж 1970–1980-х рр. дитячому вірші «Розповідь про Тарасову вербу»⁸¹. Поряд із цим на кінець 1980-х рр. в УРСР поступово сформувалася певна ієрархія шевченківських урочистостей: загальнореспубліканське свято «У сім'ї вольній, новій» (частину матеріалів якого публікували), із 1961 р. пафосне вручення Шевченківських премій у Києві, місцеві Шевченківські дні. Локальні свята викликали певний ажіотаж серед західноукраїнської інтелігенції – їх сприймали як символ нереалізованих національних устремлінь⁸².

На хвилі «перебудови» й «гласності» у другій половині 1980 – на початку 1990-х рр. зародився рух національного пробудження, який торкнувся також і культу Т.Шевченка. Переосмислену поетову творчість сприймали як підставу цього руху. Прикладом її оновленої рецепції став конфлікт між владою й громадськістю Львова довкола спорудження пам'ятника Т.Шевченкові у центрі міста. Той факт, що погруддя митця було встановлено лише на міських окраїнах (у Винниках 1913 р. та на Личакові 1960 р.) львів'яни розуміли як небажання місцевої номенклатури порушувати національно-культурну проблематику⁸³. Так зародилася ініціатива збору коштів на побудову монументу.

тогочасних львівських шевченкознавців Т.Комаринця про фольклорні джерела поетової творчості, якими користувалися у шкільній та університетській практиці.

⁷⁹ Глоба Н. Фототипічні, факсимільні та репринтні видання творів Т.Шевченка // Українська література в загальноосвітніх школах. – 2011. – №2. – С.41–43.

⁸⁰ З одного боку, екскурсанти із Західної України, які свідчили їхні записи, приїжджали сюди вклонитися Т.Шевченкові – гордому, нездоланному «батькові української поезії», «провидцеві», «виразникові надій народних», наголошуючи на його святості. Окремі з них навіть підкреслювали особливий феномен народу, який здатний так шанувати свого поета. З іншого боку, мешканці західноукраїнських областей УРСР мали дотримуватися ритуальних ідеологічних радянців та підкреслювали (частково небезпідставно), що тільки соціалістична держава зробила могилу Т.Шевченка монументальнішою, аніж вона була доти (див.: Із книги народної шани. – Дніпропетровськ, 1989. – С.32–33, 37, 72, 75, 96).

⁸¹ Див.: Хоросницька М.В. Мандрівка по Львову. – Л., 1970. – С.18–19.

⁸² Водночас мешканці галицьких міст робили спроби проводити приватні Шевченківські вечори у себе на квартирах.

⁸³ Аргументом у суспільних дискусіях довкола пам'ятника Т.Шевченкові стала також історія з проектами його побудови в першій половині XX ст., котрі так і не було реалізовано (див.: Грицак Я. Історія пам'ятника, якого не було // Ленінська молодь. – 1988. – 8 березня – С.3).

Це було своєрідною формою тиску спільноти на владу, яка 1987 р., зрештою, ухвалила постанову про спорудження пам'ятника Т.Шевченкові. Тепер неперозуміння виникли стосовно місця його встановлення. Міська влада мала своє бачення, натомість місцева інтелігенція наполягала на відкритті меморіалу у центрі Львова, на тогочасному проспекті Леніна. Її представники спочатку наголошували, що пам'ятник Кобзареві має стояти «між світочів братніх», тобто між монументами В.Леніну (біля оперного театру) та А.Міцкевичу (відкрито ще на початку ХХ ст.). Під впливом вірша Б.Стельмаха «Пам'ятник», який проголошував ці ідеї, люди почали масово нести квіти на місце майбутнього меморіалу, і це частково вирішило його долю⁸⁴. Зрештою, розв'язання суперечок довкола увічнення пам'яті Т.Шевченка у Львові збіглося з відновленням державного суверенітету України. Тож 1992 р. монумент постав уже в іншому символічному контексті⁸⁵.

Загалом проголошення української незалежності актуалізувало сприйняття постаті Т.Шевченка як її предтечі. При цьому було переосмислено окремі Шевченкові цитати та сюжети. Наприклад, вираз «Борітеся – поборете!» тепер інтерпретувався у сенсі не соціальної, а національної революції. У 1990-х рр. його почали використовувати представники націонал-демократичних партій і рухів як лозунг у протистоянні з комуністичною партією. Зрештою, з іменем Т.Шевченка було пов'язане постання нових структур, установ та організацій, що уособлювали процеси культурного відродження – таких, як загальноукраїнське Товариство української мови імені Тараса Шевченка (1989 р.) чи відновлене 1989 р. Наукове товариство імені Шевченка у Львові.

Водночас розвал СРСР і загальна демократизація суспільства викликали нові дискусії довкола постаті поета серед мешканців Західної України. Одним з її імпульсів став вихід у світ дослідження Г.Грабовича⁸⁶. На популярно-масовому рівні його було сприйнято як спробу десакралізувати Шевченкову творчість, показати її «несерйозність» тощо. До того ж автор виступив проти ототожнення реального Т.Шевченка з символічним Кобзарем (передусім в академічному, але частково й у публічному дискурсі)⁸⁷. І хоча частина галицьких дослідників із певними застереженнями прийняла концепцію знаного літературознавця⁸⁸, інші виступили за трактування Шевченкової постаті у

Звідси й нинішня зацікавленість пам'ятниками Кобзареві в Галичині як знаками національного відродження (див.: *Наконечний Р.* Світ його привітав: Пам'ятники Тарасу Шевченку на Львівщині. – Л., 2013).

⁸⁴ Богдан Стельмах: «Часами я ставав самим Тарасом» // Слово «Просвіти». – 2012. – 25–31 жовтня. – №46. – С.8.

⁸⁵ По-перше, пам'ятник В.Леніну біля Львівського оперного театру було демонтовано. По-друге, встановлена поряд із Шевченковим монументом Хвиля виступала алегорією здобуття української незалежності: разом із персонажами Т.Шевченка (Перебендя, гайдамаки, Катерина) тут фігурували історичні постаті Русі-України (від княгині Ольги до М.Драгоманова) й Галичини (від членів Руської трійці до митрополита Андрія (Шептицького)), а також сакральне зображення (Оранта).

⁸⁶ *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета. – К., 1991.

⁸⁷ *Грабович Г.* «Кобзар», «Каменярь» та «Дочка Прометейя» // До історії української літератури. – К., 2003. – С.578–580; *Його ж.* Шевченко, якого не знаємо. – К., 2000.

⁸⁸ *Ісаєвич Я.Д.* Минуле, майбутнє і сучасне народу: Проблема спадкоємності української культури в творчості Шевченка // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.СХХІ. – Л., 1990. – С.47–56.

традиційному, національно-патріотичному руслі⁸⁹. Це й викликало конфлікт тлумачень.

Проте на загальному образі Т.Шевченка у свідомості сучасних галичан ці дискусії відбилися мало. Тут, як і століття тому, переважає трактування його творчості крізь призму національного культу поета⁹⁰. Загалом, незважаючи на всі політико-адміністративні зміни в Галичині впродовж XIX–XX ст., Кобзар був (і залишається) пророком для представників майже всіх ідеологічних течій, які функціонували та функціонують у краї – від лібералів до комуністів (навіть адепти галицького москвофільства визнавали важливість спадщини поета для формування культури регіону). З одного боку, причину захоплення Т.Шевченком серед галичан можна шукати у складних соціально-історичних обставинах розвитку українського руху тут. У такому розумінні рецепція Шевченкової творчості як національного феномену є продуктом свого часу, певних культурних чи навіть політико-ідеологічних стратегій. Однак вирішальним, як видається, став не лише національний та соціальний, а передовсім ідеологічно-естетичний її складник – сила емоційного та інтелектуального впливу поезії Т.Шевченка, його біографії на свідомість людей. Попри те, що читання класиків східноєвропейських літератур XIX ст. (від О.Пушкіна до А.Міцкевича) поступово стає лише елементом традиції, ця сила не зменшується навіть нині, за двісті років після Шевченкового народження. Гранично проста й доступна своїми засобами поезія Тараса Шевченка спрямована у глибини індивідуального світосприйняття. І це, певною мірою, робить її невід'язною культурним та політичним змінам.

⁸⁹ Іванишин П. «Вульгарний неоміфологізм»: від інтерпретації до фальсифікації Т.Шевченка. – Дрогобич, 2001.

⁹⁰ Звідси й традиційні форми вшанування його постаті: «Свою Україну любіть...» (див.: Кімната-музей Тараса Шевченка у Львівському палаці мистецтв / Авт.-упор. Р.Наконечний, З.Філіпчук. – Л., 2007).

The article traces the evolution of the perception of the creation and biographies of T. Shevchenko among the Ukrainian population of Halychyna during 19th – 20th centuries. The role of reading the Shevchenko's works as an important factor in the formation of mentality and ideological priorities of the inhabitants of the region to be discussed. The author examines the forms of the cult of poet, attitude of different social and ideological movements in the context of a complicated political and cultural history of the modern Halychyna

Keywords: Taras Shevchenko, creation, history, culture, literature, reading, representation, stereotype.

В.К.Козюба *

ЦЕРКВА БОГОРОДИЦІ ДЕСЯТИННА В КИЄВІ (короткий історичний нарис)

На основі історичних джерел та з урахуванням результатів археологічних досліджень останніх років подається короткий нарис історії першого мурованого храму Русі – церкви Богородиці Десятинної в Києві.

Ключові слова: церква Богородиці Десятинна, князь Володимир, церква Різдва Богородиці, церква Св. Миколи Десятинного.

Церква Богородиці Десятинна – перший кам'яний християнський храм Русі, який розташовувався у самому центрі давнього Києва. На цьому місці він проіснував понад 900 років, і його історія повною мірою віддзеркалила величні та складні, а іноді трагічні етапи життя міста, формування й розвитку українського народу. В окремі періоди храм називався по-різному – церква Богородиці, Св. Миколи Десятинного, Різдва Богородиці, що також свідчить про його звивисту історичну долю.

У дохристиянський час у районі, де пізніше було збудовано Десятинну церкву, розташовувався великий курганний могильник. Під час розкопок тут виявлено понад 60 поховань X ст. За легендою, записаною в «Повісті временних літ» під 983 р., на місці майбутнього храму стояв двір варяга-християнина та його сина. Більш пізня церковна традиція називає їхні імена – Федір та Іоанн. Після успішного походу князя Володимира було вирішено принести людські жертви язичницьким богам і жереб пав на Іоанна, але батько відмовився віддати свого сина. Розгнівані кияни вбили їх обох. Уважають, що слова митрополита Іларіона в його «Слові про закон і благодать» (середина XI ст.) про церкву Богородиці, збудовану на «правовѣрнѣи основѣ», натякають саме на цю мученицьку смерть християн від язичників. Храм було закладено князем Володимиром у 989 (991) р.: «По сем же Володимиру, живущо в законѣ крестьянстѣм, и помысли создати каменую церковь святыя Богородица, и пославѣ приведе мастеры отъ Грькѣ, заченшо здати»¹.

Будівництвом і розписом займалися візантійські майстри. Літописне повідомлення підтверджується археологічними знахідками – уламками давньої цегли (плінфи), на яких збереглися клейма з грецькими літерами. Значний масштаб робіт поставив перед греками складне завдання. Установлено, що під час зведення храму до його проекту вносили зміни, так що довелося навіть розбирати деякі ділянки вже готових стін. У 996 р. спорудження церкви Богородиці завершилося (див. ілюстр.1):

* Козюба Віталій Костянтинович – молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України, відділ археології Києва
E-mail: vkozuba@mail.ru

¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. II: Ипатьевская летопись. – Москва, 2001. – Стб. 106.

«Володимиръ же видивъ церковь свѣршену, и вшедь в ню помолися Богу, глаголя: Господи Боже! Призри с небеси и вижь, посѣти виноград своего, и свѣрши, яже насади десница твоя, люди сия новые, имже обратилъ еси сердца в разумъ, познати тебе истиннаго Бога; и призри на церковь сию, юже создахъ недостойныи рабъ твои, во имя рожьшая ти матери и Приснодѣвья Марья Богородица; и аще помолиться кто въ церкви сеи, то оуслыши молитву его, и отпусти вся грѣхы его, молитвы ради пречистыя Богородица»².

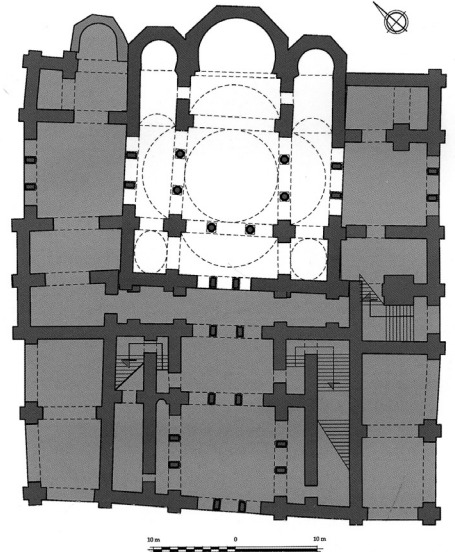

Ілюстр. 1
Освячення церкви Богородиці, 996 р.
Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

нянина, який прислужився князеві ще під час облоги Корсуня. «Настас Десятинний» протримався на своїй посаді до 1018 р. і, ставши розпорядником награваного майна польського короля Болеслава Хороброго (той брав участь у громадянській війні між синами Володимира на боці Святополка), покинув Київ разом із польським військом.

Церква Богородиці Десятинна до середини XIII ст. залишалася найбільшим після київської Софії храмом Русі – її розміри становили 41х34 м. Тринєфну чотиристовпну центральну частину з трьох боків оточували кілька десятків приміщень (так званих галерей) різного призначення. Їх було збудовано також за часів Володимира, наприкінці X ст., про що свідчать уламки плінфи з рельєфним тризубом – знаком хрестителя Русі. Оскільки собор не

Храм був соборним. Служили в ньому візантійські священники, яких Володимир привіз із Корсуня (Херсонеса). Київський князь дав на утримання церкви десятую частину своїх доходів, від чого вона й отримала другу назву – Десятинна («се даю церкви сеи святеи Богородице от имения своего и от моих град десятую часть [...] и вдасть десятину»)³. Наглядачем над церковними прибутками Володимир поставив Анастаса Корсу-

Ілюстр. 2
Гіпотетична реконструкція просторового рішення Десятинної церкви 989–996 рр. Автор – П.Л.Зиков, 2012 р.

² Там же. – Стб.108–109.

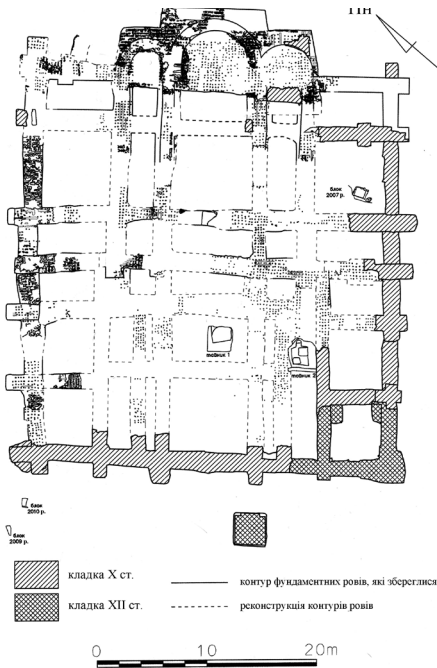
³ Там же. – Стб.109.

мав прямих аналогів ані у візантійській архітектурі, ані в руському кам'яному зодчестві наступних століть, питання реконструкції його зовнішнього вигляду досі залишається дискусійним (див. ілюстр.2).

Десятинна церква відзначалася своїм оздобленням. Стіни прикрашали мозаїка та фресковий розпис, підлогу було інкрустовано кам'яною мозаїкою, багатокольоровими полив'яними плитками різного розміру й форми, також її вкривали червоно-фіолетові пірофілітові (шиферні) плити. Вівтар мав мармурові різьблені плити. В інтер'єрі привертала увагу мармурові колони, різьблені капітелі, плити⁴. Через багате убранство та велику кількість мармуру сучасники називали церкву Богородиці «мраморяной». Дах споруди вкривала керамічна черепиця, і це було єдиним випадком у давньоруській архітектурі.

Ілюстр.3
Вигляд фундаментів Десятинної церкви під час розкопок.
Фото 2007 р.

Ілюстр.4
План залишків Десятинної церкви X–XIII ст.,
складений за результатами розкопок
2005–2011 рр.

Під 1039 р. літопис повідомляє про повторне освячення собору: «Священа бысть церкви свята Богородица, юже созда Володимерь, отець Ярославль, митрополитомъ Феопеньтомъ»⁵. Цю подію дослідники пов'язували з добудовами до храму галерей, але розкопки 2005–2011 рр. підтвердили їх зведення одночасно з ядром церкви (див. ілюстр.3). Натомість було знайдено кілька великих блоків стін, споруджених в XI ст., так що нове освячення собору за часів Ярослава Мудрого можна пов'язувати з ремонтом чи добудовою другого ярусу галерей у 1030-х рр. Останні дослідження вказали на масштабну реставрацію Десятинної церкви й у першій третині XII ст., коли в південно-західному куті старі стіни та, частково, фундаменти кінця X ст. було замінено новими, а перед центральним, західним входом, праворуч від нього, звели масивний (2,9x2,8 м) пілон, який слугував підпоркою-аркбутаном західного фасаду споруди (див. ілюстр.4)⁶.

⁴ Архипова Е. Резной камень в архитектуре Древнего Киева. – К., 2005. – С.23–43; Васильев Б.Г. Орнаментальные мотивы фресок Десятинной церкви в Киеве // Труды Государственного Эрмитажа (далі – ТГЭ). – Т.65: Первые каменные храмы Древней Руси. – Санкт-Петербург, 2012. – С.74–85.

⁵ ПСРЛ. – Т. II. – Стб.141.

⁶ Иоаннисян О.М., Ёлшин Д.Д., Зыков П.Л., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю.В. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.) //

У Десятинній церкві було поховано її фундатора – князя Володимира (помер 1015 р.) та його дружину, візантійську принцесу Анну (померла 1011 р.): «Поставиша и въ святѣи Богородици церкви, юже бѣ самъ создалъ [...] и вложиша и въ гробѣ мраморяни, спрятавшѣ тѣло его с плачемъ великимъ, блаженаго князя»⁷. Згідно з хронікою Титмара Мерзебургського (1018 р.), саркофаги сановного подружжя стояли «на виду посеред храму»⁸.

У 1044 р. за ініціативи Ярослава Мудрого в Десятинній церкві було врочиство перепоховано його дядьків – князів-язичників Ярополка та Олега Святославичів. Для цього довелося здійснити обряд хрещення кісток померлих – винятковий випадок у східнохристиянській практиці. Також тут знайшли вічний спочинок великий князь київський Ізяслав Ярославич («оуложиша и в раку камяну и моромряну»; помер 1078 р.) та його син Ростислав (помер 1093 р.). Є свідчення писемних джерел, що Володимир перепоховав у церкві княгиню Ольгу – у кам'яному або дерев'яному саркофазі. За словами Іакова Мніха

«въ гробѣ, идѣ же лежитъ блаженое и честное тѣло блаженныя княгинѣ Ольги, гробѣ камень малъ въ церкви святыя Богородица [...] и на верху гроба оконце сътворено и туда видити тѣло блаженныя княгинѣ Ольгѣ лежаще цѣло, да иже кто вѣроу приидеть, отворится оконце и видить честное тѣло ея лежаще цѣло, и дивяся чюду таковому, толико лѣтъ въ гробѣ лежашу тѣлу не раздрушимомуся»⁹.

У «Проложному житіі княгині Ольги» зазначається, що Володимир «въземъ от земля тѣло бабы своея нетлѣнно, вложѣ въ раку дрѣвяноюу и постави въ церкви святыя Богородица, юже самъ създа»¹⁰.

Отже, із семи згаданих у джерелах поховань принаймні чотири було здійснено в мармурових саркофагах. Різьблені уламки кількох із них удалося виявити під час археологічних досліджень церкви в різні роки, як і півдесятка саркофагів, виготовлених із пірофілітового сланцю (шиферу) – м'якого каменю червоно-фіолетового кольору, який на території Східної Європи зустрічається тільки в районі Овруча, на півночі Житомирщини. Серед них вирізняються два цілих саркофаги – простий, не орнаментований, знайдений у південній галереї храму, який пов'язували з похованням князя Володимира, і різьблений, виявлений ззовні храму, біля його північної стіни. Останній прикрашено символами та орнаментом на ранньохристиянські мотиви: хрести, кипариси в арках, прості хрести із трапецієподібним розширенням променів, кола, з'єднані вузлами плетеного орнаменту¹¹. Обидва згаданих саркофаги зараз експонуються в Національному заповіднику «Софія Київська».

ТГЭ. – Т.49: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. – Санкт-Петербург, 2009. – С.330–366; *Івакін Г.Ю., Іоаннісан О.М., Йолишин Д.Д.* Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008–2011 рр. // *Слов'яни і Русь: археологія та історія.* – К., 2013. – С.77–84.

⁷ ПСРЛ. – Т.П. – Стб.115.

⁸ *Титмар Мерзебургский.* Хроника. – Москва, 2009. – С.163.

⁹ «Память и похвала» Иакова Мниха // *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* – Кн.2. – К., 1888. – С.20–21.

¹⁰ Проложное житие кн. Ольги // Там же. – С.68.

¹¹ *Архипова Е.* Резной камень в архитектуре Древнего Киева. – С.43–51.

Цілком вірогідно, поховань у Десятинній церкві було більше, адже в її південно-західному куті існував аркосолій – спеціальна ніша під аркою у стіні для встановлення рак, а кількість знайдених у храмі саркофагів (цілих або в уламках) перевищує згадане у джерелах число похованих тут представників знаті.

У соборі зберігалися християнські святині. Під 1007 р. літопис згадує про принесення святих. Можливо, це були мощі Папи Римського Климента та його учня Фіва, вивезені Володимиром із Корсуня. Титмар Мерзебургський називає в Києві церкву Св. Климента¹² – це повідомлення пояснюють існуванням приділу цього святого в Десятинному храмі. Про мощі св. Климента згадано в кількох літературних творах XI–XIII ст. Так, коли в 1147 р. на київському соборі вищих ієрархів виникло питання про законність поставлення митрополитом місцевого єпископа Кліма Смолятича без дозволу Константинополя, чернігівський єпископ Онуфрій звернув увагу на те, що Київ має мощі (голову) римського святого мученика, і благословення ними може замінити дозвіл патріарха:

«Онофрии же Черниговский рече: азъ свѣде – достоить ны поставити, а глава оу насъ есть святого Климента, яко же ставятъ Гръци роукою святого Ивана. И тако сгадавше, епископи главою святого Климента поставиша митрополитомъ»¹³.

У ризниці церкви зберігалися ікони, хрести, книги, церковне начиння, частину якого Володимир привіз із Корсуня, а також парадний одяг («портъ») самого князя-хрестителя. Під час міжусобних воєн реліквії собору, а також Св. Софії та київських монастирів не раз ставали об'єктом грабунку, про що двічі, під 1171 і 1203 рр., згадує літопис:

«И Десятинную святую Богородицю разграбиша, и монастыри всѣ, и иконы одраша, и иныхъ поимаша, и кресты честныя, и ссуды священныя, и книги, и порты блаженыхъ первыхъ князьи, еже бяху повѣшали в церквахъ святыхъ на память себе»¹⁴.

Для зберігання коштовних реліквій усередині церкви було влаштовано так званий «тайник» – окреме підземне приміщення-схованку. Він мав форму прямокутного колодязя розмірами 1,6х1,3 м, дно якого розташовувалося на глибині майже 5 м від рівня підлоги храму¹⁵. Земляні стінки схованки були помаранчевого кольору від впливу вогню.

Десятинна церква володіла землями. У літописі під 1172 р. згадується місто «Полоне» – центр невеликої волості на південному заході Київської землі (нині – райцентр Хмельницької обл. Полонне), що належала цьому храму. При нападі половці «и ѿхаша за Києвъ воевать и приѿхаша к Полоному, къ святѣи Богородицѣ к граду к Десятинному»¹⁶.

У грудні 1240 р. Десятинна церква стала останнім оплотом киян при обороні міста від військ хана Батия. Коли монголо-татарам удалося захопити частину

¹² Титмар Мерзебургский. Хроника. – С.163.

¹³ ПСРЛ. – Т.П. – Стб.341.

¹⁴ Там же. – Т.І: Лаврентьевская летопись. – Москва, 2001. – Стб.418.

¹⁵ Каргер М.К. Древний Киев. – Т.І. – Москва; Ленинград, 1958. – С.498–503.

¹⁶ ПСРЛ. – Т.П. – Стб.556.

укріплень біля Лядських воріт (сучасний майдан Незалежності), оборонці відступили до храму Богородиці й за ніч звели навколо нього барикади:

«гражанѣ же создаша пакы другии град около святое Богородицѣ. Наоутрѣя же придоша на нѣ, и бысть брань межи ими велика; людем же, оузбѣгшимъ на церковь и на комарь церковныя, и с товары своими, от тягости повалишася с ними стѣны церковныя, и приять бысть град сице воими»¹⁷.

У ХХ ст. один із дослідників Десятинної церкви – М.К.Каргер – висловив думку, що споруда завалилася не від великої кількості людей зі своїм майном («товарь»), які скупчилися на верхньому ярусі та на даху, а від ударів монгольських стінобитних машин-пороків¹⁸. Літописна оповідь про облогу Києва містить багато деталей, які говорять про те, що в основу переказу покладено слова свідка подій, не вірити яким немає підстав. Зрозуміло, що для захоплення Десятинної церкви, якби вона не завалилася, нападникам зручніше було б вибити дерев'яні двері храму, а не його кам'яно-цегляні стіни, які мали товщину 1–1,2 м.

Ілюстр.5
Край братської могили загиблих у 1240 р.
біля Десятинної церкви. Фото 2007 р.

Навколо собору в різні роки було знайдено чотири братських могили, в яких поховано сотні загиблих киян – чоловіків, жінок, дітей (див. ілюстр.5). Деякі кістяки мали сліди травм або були обпалені. Довжина однієї з поховальних ям на сучасній вул. Десятинній становила 14 м, а шар кісток у ній перевищував 0,5 м. В іншій могилі, на схід від церкви, під похованими було виявлено великий залізний процесійний хрест, покритий з обох боків посрібленими бронзовими плас-

тинами¹⁹. Його дорогоцінну інкрустацію – коштовне каміння, емальовані медальйони із зображеннями святих – вірогідно, обідрали загарбники.

Свідчення трагічних подій грудня 1240 р. – згаданий вище «тайник», на дні якого знайдено рештки двох людей, літньої й молоді, котрі за допомогою двох лопат, відер та мотузки намагалися врятуватися з оточеної монголо-татарами церкви, прокопуючи боковий хід. Вони мали при собі золоті та срібні прикраси. Ці люди, а також ще одна особа, яка прагнула схватись у ніші у верхній частині колодязя, загинули при руйнуванні церкви. Під час розкопок у «тайнику» було знайдено рештки ще трьох людей, котрі, вірогідно,

¹⁷ Там же. – Стб.785.

¹⁸ Каргер М.К. Древний Киев. – Т.П. – Москва; Ленинград, 1961. – С.12.

¹⁹ Білоусова В. Культурні речі з колекції «Десятинна церква» НМІУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення. – К., 1996. – С.75, 147.

упали в нього під час обвалу храму. Серед знахідок на цьому незвичному об'єкті – залізні меч, шолом та дві сокири, які свідчать про останній бій біля Десятинної церкви, різноманітні побутові предмети, глиняний та дерев'яний посуд, шістнадцять кам'яних формочок для лиття прикрас, що, вочевидь, належали київському майстрові-ювелірові, котрий намагався схватись у храмі Богородиці²⁰.

Під час земляних робіт або розкопок ХІХ–ХХ ст. біля Десятинної церкви було виявлено два десятки скарбів, пов'язаних з обороною Києва 1240 р. Серед них вирізняється знайдений власником церковної садиби О.С.Анненковим у 1842 р. Знахідка, за словами свідків, ледь умістилася у два мішки. У складі скарбу був золотий посуд, сотні золотих та срібних прикрас (колти зіркоподібні та з перегородчастими емаллями, сережки, медальйони, ланцюжки), срібні монетні гривни. Переважна частина цих речей безповоротно втрачена для науки (розпорошена, продана на переплавку). У різних музеях світу зберігається всього лише близько десяти предметів зі «скарбу Анненкова»²¹.

Поодинокі та, зважаючи на руїнацію церкви в 1240 р., несподівані повідомлення про її архітектуру знаходимо у цінному джерелі – «Списку руських міст далеких та близьких». Цей документ, як вважають, було створено наприкінці ХІV ст. в канцелярії митрополита Кіпріана. У розділі, присвяченому містам Київської землі («А се Киевськыи гроди») зазначено, що храм колись мав 25 бань: «Киевъ деревянь на Днепрѣ, а церкви: святаа Богородиця десятинная камена, была о полутретьятцати версѣх»²². Зважаючи на те, що згадки у «Списку...» щодо кількості куполів інших церков відповідають дійсності (у новгородській Софії – 6, полоцькій Софії – 7, київській Софії – 13 (в останньому випадку укладач помилився на 1 купол, що й не дивно, оскільки важко знайти ракурс, з якого було б одночасно видно їх усі)), викликає особливий інтерес походження інформації саме про 25 куполів Десятинної. Оскільки на той час церква перебувала в руїнах (згадується в минулому часі), порахувати кількість її бань у натурі не було жодної можливості. Сучасні знання про візантійську архітектуру Х–ХІ ст., установлені розміри храму Богородиці не дають підстав для припущення про існування саме такої кількості куполів. Можливою підказкою для з'ясування походження звістки щодо «полутретьятцати версѣх» Десятинної церкви є її план, уточнений завдяки останнім археологічним дослідженням 2005–2011 рр. Навколо композиційного ядра споруди, що дійсно могло мати 5 верхів, розташовувалися приміщення (компартаменти), кількість яких дорівнювала 20 (див. ілюстр.2)²³. Вірогідно, у кінці ХІV ст. (час укладання «Списку...») за збереженими нижніми частинами стін храму, його внутрішніми перегородками й лопатками, можна було підрахувати кількість внутрішніх об'ємів, і це число було прийняте за кількість куполів давньої споруди.

²⁰ Каргер М.К. Древний Киев. – Т.І. – С.500–502.

²¹ Строчкова Л. Ювелірні вироби з колекції «Десятинна церква» у НМІУ та МІКУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві... – С.79, 157, 158; Еванс Х. Ювелірні вироби зі скарбів Десятинної церкви: Колекція Метрополітен-Музею (Нью-Йорк) // Там само. – С.160–161.

²² ПСРЛ. – Т.ІІІ: Новгородская I летопись. – Москва, 2000. – С.475.

²³ Зыков П.Л. Материалы к реконструкции Десятинной церкви в Киеве на основании археологических исследований // ТГЭ. – Т.65. – С.136–161.

Перше свідчення про церкву Св. Миколи Десятинного належить до 1605 р., коли згадувався її священик Пилип. Цей храм був дерев'яним і, судячи із зображення на плані Києва 1638 р. Атанасія Кальнофойського, приземкуватим, зі скатною формою покрівлі. Стояв він на місці давньої церкви, поряд із залишками її південно-західного кута²⁴.

Існує три версії походження нової назви храму. Найбільш поширена думка, що тут зберігалась ікона св. Миколая. За іншою, приміщення в південно-західному куті старої володимирової церкви, яке частково вціліло після руйнації собору у XIII ст., було приділом св. Миколая. Також висловлювалося припущення, що церкву Св. Миколи Десятинного було споруджено в пам'ять про загиблих киян, адже взяття ворогом Києва сталося 6 грудня 1240 р., у день св. Миколая²⁵.

За доступними на сьогодні джерелами, церква Св. Миколи Десятинного постала на рубежі XVI–XVII ст. Як і значна частина київських храмів, у першій третині XVII ст. вона підпорядковувалася місцевому греко-католицькому митрополитові. У 1633 р., після вступу на престол польського короля Владислава IV, у Речі Посполитій було проголошено нову політику релігійної терпимості. У рамках цього процесу в Києві відбувався перехід (іноді силовий) церков та монастирів під зверхність новообраного митрополита Петра (Могили), котрий узяв курс на відродження давніх київських святинь, будівництво яких у той час пов'язували з Володимиром Святим. Серед них церкви – Василівська (Трьохсвятительська) та Спаса на Берестові. У 1635 р. ієрарх наказав (як згадано в «Патериконі» Сильвестра Косова) «Десятинну церкву Пресвятої Діви викопати з мороку підземного й відкрити денному світлу». Тоді ж було вирішено використати мурований залишок південно-західного кута давньої споруди для створення нової. Зберігся документ із прізвищами 8 київських міщан, які надали певні суми (від 3 до 25 злотих) на зведення храму²⁶. Наступного року дерев'яну церкву Св. Миколи Десятинного розібрали й, вірогідно, використали для будівництва нової. Спорудити та облаштувати новий храм за життя митрополита Петра не вдалося. У заповіті 1646 р. він розпорядився взяти зі своїх коштів «тисячу злотих» для його «остаточного відновлення»²⁷. У середині XVII ст. нова церква мала три куполи, як видно з панорами Києва 1651 р. голландського художника Абрагама ван Вестерфельда. На південному фасаді могилянської церкви у два ряди було розміщено кам'яні блоки з 11 грецькими літерами, котрі, припускають, знайшли при розчистці фундаментів Десятинної церкви в 1635 р. і які прикрашали фасад храму в період Русі. Ще 2 літери було виявлено під час розкопок XIX ст.²⁸

²⁴ Ёлшин Д., Ивакин Г. Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники) // Ruthenica – Т. IX. – К., 2010. – С. 95.

²⁵ Описание Десятинной церкви в Киеве. – К., 1872. – С. 9; Муравьев А. Н. Путешествие по святым местам русским. – Ч. 1. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 560; [Лебединцев П. Почему Десятинная в Киеве церковь известна в народе под именем Десятинного Николая // Киевская старина. – 1883. – № 8. – С. 755–757.

²⁶ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття: Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 198.

²⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд. III. – К., 1874. – С. 72.

²⁸ Архипова Е. Резной камень в архитектуре Древнего Киева. – С. 24–28.

Навколо собору існував великий міський цвинтар XVII–XVIII ст. Перша задокументована згадка про нього відноситься до 1647 р., коли «біля церкви Десятинної мурованої» було поховано малого сина відомого хроніста, київського православного шляхтича польського походження Йоакима Єрлича²⁹. Про давній цвинтар тут свідчать і гравюри XIX ст., на яких зображено храм в оточенні хрестів і могильних плит. Вірогідно, перші поховання на цьому місці з'явилися ще на рубежі XVI–XVII ст., коли почала функціонувати церква Св. Миколи Десятинного. Під час археологічних досліджень XX–XXI ст. було виявлено понад півтисячі могил пізньосередньовічного часу³⁰.

Одне з поховань пов'язувалося з Володимиром Святим. Першу згадку про знахідку «святої реліквії» («swiete reliquiaew») бачимо в передмові до книги Атанасія Кальнофойського «Тератургима» (1638 р.). Розлогий виклад обставин і деталей виявлення мощів князя Володимира з'явився у XVIII ст. і наведений у творі митрополита Самуїла (Миславського), що побачив світ 1795 р. Згідно з ним, після суботньої молитви у церкві Св. Миколи Десятинного Петро (Могила) при огляді навколишньої території помітив недалеко від храму яму. Ієрарх наказав її розкопати, у результаті чого було знайдено два мармурових саркофаги («гробь»), в яких, судячи з покладених туди табличок із написами, покоїлися кістки Володимира Святого та його дружини Анни. Голову з володимирового поховання спочатку поклали у храм Преображення Господнього (Спаса на Берестові), а потім – в Успенській церкві Києво-Печерського монастиря³¹. Нижню щелепу князя в 1638 р. митрополит Петро підніс у дар московському цареві Михайлові Федоровичу, вона зберігалась в Успенському соборі Кремля. Натомість зап'ястя опинилося в київській Софії. Усі ці мощі не збереглися.

Свого часу ще митрополит Євгеній (Болховітинов) висловив сумніви з приводу належності знайдених Петром (Могилою) кісток князеві Володимирі³². Існує кілька суттєвих обставин, які заперечують подібне ототожнення. Так, саркофаги хрестителя Русі та його дружини стояли посеред церкви, натомість поховання, знайдене в 1630-х рр., було у землі, нижче рівня підлоги храму; князя схоронили в мармуровому саркофазі, а у XVII ст. було виявлено пірофілітовий, що підтвердили розкопки XIX ст.; покладення до могил свинцевих табличок із написами практикувалося в Києві саме у часи митрополита Петра, а не за руського періоду. До того ж «святим» (як ідеться в написі, нібито знайденому в похованні) Володимира почали називати лише з середини XIII ст., після його канонізації – на цей час Десятинна церква вже стояла в руїнах, а всі її реліквії (мощі, князівські поховання посеред храму) було втрачено.

У 1654 р. Київ перейшов під зверхність Московії. Десятинна церква опинилася в межах дерев'яного острогу – «малого города», збудованого

²⁹ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд. I. – К., 1874. – С. 40.

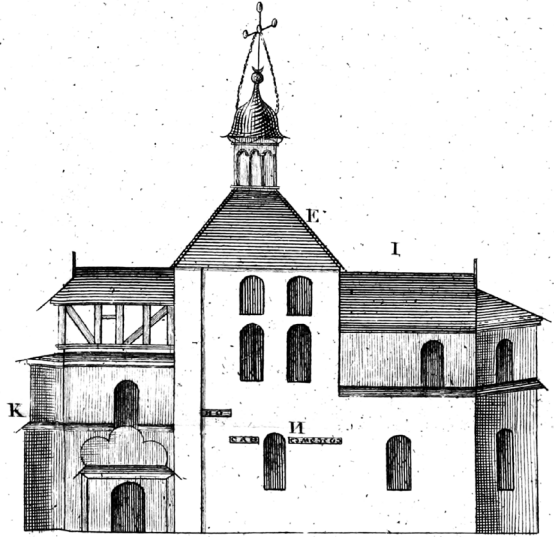
³⁰ Козюба В. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. // Ruthenica – Т. IV. – К., 2005. – С. 203–208.

³¹ Миславский С. Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. – К., 1795. – С. 80–81, прим.

³² [Болховитинов Е.]. Замечания на книгу: Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве // Московский телеграф. – 1830. – № 6. – С. 345–349.

московськими стрільцями. Після влаштування нового престолу відновлену церкву Різдва Богородиці Десятинну було повторно освячено. Ще до 1682 р. із західного боку до неї прибудували «трапезу дерев'яну», а до 1700 р. над східною частиною з'явився другий ярус із приділом апостолів Петра й Павла. У 1758 р. у храмі зробили ремонт коштом черниці київського Фролівського монастиря Нектарії (княгині Н.Б.Долгорукової). Тоді було замуровано тріщину у вівтарній стіні та проведено фасадні роботи³³.

Збереглося одне із зображень фасадів діючої церкви Різдва до її демонтажу в 1828 р., яке дає загальне уявлення про вигляд храму у другій половині XVII–XVIII ст. (див. ілюстр.6). Споруда складалася з трьох частин. Східну завершувала гранчаста апсида. Перший ярус, збудований за часів П.Могили, був цегляним, другий – дерев'яним. Центральна частина церкви представляла собою прямокутну цегляну вежу з чотирискатним дахом, яка закінчувалася невеликою банею та главою з хрестом. Основу цього об'єму становили стіни Десятинної церкви, збудовані під час ремонту XII ст. Західна частина храму була

Ілюстр.6
Південний фасад Десятинної церкви другої половини XVII – початку XIX ст. Малюнок 1824 р.

триярусною, дерев'яною. До неї з південного боку примикав невеликий тамбур-вхід³⁴. Довжина споруди становила близько 20 м, її мурованої частини – 14 м, ширина – 7 м. Широко відома літографія руїн Десятинної церкви, виконана Еразмом Фабіанським у 1857 р.³⁵, та її переробка на малюнку І.С.Панова, представленому на гравюрі Адольфа Франсуа Паннемакера (1880 р.)³⁶, де, як вважають сучасні дослідники, зображено чимало недостовірних деталей.

У 1824 р. за ініціативи київського митрополита Євгенія (Болховітінова) К.А.Лохвицький провів археологічні роботи на фундаментах Десятинної церкви. Додаткове обстеження залишків храму, здійснене петербурзьким архітектором М.Є.Єфимовим у 1826 р., дало уявлення про його план кінця X ст. Власник церковної садиби О.С.Анненков вирішив власним коштом звести нову споруду, у результаті чого було зруйновано стару, могильянських часів, основу якої становили стіни ще часів ремонту церкви Богородиці XII ст.

Новий храм за проектом архітектора В.П.Стасова побудували впродовж 1828–1842 рр. Він являв собою великий кубічний об'єм із масивним

³³ Ёлшин Д., Ивакин Г. Церковь Рождества Богородицы Десятинная... – С.76.

³⁴ Там же. – С.78 (рис.2), 98 (рис.12).

³⁵ Галерея киевских достопримечательных видов и древностей. – Тетр.VI. – К., 1857. – Табл.1.

³⁶ Полевой П. Очерки русской истории в памятниках быта. – Ч.II. – Санкт-Петербург, 1880. – С.15.

центральною барабаном і чотирма меншими куполами по кутах. Споруда мала розміри 28х28 м. Подібну, але меншу церкву Олександра Невського В.П.Стасов звів дещо раніше (освячена 1829 р.) в Потсдамі, під Берліном (див. ілюстр.7). Стиль цих храмів став висхідним у розвитку нового, «російсько-візантійського» напрямку імперського зодчества. Архітектура нової споруди не надто подобалася сучасникам, особливо порівняно з розташованою поряд Андріївською церквою. Критичні оцінки висловлювали М.В.Закревський, М.П.Погодін, К.В.Широцький та інші відомі дослідники історії. Перший, зокрема, зауважував: «Дивне поєднання смаків різних народів. До того ж загальний вигляд цієї будівлі важкий і багато втрачає від сусідства з граціозним творінням Растреллі»³⁷.

Ілюстр.7
Церква Олександра Невського
(1826–1829 рр.) в Потсдамі. Сучасне фото

Іконостас церкви було виконано в популярному тоді стилі ампір. Образи на царських вратах становили собою майстерні копії написаних відомим художником В.Л.Боровиковським для царських врат Казанського собору Санкт-Петербурга. У лівій частині розташували ікону св. Миколая, котра, як уважали, дала назву й самій церкві в першій половині XVII ст. На північній стіні храму, у приділі святителя Миколая, знаходився портрет св. Ольги, який, за висновком мистецтвознавця XIX ст. Я.І.Смирнова, був копією зображення св. Марії Магдалини голландського художника Квентіна Метсиса (1466–1530 рр.)³⁸. Тут, у північному приділі, після 1908 р. розміщувався й згаданий вище різьблений пірофілітовий саркофаг, знайдений біля північного фасаду церкви X ст. У правому приділі святого рівноапостольного князя Володимира під стіною стояла сіра мармурова гробниця на його честь. На саркофазі в повен зріст було зображено самого князя. Під гробницею в підцерків'ї можна було побачити гладкий пірофілітовий саркофаг, в якому нібито знайшли останки хрестителя Русі.

У північно-західній частині храму існував приділ на честь апостолів Петра й Павла, до якого було перенесено іконостас старої могилянської церкви. Тут поставили масивну шафу, в якій експонувалися речі, виявлені при розкопках Десятинної церкви, у тому числі уламки мозаїки й мармурових саркофагів із різьбленням, пірофілітові плити, фрагменти фрескового розпису, серед яких вирізнялося зображення жіночого лику, а також давній дзвін. Частину знахідок розмістили на хорах. У церковній ризниці зберігалися рукописне Євангеліє київського походження 1429 р. та Новий Заповіт 1581 р., перекладений на староукраїнську мову³⁹.

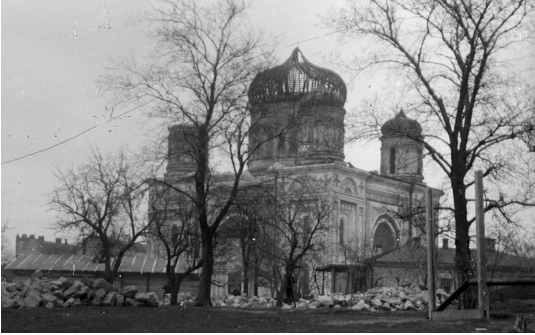
Масштабні археологічні дослідження Десятинної церкви проводили Д.В.Мілеєв (1908–1914 рр.), М.К.Картер (1938–1939 рр.) та Г.Ю.Івакін

³⁷ Закревський М.В. Описание Киева. – Т.1. – Москва, 1868. – С.290.

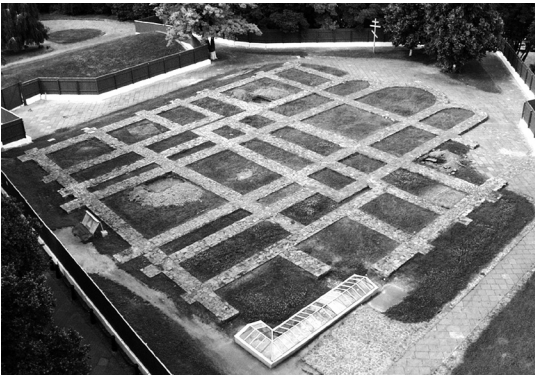
³⁸ Широцький К.В. Киев: Путеводитель. – К., 2008 [репринт вид. 1918 р.]. – С.87.

³⁹ Там же. – С.91.

(2005–2011 рр.). Це дало змогу уточнити деталі плану першого мурованого християнського храму Русі, з'ясувати особливості його архітектури та внутрішнього убранства, простежити етапи функціонування споруди в різні історичні періоди.

Ілюстр.8
Початок руйнування Десятинної церкви.
Фото 1936 р. Науковий архів Інституту археології НАН
України

Ілюстр.9
Викладка плану фундаментів храму, здійснена 1982 р.
Фото 2005 р.

Наприкінці 1920-х рр. більшовицька влада закрила церкву Різдва Богородиці Десятинну, передавши її Крайовій інспектурі охорони пам'яток культури з метою створення тут археологічного музею. Але реалізувати цей задум так і не вдалося. У 1936 р. храм зруйнували (див. ілюстр.8).

Після війни на місці Десятинної церкви з червоного каміння було здійснено викладку її загального плану. У південно-західному куті під склом експонувалася ділянка фундаменту храму, відремонтованого у XII ст. (див. ілюстр.9). По завершенню археологічних досліджень 2005–2011 рр. підмурки давнього собору засипано піском і глиною з метою їх консервації. Зараз вирішується питання пошуку найбільш вдалого варіанту музеєфікації цієї непересічної пам'ятки. Маємо надію, що майбутнє залишків Десятинної церкви не буде пов'язане з реалізацією політичних, ідеологічних та бізнесових інтересів

окремих груп нашого суспільства, а ґрунтуватиметься на міжнародному та національному законодавстві у сфері охорони пам'яток культури.

The paper presents brief history of the first Rus' temple – St. Virgin Desiatynna Church, made on a basis of historical sources and results of resent archeological studies.

Keywords: *St. Virgin Desiatynna Church, prince Volodymyr, Nativity of the Virgin Church, St. Nicholas Desiatynnyi Church.*

А.Л.КОТЕНКО *

ЕТНОГРАФІЧНО-СТАТИСТИЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ П.ЧУБИНЬСЬКОГО В ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ КРАЙ

На основі невідомого раніше листування П.Чубинського пропонується новий погляд на етнографічно-статистичну експедицію в Південно-Західний край – не лише як на захід вдля збирання українського фольклору. По-перше, діяльність П.Чубинського слід розглядати в контексті тогочасної деполонізаційної політики Російської імперії, а його самого – як виконавця важливого державного завдання. По-друге, П.Чубинський і старогромадівці під час експедиції переслідували ще й власну мету, котра, серед іншого, полягала в науковому вивченні обширів українського національного простору.

Ключові слова: Чубинський, етнографічно-статистична експедиція, Південно-Західний край.

Незважаючи на те, що від написання вірша «Ще не вмерла Україна» минуло вже понад 150 років, його автор, Павло Платонович Чубинський, залишається одним із найменш вивчених українських діячів XIX ст. І хоча останнім часом про нього було видано аж три книги¹, однак повної наукової біографії досі так і не з'явилося, а дослідження окремих епізодів його життя актуальне й сьогодні². Одне із таких маловивчених питань – історія «найкапітальнішої справи малоросійської етнографії», етнографічно-статистична експедиція П.Чубинського в Південно-Західний край, проведена ним за сприяння Російського географічного товариства (РГТ) впродовж 1869–1870 рр. Досі

* Котенко Антон Леонідович – доктор філософії, молодший науковий співробітник Центру історичних досліджень, Національний дослідницький університет «Вища школа економіки» (Санкт-Петербург, Російська Федерація)
E-mail: anton.kotenko@gmail.com

¹ Дойков Ю. Предтеча украинской свободы. – Архангельск, 2007; Зиль А. Народознавец: Павло Чубинський і його доба. – К., 2009; Чердиченко Д. Павло Чубинський. – К., 2005.

² Досі здається вірним понад двадцятирічної давності зауваження В.Дудка про те, що «у вивченні життєпису і наукового, публіцистичного та літературного доробку Павла Чубинського [...] немає помітного поступу. [...] Автори загалом нечисленних новітніх публікацій звертаються переважно до вторинного джерельного матеріалу, та і той використовують далеко не повністю». Дотепер єдиною значною публікацією матеріалів про Чубинського залишається стаття Ф.Савченка (див.: Савченко Ф. Листи П.П.Чубинського до Я.П.Полонського (1860–1874) // За сто літ. – Кн.6. – Х.; К., 1930. – С.134–144). Проте це листування, як і кореспонденція, видана В.Дудком та В.Шандрою (див.: Дудко В. Павло Чубинський і літературний фонд (1863 р.) // Київська старовина. – 1991. – №1. – С.165–175; Шандра В. Листи П.П.Чубинського з Архангельська до О.І.Кістяківської (1864–1865) // Український археографічний щорічник. – Вип.3/4. – Т.6/7. – К., 1999. – С.458–464), стосується першої половини 1860-х рр. і пов'язана з арештом П.Чубинського та його засланням в Архангельську губернію восени 1862 р. Єдиними ж відомими матеріалами про П.Чубинського 1870-х рр., в яких ідеться, зокрема, про заходи щодо організації Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві, а також про видання редактованих ним «Праць етнографічно-статистичної експедиції», досі, здається, є публікації Г.Жигецького та П.Попова понад півстолітньої давності (див.: Жигецький Г. П'ять листів П.П.Чубинського до М.І.Костомарова // За сто літ. – Кн.4. – Х.; К., 1929. – С.55–59; Попов П. Лист П.Чубинського до М.Максимовича // Народна творчість та етнографія. – 1969. – №3. – С.66–68), а також спогади Ф.Вовка (див.: Вовка Ф. П.П.Чубинський: Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. – 1914. – №1. – С.43–60) та кілька листів П.Чубинського до О.Кістяківського, уведені в науковий обіг А.Зилем.

залишаються незрозумілими її мотиви, не описано організацію та проведення, як і не названо всіх причетних до цього заходу як із боку українофілів, так і петербурзького РГТ. Можливо, причина полягає саме в недоступності відповідних документальних матеріалів. Попередні автори писали про цю подію переважно або на основі розповіді про неї її керівника у вступній статті до першого тому праць експедиції³, спогадів Ф.Вовка та листування П.Чубинського з М.Костомаровим⁴, або ж тогочасної періодики⁵, а відтак тексти сучасних істориків не набагато відрізняються від статей столітньої давності, наприклад О.Піпіна чи А.Ярошевича⁶. Нові відомості про експедицію, що можуть бути досить важливими не лише для історії української етнографії, але й загалом для історії українського руху та Росії 1870-х рр., можна знайти в кореспонденції П.Чубинського з петербурзьких архівів. Частину їх (17 листів до Л.Майкова⁷ та лист до П.Семенова⁸) датовано періодом 5 грудня 1869 – 8 грудня 1878 рр., вони зберігаються у фонді 166 відділу рукописів Інституту російської літератури (Пушкінський дім) РАН. Решта кореспонденції П.Чубинського (32 листи, 2 телеграми до РГТ, Ф.Остен-Сакена⁹, М.Венюкова¹⁰, П.Семенова, Л.Майкова) зберігається у фондах 1-1870 та 1-1872 архіву РГТ. Цей епістолярний корпус становить найбільше відоме на сьогодні джерело з історії підготовки, проведення та підбиття підсумків експедиції П.Чубинського. Усі ці документи досі не було введено в науковий обіг¹¹. Здається, не бачив їх і автор найретельнішої праці з історії українського руху кінця 1860 – початку 1870-х рр. Ф.Савченко.

³ Див., напр.: *Куницький А.* Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский (1839–1884) // Советская этнография. – 1956. – №1. – С.77–85 (укр. пер. див.: *Куницький О., Чубинська К.* Перша етнографічна експедиція на Правобережжю України // Народна творчість та етнографія. – 1971. – №6. – С.66–70); *Падюка Н.* Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка. – Вип.1. – Л., 2008. – С.435–458; *Петрук Н.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – С.43–47; *Чередниченко Д.* Павло Чубинський. – С.234–249; *Чорна Л.* Південно-Західний відділ Російського імператорського географічного товариства і його роль в українському національному відродженні: Дис. ... канд. іст. наук. – Ізмаїл, 2005. – С.46–53.

⁴ Див., напр.: *Зиль А.* Народознавець... – С.235–275; *Коляда І.* Науково-культурницька та громадська діяльність П.П.Чубинського (за матеріалами спогадів сучасників) // Краєзнавство. – 2012. – №1. – С.66–73. Останній автор особливо наголошує на «широті ідей та ораторській майстерності П.Чубинського (див.: Там само. – С.71).

⁵ *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870 рр. – Х.; К., 1930. – С.10–13.

⁶ *Пытин А.* История русской этнографии. – Т.3: Этнография малорусская. – Санкт-Петербург, 1891. – С.347–356; *Ярошевич А.* Памяти П.П.Чубинського // Рада. – 1909. – №12. – 16 січня. – С.2.

⁷ Леонід Миколайович Майков (1839–1900 рр.) – історик літератури, бібліограф, етнограф. У 1867–1870 рр. був секретарем, а в 1873–1886 рр. – головою відділу етнографії РГТ.

⁸ Петро Петрович Семенов-Тянь-Шанський (1827–1914 рр.) – мандрівник, статистик, географ і державний діяч, із січня 1872 р. – віце-голова РГТ, який від 1867 р. очолював комісію відділів етнографії та статистики товариства з підготовки та проведення етнографічно-статистичної експедиції у Західний край.

⁹ Федір Романович Остен-Сакен (1832–1916 рр.) – учений, мандрівник, державний діяч. У 1865–1871 рр. – секретар РГТ.

¹⁰ Михайло Іванович Венюков (1832–1901 рр.) – мандрівник, географ. У 1873–1874 рр. – секретар РГТ.

¹¹ Науково-технічна обробка фонду 166 відділу рукописів Інституту російської літератури почалася лише 1998 р., а вперше і востаннє справу 1089 у грудні 1963 р. переглядала І.Колесницька (1917–1994 рр.) – фольклорист, доцент кафедри історії російської літератури Ленінградського державного університету. Так само ніхто не цікавився і справою 236 (опис 2) з фонду 166, в якій зберігається лист П.Чубинського до П.Семенова від 4 квітня 1872 р.

Сподіваємося, що, спираючись на згадане листування, у цій статті нам вдасться повніше описати події, пов'язані з П.Чубинським та організованою ним експедицією. Водночас ці документи дають змогу не просто відтворити кілька деталей із життя відомої людини, але й висунути важливі тези.

По-перше, вони дозволяють нам контекстуалізувати діяльність П.Чубинського. У 1869 р. він не просто випадково зайшов до своїх друзів у штабквартиру РГТ у провулку Демидова, прямуючи з Архангельська в Бориспіль, і домовився з ними про фінансування й підтримку у збиранні українських пісень та обрядів. Експедицію слід насамперед розглядати як частину ширших імперських деполонізаційних заходів, що їх почали проводити у Західному краї Російської імперії після польського повстання 1863–1864 рр. Отже, своїми поїздками П.Чубинський виконував важливе державне завдання, а видані в результаті «Праці етнографічно-статистичної експедиції» стали не просто величезною колекцією українських народних пісень і звичаїв, але й недвозначною політичною заявою. По-друге, на нашу думку, ці листи також дозволяють припускати, що експедиція П.Чубинського могла бути замислена і проведена ним та його однодумцями в Києві не лише для збирання українського фольклору й доведення «російськості» населення на правому березі Дніпра, але й з метою української національної територіалізації. Якось С.Павличко зауважила, що в новітній період своєї історії Україна була уявлена у всіх її вимірах, окрім, можливо, географічного¹². Насправді ж будь-яка національна територія є поняттям історичним, і діячі кожного національного руху другої половини ХІХ ст. приділяли надзвичайну увагу територіалізації своїх націй. Останнім часом ця їх діяльність цікавить дедалі більше дослідників абсолютно відмінних історичних контекстів, що лише підтверджує слушність цього твердження¹³. Розглядаючи сьогодні карту світу, ми бачимо там Україну, адже знаємо, де вона розташована, як виглядає її картографічне зображення. Головні герої нашої статті цього ще не знали, користувалися зовсім іншими репрезентаціями простору і творили свою мапу України, не будучи абсолютно впевненими, якою та зрештою стане. Саме через внесок у формування картографічного образу України експедицію П.Чубинського та її праці, видані 1872–1878 рр. у Петербурзі, на нашу думку, слід уважати одними з найважливіших історій українського національного руху другої половини ХІХ ст.

¹² Павличко С. З інтерв'ю 1998 р. // *Її ж.* Фемінізм. – К., 2002. – С.260.

¹³ Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – С.212–221; Миллер А. Империя и нация в воображении русского национализма // *Его же.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – Москва, 2009. – С.217–240; Goswami M. Producing India: from colonial economy to national space. – Chicago, 2004; Haslinger P. Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938. – München, 2010; Herb G.H. Under the map of Germany: nationalism and propaganda 1918–1945. – New York, 1996; Kotenko A. The Ukrainian project in search of national space, 1861–1914: PhD diss. – Budapest, 2014; Paasi A. Territories, boundaries and consciousness: the changing geographies of the Finnish-Russian border. – Chichester, 1995; Petronis V. Constructing Lithuania: ethnic mapping in tsarist Russia, ca. 1800–1914. – Stockholm, 2007; Popova I. Nationalizing spatial practices: Hungarians and the Habsburg Empire, 1700–1848: PhD diss. – Budapest, 1999; Weber E. In search of the hexagon // *Idem.* My France: politics, culture, myth. – Cambridge, 1991. – P.57–71; Winichakul T. Siam mapped: a history of the geo-body of a nation. – Honolulu, 1994.

***

Плани щодо етнографічного дослідження Західного краю почали обговорювати в Російському географічному товаристві в 1860-х рр. У 1862 р. на хвилі реформ, або, можливо, під впливом національних міркувань держава підтримала цю ініціативу, виділивши для неї 10 тис. руб.¹⁴ За словами одного з відповідальних за експедицію, П.Семенова, значення цих досліджень полягало в тому, що вони «могли вказати на обставини, які перешкоджали розвитку [...] добробуту племені, що чисельно переважало у Західному краї (білорусів, литвинів, малоросів), а внаслідок цього полегшити урядові й пошуки способів для покращення цього добробуту»¹⁵. При цьому імена можливих її учасників в Південно-Західному краї не обмежувалися названими в передмові до першого тому праць П.Чубинського О.Гільфердінгом, А. фон Бушеном та М.Кояловичем¹⁶: в обговоренні проекту експедиції брав участь і М.Костомаров¹⁷, а крім того, приблизно в той самий час (у лютому 1862 р.) до РГТ звертався і П.Куліш, котрий просив товариство про відкріпний лист, яким йому доручили б займатись етнографічними дослідженнями простолюду правого берега Дніпра, тим самим забезпечивши лояльність і співпрацю з боку місцевої влади¹⁸. Січневе повстання 1863–1864 рр. змусило РГТ змінити плани, проте воно ж зробило їх ще актуальнішими; цілий ряд державних інституцій одразу розпочали збирати статистичну інформацію про населення краю¹⁹, а 12 березня 1863 р. міністр народної освіти О.Головнін, зважаючи на нагальність розуміння етнічного складу населення цих територій, через брак інших джерел та відкладення експедиції навіть пропонував віце-голові РГТ терміново вдосконалити й перевидати етнографічну карту слов'ян П.Шафарика 1842 р.²⁰ Для ініціаторів цих заходів проблема полягала в тому, що, незважаючи на росифікаторські акції держави після польського повстання 1830 р. і поступове розуміння різниці між «поляками» та «народженими у західних губерніях» за Миколи І²¹, у Російській імперії Західний край усе

¹⁴ Семёнов-Тян-Шанский П. История полувековой деятельности Императорского русского географического общества 1845–1895. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1896. – С.375. Цікаво, що подання імператору про це робив міністр народної освіти О.Головнін, а не внутрішніх справ П.Валуев, і кошти було виділено саме з бюджету освітнього відомства.

¹⁵ Там же. – С.377.

¹⁶ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т.1. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1872. – С.IV.

¹⁷ Staliūnas D. Making Russians: meaning and practice of russification in Lithuania and Belarus after 1863. – Amsterdam, 2007. – P.110.

¹⁸ З квітня 1862 р. товариство звернулося до міністра внутрішніх справ П.Валуева з питанням, чи той не заперечує (див.: Архив Русского географического общества (далі – АРГО). – Ф.1-1862. – Оп.1. – №14).

¹⁹ Staliūnas. D. Making Russians... – P.111.

²⁰ Малося на увазі врахування нових даних під час перевидання етнографічної карти європейської Росії П.Кеппена 1851 р. При цьому перша не задовольняла РГТ через те, що стосовно російських земель «була заснована на недостатньо точних даних» і «мала деякі важливі помилки» (наприклад, на думку товариства, невірно було показане польське населення Білостоцької області, а новгородців відділено від великоросів як окремий етнос); з іншого боку, карта П.Кеппена не демонструвала розподілу слов'ян на різні етноси, а росіян – на велико-, мало- і білорусів. Див. докл.: Российский государственный исторический архив. – Ф.733. – Оп.142. – №23. – Л.1–14; Семёнов-Тян-Шанский П. История полувековой деятельности. – Ч.1. – С.379–382.

²¹ Долбилов М. Поляк в имперском политическом лексиконе // Понятия о России: к исторической семантике имперского периода / Под ред. А.Миллера, Д.Сдвижкова, И.Ширле. – Т.2. – Москва, 2012. – С.300.

ще сприймався як Польща. Так, наприклад, М.Драгоманов обурено згадував, що столична преса дуже мало знала про цю територію, наводячи як приклад статтю «Лист із Польщі» з другого числа «Паруса» І.Аксакова за 1859 р., надіслану з Житомира²². Незважаючи на поступове введення в обіг після повстання 1860-х рр. ідеологеми про західні губернії як про «споконвіку російський і православний край», навіть тоді в ув'язненні влади ці території часом асоціювалися з «чимось на зразок заморських колоній західноєвропейських імперій»²³.

Вивчення заморських володінь було одним із головних мотивів виникнення в тогочасній Європі географічних товариств. Ці інституції споряджали наукові експедиції, координували діяльність їх учасників та знаходили фінансування. Специфіка Російського географічного товариства, створеного 1845 р. за підтримки Миколи І та міністра народної освіти С.Уварова (у 1849 р. воно отримало статус імператорського), полягала в тому, що майже одразу між його членами почалися гарячі обговорення завдань та ролі установи. У результаті в дискусіях навколо статуту товариства 1848 р. гору здобула «російська фракція», котра прийняла досить патріотичну програму, за якою головною метою діяльності РГТ було дослідження саме власної держави, запобігання перетворенню Російського географічного товариства на «Географічне товариство в Росії»; російська ж етнографія поступово ставала «*Volkskunde*» (наука, мета якої полягає в дослідженні власного народу), а не «*Völkerkunde*» (вивчення неєвропейських народів)²⁴. Патріотичне наукове знання про західні окраїни імперії могло допомогти практичному розвитку цих територій і вирішенню проблем, пов'язаних з їх «польськістю». Так, наприклад, саме РГТ стало в 1860-х рр. місцем експертного обговорення аргументів для визначення напрямку проведення залізниць на півдні імперії: чи краще було прокласти їх з огляду на економічні міркування від Одеси через Харків на Москву (альтернативою був напрямок Таганрог – Харків – Москва), або через політичні мотиви тіснішого зв'язку Південно-Західного краю з центром все ж з Одеси на Москву через Київ?²⁵ Відповідно, головною метою майбутнього етнографічного дослідження дев'яти губерній Західного краю в першу чергу мало стати розуміння загальної ситуації у цій частині імперії, актуальність можливого сепаратизму та проведення етнографічних меж між різними народностями, а не просто вивчення їх кількості та звичаїв²⁶. На думку Д.Сталюнаса, політична мета цієї експедиції була очевидною з дискусії навколо неї в РГТ: під час її проведення вчені мали насамперед визначити, яка

²² Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – Т.4. – 1875. – С.172, прим.2.

²³ Долбилов М. Поляк в имперском политическом лексиконе. – С.312, 320.

²⁴ Семёнов-Тян-Шанский П. История полувековой деятельности... – Ч.1. – С.38–39; Knight N. Science, empire, and nationality: ethnography in the Russian Geographical Society, 1845–1855 // Imperial Russia: new histories for the empire / Eds. J.Burbank, D.L.Ransel. – Bloomington, 1998. – P.108–141; Staliūnas D. Making Russians... – P.111–112; Vucinich A. Science in Russian culture: a history to 1860. – Stanford, 1963. – P.351–352.

²⁵ Див.: Известия Императорского русского географического общества. – Т.1. – 1865. Також див.: Rieber A. The debate over the southern line: economic integration or national security? // Journal of Ukrainian Studies. – Vol.29. – 2004. – P.371–397.

²⁶ Известия Императорского русского географического общества. – Т.3. – 1867. – С.95.

етнічна група переважала на цих територіях і яким був національний склад місцевих дворянства та чиновництва. Отримавши такі дані, влада могла використати їх для покращення становища білорусів, малоросів і литвинів та нової шкільної й церковної політики на цих землях²⁷. Держава потребувала наукового знання про своє західне прикордоння, щоб довести його російськість, патріотична громадська організація РГТ була готова його надати, а тому проведення етнографічно-статистичної експедиції у Західний край загалом можна вважати вдалим прикладом співпраці громадянського суспільства, науки і влади в імперії Романових²⁸.

У жодному разі не применшуючи заслуг керівника експедиції, ми хотіли б підкреслити, що етнографічна діяльність П.Чубинського від самого початку була організована державою й тими урядовцями, які прихильно ставилися до ідеї співпраці з місцевими елітами Західного краю для підриву там «польського впливу». У січні 1865 р. РГТ почало обговорювати питання організації експедиції з генерал-губернаторами краю, проте у відповідь на запит товариства в березні того ж року міністр внутрішніх справ П.Валуев не дозволив її проведення²⁹. Незважаючи на відсутність формального узгодження, у квітні 1866 р. на засіданні відділу етнографії РГТ було створено комісію з підготовки експедиції, у травні географи знову звернулися до очільника МВС і у червні отримали дозвіл та обіцянку сприяти всіма силами з боку міністерства³⁰. Того ж року П.Чубинський здобув свою першу срібну медаль Російського географічного товариства за рецензію на «Опис Архангельської губернії» М.Козлова³¹; у лютому 1867 р. за поданням відділу статистики його обрали членом-співробітником РГТ³², а в березні 1869 р. П.Чубинський, секретар Архангельського губернського статистичного комітету, став уже дійсним членом товариства³³. Напевно, зважаючи на його досвід діяльності на півночі Росії та знання ситуації на півдні імперії, у Петербурзі вирішили обрати саме П.Чубинського для проведення запланованого дослідження Південно-Західного краю.

Ще до початку експедиції її опитувальники було опубліковано в офіційних виданнях усіх трьох губерній Південно-Західного краю, а також у «Подольских епархиальных ведомостях». Крім того, майже 500 примірників адресно розіслали тим, хто міг би надати експедиції важливу й цікаву інформацію. У результаті вже в березні 1869 р. самих пісень у П.Чубинського назбиралося близько 10 тис., а загальна кількість матеріалу невпинно зростала³⁴. Крім того, ще напередодні своєї першої поїздки П.Чубинський сам звернувся по допомогу до губернських статистичних комітетів³⁵, а також попросив Ф.Остен-Сакена забезпечи-

²⁷ *Staliūnas D.* Making Russians... – P.118–119.

²⁸ Про громадянське суспільство в Російській імперії, його співпрацю з державою та типівість цієї ситуації для тогочасної Європи див.: *Bradley J.* Voluntary associations in Tsarist Russia: science, patriotism, and civil society. – Cambridge, 2009. – P.86–127.

²⁹ Известия Императорского русского географического общества. – Т.1. – 1865. – С.144, 178.

³⁰ Там же. – Т.2. – 1866. – С.68, 72, 88.

³¹ Там же. – С.130, 133.

³² Там же. – Т.3. – 1867. – С.3.

³³ Там же. – Т.5. – 1869. – С.107.

³⁴ АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.71.

³⁵ *Чубинский П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т.1. – Вып.1. – С.ХІІІ.

ти йому сприяння міністерств просвіти, фінансів, державного майна та шляхів сполучень³⁶. На початку жовтня 1869 р. П.Чубинський нагадав Ф.Остен-Сакену про своє прохання, а також запропонував йому додатково звернутися до обер-прокурора Синоду, щоб той забезпечив співпрацю місцевих архієреїв, адже, наприклад, волинський архієпископ у відповідь на прохання про допомогу заявив П.Чубинському, що ця експедиція його не стосується і він співпрацюватиме з нею лише тоді, коли отримає відповідний наказ від церковного начальства³⁷. 8 лютого 1870 р., уже під час другої поїздки, П.Чубинський учергове питав Ф.Остен-Сакена, чи звертався той із проханням про допомогу до відповідних відомств³⁸.

У РГТ, здається, почали реагувати на листи П.Чубинського наприкінці 1869 – на початку 1870 рр. Так, 12 січня 1870 р. київський губернатор М.Катаказі просив губернські рекрутські присутствія заповнити складені П.Чубинським таблиці про антропологічні дані рекрутів, набраних у Південно-Західному краї³⁹. А 19 лютого того ж року віце-голова РГТ Ф.Літке звернувся до обер-прокурора Синоду та міністрів народної просвіти (Д.Толстого), фінансів (М.Рейтерна), державного майна (О.Зеленого) і шляхів сполучень (В.Бобринського) з повідомленням про експедицію та проханням сприяти їй із боку духовництва й службовців відповідних відомств⁴⁰. 26 лютого 1870 р. канцелярія Д.Толстого повідомила Ф.Літке, що той написав київському, волинському і подільському архієпископам про співпрацю із П.Чубинським⁴¹. Того ж дня міністерство державного майна відповіло, що його очільник «віддав розпорядження забезпечити повну співпрацю з боку управлінь державним майном відрядженому до цих губерній Чубинському»⁴². 28 лютого РГТ отримало ноту з міністерства народної просвіти про те, що «зміст відношення Літке про запрошення службовців відомства МНП у Південно-Західному краї щодо надання допомоги Чубинському переслано попечителєві Київського навчального округу для вживання відповідних заходів»⁴³. Тим самим днем датовано й відповідь канцелярії міністра шляхів сполучень, в якій ішлося про те, що він «віддав розпорядження, щоб управління десятого округу шляхів сполучень і підвідомчі йому особи в південно-західних губерніях повідомляли Чубинському всі наявні у них статистичні дані»⁴⁴. Останнім і, можливо, найважливішим у переліку державних високопосадовців, який забезпечив підтримку експедиції, був новопризначений генерал-губернатор Південно-Західного краю О.Дондуков-Корсаков, якому 4 квітня 1870 р. Ф.Літке відправив листа з подякою за постійну допомогу експедиції⁴⁵, і котрий таким чином розпочинав свій експеримент

³⁶ АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.1.

³⁷ Там же. – Л.1 об.

³⁸ Там же. – Л.26.

³⁹ Там же. – Л.6. Самі таблиці див.: Л.7–11.

⁴⁰ Там же. – Л.30–31 об.

⁴¹ Там же. – Л.36.

⁴² Там же. – Л.37.

⁴³ Там же. – Л.38. Як згадував пізніше О.Русов, їх прогімназія отримала листа від РГТ із проханням про допомогу та співпрацю з П.Чубинським (див.: Русов А. Из воспоминаний о П.П.Чубинском // Украинская жизнь. – 1914. – №1. – С.39).

⁴⁴ АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч. 2). – Л.39.

⁴⁵ Там же. – Л.47.

загравання з українофілами, продовженням якого за кілька років стане відкриття в Києві Південно-Західного відділу РГТ⁴⁶.

Отже, у свою подорож П.Чубинський вирушив матеріально та морально підтриманий і протегований властями. Він виправдав сподівання всіх зацікавлених в експедиції сторін: імперської влади, петербурзьких географів та українофілів. З останньої своєї поїздки влітку 1870 р. П.Чубинський так опишував попередні враження від побаченого:

«Любий Леоніде! Вибач, що досі тобі не писав. Безперервні роз'їзди та заняття цілковито поглинали мій час. Я спішив і спішу скористатися літом та зручними шляхами сполучення. Не досипаю й переважно сплю під час їзди, хоча сон на возі не особливо хороший. Зі звіту ти побачиш, що роботи мої йдуть успішно, і я сподіваюся на збирання величезної колекції матеріалів. Сумне враження справляє Південно-Західний край. Чудова природа, розумне і поетичне російське (“русское” – А.К.) населення безжалюбно експлуатується жидами та поляками. Смішно чути, що Південно-Західний край обрусів, це неправда. Поляк і жид залишаються тими ж замкнутими і ворожими всьому російському (“русскому” – А.К.) станами-націями. Цікаво, що в Південно-Західному краї велика земельна власність належить полякам, капітал і промислове мистецтво – жидам, праця – російському (“русскому” – А.К.) православному. Таким чином, кожна з груп населення вибрала собі особливу економічну роль, причому на долю російського (“русского” – А.К.) населення випала найбільш невдячна – вічної худоби. Спорядження експедиції в теперішній час досить доречне, як побачиш із надісланого звіту»⁴⁷.

При цьому П.Чубинський особливо вказував на дуже важливу різницю між католиками та поляками. Тут необхідно зазначити, що в Російській імперії до 1860-х рр. розрізнення між «католиками», «поляками», «малоросами», «росіянами», «литвинами» переважно робили за релігійним критерієм⁴⁸. За формулою Олександра П.: «Я повністю переконаний, що полонізм – це католицизм», католики автоматично вважалися поляками, а православні – росіянами⁴⁹. Питання ж про доцільність російщення костелу та про те, чи можуть росіяни бути католиками, викликало бурхливе обговорення в публічній сфері⁵⁰. Проте після польського повстання 1863–1864 рр. найпоширенішим критерієм для визначення етнічної належності того чи того населення поступово ставала мова. Саме її обрали головним маркером ідентичності й для запланованої експедиції РГТ⁵¹.

⁴⁶ Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении. – Санкт-Петербург, 2000. – С.153–172.

⁴⁷ Рукописный отдел Института русской литературы РАН (далі – РО ИРЛИ). – Ф.166. – Оп.3. – №1089. – Л.24.

⁴⁸ Див., напр.: Эркерт Р. Этнографический атлас западнорусских губерний и соседних областей. – Санкт-Петербург, 1863. Етнографічна карта П.Кеппена 1851 р. була винятком із загального правила.

⁴⁹ Долбилов М., Миллер А. Западные окраины Российской империи. – Москва, 2006. – С.233.

⁵⁰ Долбилов М. Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. – Москва, 2010. – С.460–479.

⁵¹ Семёнов-Тян-Шанский П. История полувековой деятельности. – Ч.1/3. – С.376.

При цьому під «мовою» малася на увазі «рідна», тобто та, якою людина говорила від народження (адже «своєю» цілком могли називати й польську, що переважала у церковних практиках на цій території)⁵². Один з активних діячів РГТ 1860-х рр. П.Бобровський у 1864 р. видав спеціальну статтю, в якій пояснював, що головним критерієм розмежування слов'янського населення Західного краю на «різні племена» необхідно вважати саме мову⁵³, критикуючи в лютому 1869 р. нову етнографічну карту Царства Польського за те, що її автор визначив місцеве населення за віросповіданням, «тоді як наука вважає головною етнографічною ознакою саме мову»⁵⁴. Такий підхід дозволяв зацікавленій стороні різко зменшити кількість «польського» населення Західного краю, довівши таким чином його «російськість». М.Коялович, один із найвідоміших тогочасних діячів, котрий брав активну участь у деполонізації західних окраїн Російської імперії, чітко вказував на це на прикладі праці згаданого П.Бобровського про Гродненську губернію: якщо за атласом Р.Еркерта 1863 р. головним критерієм розрізнення її населення була релігія, у ній проживало 270 000 поляків, то за описом П.Бобровського їх кількість становила лише 83 800 осіб⁵⁵.

Саме на різницю між обома підходами авторитетно й науково вказував і П.Чубинський. 4 квітня 1872 р., опрацьовуючи результати експедиції, він писав П.Семенову:

«Я вже казав вашій достойності, що католик і поляк у цьому краї не тотожні. Виявляється, що з числа католиків менше однієї третини можуть бути названі поляками, решта – малоруси й відрізняються від решти малоруської народної маси лише релігією. Я вважав обов'язком зробити короткий нарис характеру культури місцевих поляків – це буде багато у чому новим, – так як питання про поляків було досі питанням політики чи публіцистики, а не етнографії. Узагалі я вживаю всі старання на розробку етнографічної статистики цього краю, хоча ревізійна комісія дорікнула мені за те, що я, зібравши велику кількість матеріалів, ухилився начебто від головного завдання експедиції. Я прошу вашу достойність після надсилання мною нариса поляків, наказати друкувати його вслід за нарисом євреїв»⁵⁶.

Звернімо увагу на частку «вже» з першого речення: здається, експедиція П.Чубинського мала довести гіпотезу, попередньо обговорену ще до його поїздки. Напевно, саме велике значення цього питання пояснює й те, чому серед

⁵² *Staliūnas D. Making Russians...* – P.113. Цікаво, що мовні критерії відходили на другий план, коли йшлося про етнічну належність дворян: усіх католиків-шляхтичів Західного краю автоматично вважали поляками (див.: *Ibid.* – P.117).

⁵³ *Бобровский П.* Можно ли одно вероисповедание принять в основание племенного разграничения славян Западной России. – Санкт-Петербург, 1864.

⁵⁴ *Известия Императорского русского географического общества.* – Т.5. – 1869. – С.177. М.Долбілов додає, що подібний підхід був особливо дієвим у таких випадках, як описана П.Бобровським Гродненська губернія, де на 54% православних припадало 34% католиків; використання ж критерію «народності» давало іншу пропорцію: 78% росіян і 10% поляків. На думку дослідника, «виводячи подібні цифри, влада готувала ґрунт для заходів, націлених саме на підживання такого впливу» (див.: *Долбілов М.* Русский край, чужая вера... – С.189).

⁵⁵ *Коялович М.* О расселении племён Западного края России. – Москва, 1863. – С.11.

⁵⁶ РО ИРЛИ. – Ф.166. – Оп.5. – №236. – Л.1–1 об.

інших причин перший випуск сьомого (!) тому праць експедиції, в якому містилася спільна стаття П.Чубинського та К.Михальчука про поляків, і котрий, за словами коментаторів, викликав «суспільний та політичний інтерес»⁵⁷, вийшов уже в 1872 р., одночасно з першим томом праць (другий випуск сьомого тому, присвячений малоросам, з'явився лише 1877 р.): «об'єктивне» знання, здобуте в подорожах П.Чубинського, мало якнайшвидше стати доступним для читачів⁵⁸. У самій же статті автори впевнено, на підставі отриманих знань, стверджували:

«Поняття “католик” і “поляк” у цьому краї часто змішувалися, і тому кількість поляків була досить великою. Цієї помилки не уникали і статистичні комітети під час складання списків населених місць, в яких число католиків і поляків тотожне. Водночас насправді це далеко не так. Щоб не припуститися подібної помилки, я, хоча й мав під рукою списки населених місць, проте вважав за необхідне вимагати з кожної католицької парафії окремо списки поселень, що належали до парафії, з позначенням у кожному прихожан за станами. Потім, під час поїздок краєм, я намагався дослідити, наскільки кожен стан католиків може бути зарахований до числа поляків, так як за однією релігією нерозважливо було б зараховувати до числа поляків тих, хто, за винятком релігії, ані за мовою, ані за вдачею, ані за свідомістю не може бути зарахований до складу польської національності цього краю»⁵⁹.

За П.Чубинським, загалом у трьох губерніях Південно-Західного краю налічувалося 389 100 католиків. Ця кількість відрізнялась від попередніх даних статистичних комітетів (412 000), оскільки, за словами дослідника, він користувався парафіяльними списками, тоді як у статистичних комітетах базувалися на результатах діяльності поліції кожного повіту, які, своєю чергою, виходили з даних станових приставів і кварталних наглядців, що виводили свої дані з інформації, наданої волосними правліннями і парафіяльними священиками; відповідно, проходячи через багато рук, з'являлися помилки⁶⁰. Але крім зменшення загальної кількості католиків, із них тепер, на думку П.Чубинського, поляками справді можна було назвати лише дворян-католиків (які складали дві третини всієї кількості поляків), невелику частину міщан (6400 з загальної кількості 62 987 міщан-католиків) і ходячкової шляхти (13 200 з 132 000 ходячкових шляхтичів-католиків), а також селян-мазурів, які переселилися у цей край (5060 зі 126 236 селян-католиків). У результаті, із 389 100 місцевих католиків поляками можна було вважати лише чверть, 91 000 осіб. Із цього П.Чубинський робив необхідний і, додамо, бажаний для влади висновок:

«Таким чином, серед католиків поляки далеко не переважають; вони складають усього 25%; решта 75% католиків – малоруси, яких близько 298 000 душ, так що з православними малорусами, яких майже 4 450 000, усе малоруське населення Південно-Західного

⁵⁷ Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. – С.133.

⁵⁸ Чубинский Т. Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т.7. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1872. – С.213–291.

⁵⁹ Там же. – С.274.

⁶⁰ Там же. – С.280.

краю становить майже 4 750 000 душ обох статей. Серед цього численного населення поляки складають мізерний відсоток»⁶¹.

Віддаючи зрозумілий пріоритет етнографічним критеріям визначення етнічної належності населення Західного краю, автори тогочасних описів також намагалися на його основі підважити ще один, найулюбленіший, аргумент польських інтелектуалів. У 1863 р. у своєму описі Гродненської губернії згадав П.Бобровський писав, що

«в тому, що країна, яка складає сучасну Гродненську губернію, була і є справді російська, тобто населена переважно народом російським, котрий говорив непольською мовою та сповідував православну віру, у тому ми переконуємось: по-перше, з історичних пам'яток, що дійшли до нас, і по-друге – з мови головної маси народонаселення, котра внаслідок історичних подій втратила лише частково первісну віру, але зберегла свою первісну мову – мову дреговичів, деревлян, бужан та нарв'ян»⁶².

Як можна бачити з останніх слів, крім мови та релігії свою роль у дискусії про належність Західного краю грали й історичні аргументи, завданням яких було «звести еру Речі Посполитої на цих землях до рівня задовгого сну історії»⁶³.

Скористався цим інструментом і П.Чубинський. У своїй доповіді про «малоросійське населення» краю під час представлення результатів дослідження у відділі етнографії РГТ 15 січня 1872 р. він наголошував, що

«збіжність наріч і говорів із поділами Нестора на окремі народці свідчить про давність населення Південноросійського краю. Указані Нестором підрозділи існують і досі, незважаючи на всеможливі перевороти, як-от набіги печенігів, хозарів та половців, татарський погром, панування Литви й народну спустошливу боротьбу з поляками»⁶⁴.

Ті самі «несторові племена» фігурували й у пізнішій статті К.Михальчука, яка увійшла до другого випуску сьомого тому праць експедиції. На цьому ж робили наголос і автори публікацій у «Киевлянині»⁶⁵. На думку А.Зиля, своїми згадками про Нестора П.Чубинський хотів перш за все заперечити відому тезу М.Погодіна про німецьке походження малоросів⁶⁶. Проте наведені вище

⁶¹ Чубинский Т. Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т.7. – Вып.1. – С.281–289. Ці головні тези П.Чубинського з'явилися також і в розрахованому на ширшу аудиторію виданні (див.: Календарь Юго-Западного края на 1873 год / Под ред. В.Борисова, П.Чубинского. – К., 1872. – С.58–66).

⁶² Бобровский П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Гродненская губерния. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1863. – С.619–620.

⁶³ Долбилов М. Русский край, чужая вера... – С.186. На думку дослідника, саме цим бажанням задавнити досліджувані етноси й пояснюються згадки П.Бобровським під час опису «білорусів», «чорнорусів» та «полішуків» їхніх «пращурів» – кривичів, дреговичів, деревлян і бужан, – а також картографічне їх зображення автором опису Віленської губернії А.Коревою.

⁶⁴ Известия Императорского русского географического общества. – Т.8. – 1872. – С.96.

⁶⁵ Киевлянин. – 1872. – №11. – 25 января. – С.2; 1872. – №85. – 18 июня. – С.1.

⁶⁶ Зиль А. Народознавец... – С.267.

приклади П.Бобровського у випадку з Гродненською губернією та А.Кореви – з Віленською дозволяють нам припускати, що головним для П.Чубинського було все-таки підважити саме польські історичні претензії на ці території.

Крім наукових текстів, важливим способом популяризації ідей про «російськість» Західного краю Російської імперії в 1860-х рр. стають етнографічні карти. Гарним прикладом застосування всіх описаних вище підходів можна вважати видання петербурзькою Археографічною комісією як додатку до «Документів, що пояснюють історію Західноросійського краю» трьох послідовних мап: Східної Європи XII ст., Речі Посполитої 1772 р. (обидві були раніше опубліковані Й.Лелевелем) та сучасної етнографічної карти Західного краю. Редактори прагнули протиставити «справжню» історичну належність цих територій (безпідставним) вимогам поляків щодо повернення до новіших кордонів 1772 р., які були ще дивнішими з огляду на етнічний склад населення:

«Треба подивитися на третю додану нами карту Західної Росії – етнографічну. Вона найкраще допоможе розсіяти сумніви, чи існують і чи у великій масі росіяни (“русские” – А.К.) й литвини на тому просторі, котрий зазвичай замальовується польською фарбою як територія майбутньої польської держави. Порівнявши цю карту з картою Лелевеля 1772 р., не можна не погодитися, що як і польська держава, котра справді колись існувала, так і сучасні проекти майбутньої польської держави страшенно довільні в етнографічному розумінні. [...] Але ці природні, наглядні думки [...] отримують ще більшу силу, якщо порівняти сучасну етнографічну мапу Західної Росії з першою розміщеною нами картою Лелевеля 1139 р. Тоді з'ясується з вражаючою ясністю факт дивовижний, що етнографічні кордони російських племен Західної Росії нашого часу збігаються з державними кордонами Росії 1139 р. і лежать набагато далі на захід – у Польщу й Австрію – нинішніх державних кордонів Російської імперії. [...] Чи відновляться коли-небудь етнографічні кордони російського племені, ми не знаємо й не беремося судити, але знаємо та вважаємо себе у праві сказати, що небагато держав Західної Європи можуть похвалитися, щоб наука етнографії так підтверджувала природність і законність їхньої державної території, як підтверджує вона законність та навіть скромність російської державної території у Західній Росії»⁶⁷.

У цьому контексті не дивно, що результати і свого дослідження П.Чубинський закріпив додатком до текстової частини – «Картою католиків, а в тому числі й поляків, Південно-Західного краю». На ній різнонасиченим червоним кольором автор показав відсоткове співвідношення католиків і православних у всіх повітах, літерами позначив абсолютне число католиків у кожному з них, а штрихування вжив для того, щоб довести перевагу відсоткового співвідношення місцевих малоросів (звичайно, і католиків, і православних) до поляків. Локалізуючи останніх переважно в Подільській губернії (з найбільшою кількістю, до 40% загального населення, у Проскурівському повіті), П.Чубинський таким чином

⁶⁷ Документы, объясняющие историю Западнорусского края и его отношения к России и к Польше. – Санкт-Петербург, 1865. – С. CLXXVIII–CLXXXVI.

візуально доводив, що території Південно-Західного краю не польські, а російські. Можливо, саме через велике політичне значення цього питання він наполягав на тому, щоб підготовлені ним карти було виготовлено в якомога більшому масштабі. На питання про те, наскільки детальними він хотів би їх бачити, 16 червня 1873 р. П.Чубинський відповідав М.Венюкову:

«На Ваш лист від першого червня спішу повідомити наступне: я, звичайно, прагну найшвидше видати мої праці, але якщо карти будуть містити у собі менше подробиць, то, звичайно, викликатимуть й менше статистичного інтересу. Що стосується ціни видання карт, то я надрукував карту такого самого формату (про цукробурякові й рафінадні заводи) і за 500 екземплярів було сплачено 186 руб. Правда, карти про євреїв та поляків докладніші, а відповідно й коштуватимуть дорожче, але мені здавалося, що заради наукового інтересу не варто було б їх скорочувати. Хоча, якщо кошти товариства не дозволяють, то мені здається можливим видання карт у меншому масштабі, і у цьому випадку всілякі скорочення та зміни віддаю на розгляд Ваш та Петра Андрійовича Гільтенбрандта, оскільки сам я, у теперішній час, не можу зайнятися цією справою»⁶⁸.

Як відзначає Д.Сталюнас, тим часом представники влади в Петербурзі отримували повідомлення від чиновників на місцях про те, що поляки готували міжнародний конгрес із намірами порушити на ньому питання про «мученицьке становище 10 млн польського населення»⁶⁹. Відповідно, зменшити їх кількість на території Західного краю та показати, що вони не складають тут переважної більшості населення, було вкрай необхідно не лише для внутрішньоімперського вжитку, але й для російської антипольської пропаганди за кордоном. За припущенням В.Петроніса, саме тому, наприклад, сучасній організації експедиції етнографічний атлас Р.Еркерта вийшов двома мовами: французькою в 1863 р. і російською в 1865 р.; при цьому тоді як французька версія для зовнішнього використання показувала, що поляки не становлять етнічної більшості на цих територіях (відповідно, збільшивши кількість білорусів та малоросів), і мала протистояти польській пропаганді, російська версія, навпаки, збільшивши кількість поляків у краї, мала привернути пильнішу увагу влади⁷⁰. Тими самими мовами – російською та французькою – було видано й згадані вище «Документи, що пояснюють історію Західноросійського краю», причому їх карти було оформлено винятково французькою мовою. На нашу думку, саме у цьому контексті треба розглядати й запрошення П.Чубинського на VIII Міжнародний статистичний конгрес у Петербурзі 1872 р.⁷¹, і участь видань його експедиції в II Міжнародному географічному конгресі в Парижі 1875 р. Російський павільйон, який відвідувало до 12 000 осіб на день, став третім за кількістю експонатів на виставці, а найкращим представництвом міг похвалитися відділ етнографії.

⁶⁸ АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.183.

⁶⁹ *Staliūnas D. Making Russians...* – P.118.

⁷⁰ *Petronis V. Constructing Lithuania...* – P.200–203.

⁷¹ У листі до П.Семенова від 5 вересня 1872 р. П.Чубинський дякував йому за запрошення на конгрес і повідомляв, що уважно стежив за його діяльністю (див.: АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.169 об.).

При цьому книги, що містили картографічні матеріали, було розгорнуто саме на сторінках із мапами, щоб ті «впадали в очі, зацікавлювали відвідувачів»⁷². Сучасники відзначали успіх російської делегації з її картами:

«Росіяни зробили все можливе, щоб справити гарне враження на паризькій виставці. Вони точно привезли кожную книжку, видану в Росії чи російською мовою від початку минулого століття. [...] Однією з найцінніших була ретельно підготовлена мовна карта Рітгіха. Вона надзвичайно чітко представила поступове поглинання дрібних національностей великою російською расою і впевнено показала, що недалекий той час, коли вся ця обширна імперія буде заселена одним народом, що розмовлятиме однією мовою»⁷³.

У Парижі «Праці етнографічно-статистичної експедиції» П.Чубинського було відзначено медаллю другого класу⁷⁴. Натомість у Росії його вшанували нагородами Академії наук і Російського географічного товариства. Крім того, РГТ навіть незвично для себе, на думку О.Піпіна, у 1877 р. клопотало, щоб працю П.Чубинського зарахували йому як перебування на державній службі⁷⁵.

Таким чином, наш перший важливий висновок полягає в тому, що експедиція П.Чубинського та її результати були перш за все важливим державним проектом, головною метою якого стало доповнення вже існуючих робіт з етнографії та статистики Південно-Західного краю імперії, що у сумі мало доводити «російськість» цих територій. Саме тому, крім забезпечення сприяння місцевої влади, РГТ допомагало П.Чубинському ще в одному важливому аспекті – фінансовому. Перед початком експедиції комісія з її організації вирішила асигнувати йому 3000 руб.: напередодні першої поїздки П.Чубинському видали 1200 руб., за півроку він мав отримати 900 руб. і, нарешті, ще 900 руб. – упродовж другого року роботи⁷⁶. Проте витрати П.Чубинського були прямо пов'язані з масштабами роботи, і тут слід нагадати, що спочатку територія, яку мала обстежити експедиція, логічно обмежувалася лише трьома цікавими РГТ та імперській владі губерніями Південно-Західного краю. Їх зображено й на згаданій вище мапі поляків із першого випуску сьомого тому. Але вже на початку своєї роботи П.Чубинський запропонував товариству розширити межі діяльності, додавши до названих територій південні повіти Гродненської та Мінської, а також західні повіти Люблінської й Седлецької губерній із Північно-Східною Бессарабією⁷⁷. У своїх спогадах про цей час Ф.Вовк особливо підкреслював, що

«П[авло] П[латонович] говорив багато про свої наміри широко скористатися правом вимагати сприяння з боку місцевої влади,

⁷² Майнов В. Антропология и этнография на Парижском конгрессе географических наук // Известия Императорского русского географического общества. – Т.12. – 1876. – С.175. Звіт В.Майнова про виставку див.: Там же. – С.1–27, 171–221, 281–313.

⁷³ Ravenstein E. Statistics at the Paris Geographical Congress // Journal of the Statistical Society of London. – Vol.38. – 1875. – P.428.

⁷⁴ Congrès international de sciences géographiques tenu à Paris du 1er au 11 août 1875: Compte rendu des séances. – Т.2. – Paris, 1880. – P.420.

⁷⁵ Пытин А. История русской этнографии. – С.352–353.

⁷⁶ АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.50.

⁷⁷ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т.1. – Вып.1. – С.ХІ.

але головним чином – про необхідність використати цю експедицію якомога ширше, в інтересах етнографії всієї України, а не трьох тільки губерній так званого Південно-Західного краю»⁷⁸.

РГТ пристало на ці пропозиції й затвердило таку територію роботи експедиції. Проте менше ніж за рік після початку роботи, 5 грудня 1869 р., П.Чубинський писав Л.Майкову, щоб той поклопотався перед товариством про грошову допомогу для нього:

«Район моїх досліджень збільшено вдвічі. Крім трьох губерній, які називають південно-західними, до моїх досліджень приєднано: один повіт Бессарабської області, чотири повіти Гродненської, два Мінської, п'ять Люблінської і п'ять Седлецької. Засоби ж залишилися такі самі, що й на три губернії. За перше півріччя я доклав своїх 300 руб. Щоб виконати завдання добросовісно, я повинен буду об'їхати абсолютно всі повіти і витрати на шляху поглинуть точно 2500 руб. На витрати в експедиції, крім 2500 руб., мені визначено 500 руб. Я, як тобі відомо, узяв собі для допомоги на весь час експедиції п. Чередниченка, який коштуватиме мені за два роки 700 руб. На друкування програм і на переписку на окремі аркуші пісень, які містяться у збірках п. Новицького, використано вже до 100 руб. Далі, щоб прискорити виготовлення пісень, яких тепер уже є до 6000, для друкування, – необхідно буде витратити деяку суму. Обширні статистичні роботи вимагають хоча б тимчасово рахівників. Одним словом, незважаючи на те, що під час опрацювання я буду жити вдома в батька, статки якого, відзнач у дужках, незадовільні, я змушений буду вдаватися до сторонніх заробітків, щоб покрити витрати з експедиції, оскільки не перебуваю на службі й жалювання не отримую. Не корисливість, а крайня необхідність змушує мене просити тебе, чи не знайдеш можливості, переговоривши попередньо приватно з членами комісії, виклопотати ще 1000 руб. на витрати з експедиції»⁷⁹.

Після цього, здається, майже з кожною поштою в Петербург П.Чубинський просив збільшити виділену йому суму: 8 лютого 1870 р. у листі до Л.Майкова⁸⁰, 5 березня – до Ф.Остен-Сакена⁸¹, 24 квітня – до Л.Майкова⁸², 4 травня – до Ф.Остен-Сакена⁸³, а 1 грудня у листі Ф.Остен-Сакену деталізував, що

«3000 руб., виділених мені РГТ, ледве вистачило на поїздки та витрати в дорозі (утримання нас двох у дорозі та коней із лодиною (я їздив на своїх), витрати на пригощання піснярів та оповідачів, друкування програм, канцелярські матеріали й винагороду п. Чередниченка перевищило виділену суму); район досліджень замість 3 губерній, Київської, Подільської і Волинської, містив у собі вдвічі більший простір. Але, крім цього, у мене з березня живе 4 людини, а тепер я взяв і п'яту. Усі вони будуть працювати в мене до червня. Вони живуть у мене на повному утриманні та крім цього я винагороджую їх. У

⁷⁸ Волков Ф. П. П. Чубинский... – С.45.

⁷⁹ РО ИРЛИ. – Ф.166. – Оп.3. – №1089. – Л.1–2.

⁸⁰ Там же. – Л.3.

⁸¹ АРГО. – Ф.1-1870 – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.41–42.

⁸² РО ИРЛИ. – Ф.166. – Оп.3. – №1089. – Л.8.

⁸³ АРГО. – Ф.1-1870 – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.48–49.

місяць вони обходяться мені рублів у 150 minimum. У рік це складе крушну суму – до 2000 руб. сріблом, крім тимчасових переписувачів. Проте я не бажаю отримати суму всіх витрат. Я би хотів отримати лише те, що піде їм у грошову винагороду, а саме майже 1200 руб. сріблом. [...] Я тепер добре забезпечений і тому готовий [пожертвувати] свою працю і деяку частину матеріальних жертв на користь географічного товариства, якому я так багато завдячую. Проте, якщо додати мені на витрати 1200 руб. (зважаючи на вдвічі більший проти початкового район досліджень і величезну масу матеріалів, що вимагають розробки) буде визнано комісією складним, то залишаю зменшити цифру, – інше я покрию як-небудь із майбутніх заробітків, із моєї теперішньої службової діяльності. Я б і не згадав про цю суму, якби не борги, в які вліз. 14 місяців я був зайнятий винятково роботами з товариства. Синекури у цей час не мав. До приватних заробітків не міг удатися, оскільки був зайнятий в експедиції»⁸⁴.

19 січня 1871 р. П.Чубинський знову писав Ф.Остен-Сакену, що йому не вистачає фінансів, і що через своє одруження 15 січня він особливо їх потребує⁸⁵. Здається, ані Л.Майков, ані Ф.Остен-Сакен не відповідали йому до весни 1871 р.: лише 8 березня того року комісія зі спорядження експедиції вирішила виділити П.Чубинському додаткових 1200 руб. Рада РГТ підтримала це її рішення на початку квітня, і вже 20 квітня Ф.Остен-Сакен відправив П.Чубинському білет Державного банку на отримання цієї суми в Київській конторі установи⁸⁶. Незважаючи на це, фінансові справи П.Чубинського особливо так і не покращилися, і за кілька років у своїх листах від 19 і 29 жовтня 1874 р. він знову скаржився Я.Полонському на грошову скруту та просив допомоги знайти йому якусь посаду чи то на Фастівській залізниці, чи в іншому місці, оскільки протягом двох років діяльності у цукровій сфері його сім'я бідувала⁸⁷. Зрештою, хоча

«долучити до свого дослідження Холмщину, пінчуків і т.д. П[авлові] П[латоновичу], звичайно, удалося, оскільки якщо вони й не входили у програму експедиції, то не дуже з неї й виходили, тоді як губернії Чернігівська, Полтавська, Харківська та південні вже настільки були не “Південно-Західний край”, що П[авлові] П[латоновичу] навіть незручно було туди їздити, та й по суті відпущених йому грошей, 3000 руб., не вистачило навіть на Правобережну Україну, і він повинен був витратити доволі багато зі своїх коштів. Лівобережна Україна входить у матеріали “Праць” тільки випадково, у вигляді кількох весіль,

⁸⁴ Там же. – Л.66–68.

⁸⁵ Там же. – Л.88 об.

⁸⁶ Там же. – Л.118.

⁸⁷ «У заводі, яким я управляю перший рік і який лише минулого року був збудований, – неврожай буряка, а тому прибутків не буде, а я на відсотках, жалування не отримую, відповідно нічого не зароблю. Господарство, яке я завів теж перший рік, дало збитки через засуху. Ось ці дві обставини, що підрізали моє матеріальне становище» (цит. за: *Савченко Ф.* Листи П.П.Чубинського. – С.143). Цікаво, що П.Чубинський намагався використати знайомства у РГТ для поліпшення своїх справ на заводі. Так, 11 листопада 1870 р. він писав Ф.Остен-Сакену про те, що став членом адміністрації торгового дому братів Яхненків і Симиренка, який тепер збирається розширити свій ринок збуту й відправляти цукор у Персію. Тому просив адресата допомогти йому та повідомити, «який цукор уживають у Персії (бажано мати зразки), за якими цінами він продається і скільки коштує доставка з Астрахані до різних перських ринків» (див.: АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.59–59 об.).

дещо завеликої кількості пісень і дуже невеликої кількості за- уважень щодо будов, костюму й т.п., причому, наприклад, про український одяг навіть узагалі не згадується»⁸⁸.

Ці слова Ф.Вовка, що виразно свідчать про бажання П.Чубинського пошири- ти дію експедиції й на лівий берег Дніпра, доповнюють його листи в Петербурзі. У цитованому вище листі Л.Майкову від 5 грудня 1869 р. він уперше торкнувся питання дальшого розширення території експедиції, висловивши свій жаль, що

«у Вас мало засобів, а то корисно було б продовжити трива- лість дослідження ще на рік (тобто всього на три роки) і дору- чити дослідження північно-західної частини Чернігівської, при- леглих до Малоросії частин Курської та Воронежської губерній, Харківської, Землі Чорноморського війська і південних окраїн Новоросії. Це вимагало би близько 2500 чи навіть 2000 руб. Тоді було б охоплено дослідженням усю Південну Русь та особливо ті частини, що найменше вивчені етнографічно»⁸⁹.

Більше того, ішлося не лише про польсько-українське прикордоння на Воли- ні та Холмщині чи Лівобережжя: уже за два місяці, 8 лютого 1870 р., П.Чубинсь- кий звертається до Л.Майкова через те, що «Олександр Федорович Гільфердінг писав Петрові Петровичу [Семенову] про необхідність доручити мені досліджен- ня Галичини – це дійсно дуже необхідно. Якщо мені призначать дослідження Галичини, то ти повідом мені завчасно»⁹⁰. Вочевидь, Л.Майков не відповів на це прохання П.Чубинського, і вже 13 березня 1870 р. той написав йому знову, що так і не отримав відповіді про Галичину та збільшення бюджету⁹¹. Ті самі пита- ння П.Чубинський ставив Л.Майкову менше ніж за місяць, 6 і 24 квітня 1870 р.: чи виділять йому більше грошей і чи відбудеться поїздка в Галичину?⁹²

На жаль, ми не знаємо відповідей Л.Майкова на ці спочатку обережні, а з часом – дедалі наполегливіші питання-пропозиції П.Чубинського. Проте він не полишав планів поширити експедицію на більшу територію, і наприкін- ці того ж 1870 р. знову звернувся у РГТ, цього разу до Ф.Остен-Сакена:

«Якби разом із дослідженням Південно-Західного краю було зі- брано матеріали (власне етнографічні) про північну частину Чернігівської, у південних частинах Курської та Воронежської, а також у губерніях Харківській, Катеринославській, Херсон- ській, Таврійській і Землі Чорноморського війська, а також у Галичині, тоді було б досліджено всю Південну Русь. І це ко- штувало би товариству дешевше грибів, як мовить приказка. Я поїхав би в Галичину літом тижнів на шість. А чотирьох із мо- лодих людей, які займаються в мене, послали б у перелічені гу- бернії. Усе це коштувало би товариству 1500 руб. А якби виділи- ли 2000, то краще цього нічого не могло б і бути. Ці молоді люди звикли до етнографічних занять, двоє з них іздили зі мною. За

⁸⁸ Волков Ф. П. П. Чубинский... – С.58.

⁸⁹ РО ИРЛИ. – Ф.166. – Оп.3. – №1089. – Л.2.

⁹⁰ Там же. – Л.3–3 об.

⁹¹ Там же. – Л.5 об.

⁹² Там же. – Л.7–8.

три місяці вони зібрали б за моїм казанням масу матеріалів. Я був би дуже щасливим, якби це відбулося. У будь-якому випадку прошу Вас повідомити мені Вашу особисту думку з цього предмета»⁹³.

Як і у випадку з Л.Майковим, невідомо, що думав Ф.Остен-Сакен про ці ініціативи П.Чубинського. Проте можна бачити, як плани поширити експедицію на ширшу територію її керівника не полишали й пізніше. Так, 16 лютого 1872 р. він писав М.Костомарову, що

«було б гарно, якби Ви встигли виклопотати собі й мені відрядження у Чорноморію. Ми би від порогів могли направитися туди. На витрати потрібно по 300 руб., і ще треба рублів 200, щоб узяти юнака, який місяців два там попрацює над записуванням етнографічних матеріалів. Відповідно, географічне товариство повинне відпустити на цей захід 800 руб.»⁹⁴.

За місяць П.Чубинський знову питав М.Костомарова, чи поїдуть вони у Чорноморію, пропонуючи конкретні плани такої подорожі:

«Поїздку можна почати між 5 і 10 червня. Але я б радив змінити її план. На порогі їхати на зворотному шляху, що набагато зручніше. Якщо Ви з цим погодитесь, то наш шлях міг би бути такий. Ми з'їхалися б у Харкові. Звідти в Ростов і далі Азовським морем на Тамань. Об'їхавши Чорноморію, нам би треба було проїхати через Ставрополь у Тифліс, тобто заодно побувати на Кавказі. Далі залізницею на Поті й пароплавом до Одеси, у Херсон, до Нікополя чи Берислава – і тут ми на порогах. Із порогів – у Катеринослав і далі Київ. Весь указаний шлях вимагатиме не більше 20 днів, – а на Чорноморію використаємо 40 днів – разом два місяці – і в перших числах серпня будемо в Києві, здійснивши наукову й естетичну подорож. Якщо товариство вирішить поїздку, то нехай завчасно спішеться з відповідною владою про надання співпраці»⁹⁵.

Відповіді М.Костомарова нам теж невідомі, але у відділі рукописів Інституту літератури РАН зберігається ще один лист, який не лише підтверджує плани П.Чубинського поширити експедицію бодай на Чорноморію, але й намагання виклопотати її вже самому: за рік після листів до М.Костомарова, 31 березня 1873 р., він писав Л.Майкову про те, що «сьогодні я послав тобі як голові відділу етнографії листа з питання про поїздку мою та Миколи Івановича Костомарова у Чорноморію. Покваптеся із вирішенням цього питання, щоб я міг завчасно знати й розпорядитися своїми справами»⁹⁶. Як можна бачити

⁹³ АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.67 об.

⁹⁴ *Житецький І.* П'ять листів... – С.59. Пор. із листом П.Чубинського від тієї ж таки дати до О.Кістяківського, де він у дещо відмінному стилі стверджував, що «мене й Костомарова просили поїхати з етнографічною метою в Чорномор'я, на що ми погодилися» (цит. за: *Зиль А.* Народознавець... – С.259).

⁹⁵ *Житецький І.* П'ять листів... – С.59.

⁹⁶ РО ИРЛИ. – Ф.166. – Оп.3. – №1089. – Л.18.

з протоколів РГТ, прохання П.Чубинського розглянули на засіданні відділу етнографії 24 квітня 1873 р., вирішивши клопотати перед радою товариства про організацію такої поїздки⁹⁷. Проте, підтримавши ідею дослідження загалом, через «брак коштів» на засіданні 3 травня 1873 р. рада РГТ вирішила відкласти її до кращих часів⁹⁸.

Як відомо, ані на Лівобережжя, ані в Галичину з Чорноморією П.Чубинський так і не поїхав. Водночас його наполегливі звернення до керівників Російського географічного товариства з питаннями щодо розширення меж експедиції для точного наукового встановлення етнографічних (читай – національних) кордонів України дають нам підстави припускати, що саме це й було однією з головних цілей діяльності П.Чубинського під час експедиції. Якщо влада імперії та РГТ і були зацікавлені передовсім у тому, щоб підважити ідеї польськості Західного краю, довівши їх російськість⁹⁹, то, здається, П.Чубинський і його коло в першу чергу прагнули визначити межі саме української території, зробивши це чіткіше, науковіше й об'єктивніше за своїх попередників з «Основи» в 1861 р.¹⁰⁰, причому П.Чубинський планував особисто емпірично перевірити попередні гіпотези на місцях.

Праця, що з'явилась у результаті цього намагання, побачила світ у другому випуску сьомого тому, присвяченого «малоросам», і була написана П.Чубинським у співавторстві з К.Михальчуком. Спочатку, після короткого огляду характерних рис та антропологічних даних (на підставі згаданої анкети в рекрутські присутствія), П.Чубинський зробив черговий реверанс у бік влади, витриманий у давньому стилі розмови «рівного з рівним» С.Дівовича, що вповні може свідчити і про його тогочасні погляди:

«Деякі наші публіцисти не хочуть бачити відмінності між культурними типами малоросів і великоросів; вони вороже ставляться до всякого вказування на ці відмінності, уважаючи, що відмінності шкодять єдності. Але це помилково. В обох цих російських (“русских” – А.К.) народностей більше спільного, ніж відмінного. Обидві вони російські (“русские” – А.К.), обидві православні. У них спільний Білий Цар, якого вони люблять однаково; у них обох спільні вороги; обидві вони боролися за ту велич, якої досягла Росія; обидві працювали над російською (“русской” – А.К.) наукою та літературою. Відмінності ж їх – вищевказані – не лише не шкідливі, але й позитивно корисні. Вони зміцнюють зв'язок; вони роблять малороса й великороса необхідними одне одному. Згладити ці різниці, породжені умовами природи й усієї минулої історії, неможливо та не треба. Малорос був росіянином і є росіянином (“русским” – А.К.). Якщо він так себе не називає там, де він зустрічається з великоросом, то там, де він

⁹⁷ Известия Императорского русского географического общества. – Т.10. – 1874. – С.1–2.

⁹⁸ Там же. – Т.9. – 1873. – С.164.

⁹⁹ Petronis V. Constructing Lithuania... – P.220–221.

¹⁰⁰ Левченко М. Места жительства и местные названия русинов в настоящее время // Основа. – 1861. – №1. – С.263–266; И.М. Краткое географическое обозрение края, населённого южнорусским (украинским или малороссийским) народом // Там же. – №5. – С.39–58. Наступні дві частини вийшли вже з дещо зміненою й більш офіційною назвою (див.: Краткое географическое обозрение Южнорусского края // Там же. – №7. – С.120–138; №11/12. – С.12–25).

зустрінеється з поляком, молдованином та угорцем, твердо знає, що він – русин»¹⁰¹.

Проте далі, поділивши населення краю на три типи (український, поліський і подільсько-галицький), у статті «Наріччя, піднаріччя та говори Південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини», автори, указавши, що хоча район їх дослідження мав бути обмежений матеріалами, зібраними експедицією в Київській, Волинській, Подільській губерніях, південній частині Мінської, південно-західному куті Гродненської, південній смузі Седлецької і східній половині Люблінської, а також північній частині Хотинського повіту Бессарабської області, вирішили його збільшити. Причина цього полягала в тому, що

«найпростіший опис суттєвих ознак та особливостей говорів цього району вимагає, для свого пояснення, постійних зближень і посилань на родинні говори, що існують за межами вказаної нами місцевості, з якими вони перебувають у безпосередньому органічному зв'язку, як складові частини однієї південноросійської мови».

Відповідно, у цій статті, супроводженій епіграфом М.Каткова (!) про те, що «багато словесних сімейств залишаються досі маловідомими або навіть узагалі невідомими», вони представили читачеві не просто опис мовних особливостей малоросів трьох губерній Південно-Західного краю, а огляд «узагалі південноросійської гілки російської мови в повному її обсязі»¹⁰². Така постановка питання давала авторам можливість чітко й недвозначно описати малоросійську етнографічну територію:

«За відомими досі даними, область, що заключає у собі населення, яке говорить малоросійською, або, вірніше, південноросійською мовою, охоплює в Росії губернії Київську, Волинську, Подільську, Чернігівську (окрім повітів Суразького, Мглинського, Стародуб[ського] і Новозибківського), Харківську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську – до Перекопського перешийка; повіти Кобринський, Брестський, майже весь Пружанський, південний куток Слонімського, частину Більського і південну смугу Білостоцького – Гродненської губернії; Пінський і частину Мозирського – Мінської губернії; Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Старо-Оскольський, Путивльський, більшу частину Ново-Оскольського й наполовину Рильський – Курської губернії; Бирюченський, Короткояцький, Острогоський, Павлівський, майже весь Валуйський і третину Богучарського – Воронежської губернії; Хотинський – Бессарабської області; східну половину Люблінської губернії й південно-східну половину Седлецької губернії та всю Землю Чорноморських козаків. В Австро-Угорщині займає, у Галичині, округи Чортківський, Тернопільський,

¹⁰¹ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т.7. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1877. – С.357.

¹⁰² Там же. – С.453–454.

Золочівський, Жовківський, третину Буковини, Коломийський, Станіславський, Бережанський, Львівський, Стрийський, Самбірський, Перемишльський, Сяноцький і південно-східний кут Сондецького; в Угорщині – комітати Мармороський, Берецький, Угоцький, Унґварський і більшу частину Сукмарського, Саболцького і Землинського, а також частину Шариського. [...] Простір усієї сказаної території в точності визначити неможливо, але приблизно він становить 13 500 кв. миль¹⁰³. Уся маса населення, що говорить на цьому просторі південноросійською мовою, досягає до 20 мільйонів душ обох статей, що складає майже 80% усього населення»¹⁰⁴.

«Єдність мови та племені» людності цих теренів давала авторам можливість тут же говорити про відмінності від «другої обширної групи родинного племені [...], яке варто б найменувати північноросійським»¹⁰⁵.

Як у випадку зі статтею про поляків, найголовніші тези публікації про «малоросів» закріплювала й робила зримими карта-додаток, представлена на тому самому засіданні відділу етнографії РГТ 15 січня 1872 р. На нашу думку, саме її варто вважати справді першою та найавторитетнішою етнографічною мапою українців. Звичайно, спроби картографічно зобразити українські території відомі й до 1870-х рр. Так, у 1862 р. схоже зображення з'явилося у львівському альманаху М.Коссака (хоча існують підстави вважати, що до його створення могли бути причетними наддніпрянські діячі)¹⁰⁶, а в 1869 р. подібну карту додав до своєї географії В.Льницький¹⁰⁷. Більше того, 1862 р. в автора мапи з праць експедиції П.Чубинського – К.Михальчука – під час обшуку вилучили рукописну етнографічну карту України¹⁰⁸. Проте, на відміну від попередників, карта «Південноросійські наріччя та говори» претендувала на науковість і була визнана якісною провідними науковцями не лише в Росії, але й за кордоном; її опублікували в офіційному петербурзькому виданні, вона недвозначно демонструвала темно-червоні суцільні національні кордони українських земель обох імперій. Протягом наступних років мапа П.Чубинського та К.Михальчука стала «нормальною наукою» (в розумінні Т.Куна) та нормативним джерелом майбутніх етнографічних карт України, зокрема праць Г.Величка¹⁰⁹, Л.Падалки¹¹⁰ та С.Рудницького,

¹⁰³ Пор. із «більше 10 870 кв. географ. миль» зі статті І.Марковича (див.: *И.М. Краткое географическое обозрение края...* – С.41).

¹⁰⁴ *Чубинский П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т.7. – Вып.2. – С.454.

¹⁰⁵ Там же. – С.455. Далі автори статті підкреслювали «книжність» назв «Великоросія» та «Малоросія» (див.: Там же. – С.457). При цьому, за словами К.Михальчука та М.Костомарова, цензура вилучила з тексту розвідки рядки, де автор чітко протиставляв дві мовні групи: мало- та великоросійську (див.: *Михальчук К.* Открытое письмо к А.П.Пышину. – К., 1909. – С.26–27).

¹⁰⁶ Карта етнографічна Малоруси // Львовянин. – Л., 1862. Про можливу причетність наддніпрянських діячів до її створення див.: *Котенко А.* До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа» // Український історичний журнал. – 2012. – №2. – С.52, прим.41.

¹⁰⁷ Денис з Покуття [*Льницький В.*]. Карта малоруского народа // Вести про землю і деи русинов. – Кн.1. – Л., 1869.

¹⁰⁸ *Міяковський В.* З молодих років К.Михальчука // Україна. – Кн.4. – 1924. – С.98–102.

¹⁰⁹ *Ровенчак І.* Фактори та джерела видання Г.Величком «Народописної карти українсько-руського народу» в 1896 р. // Картографія та історія України. – Л., 2000. – С.111.

¹¹⁰ *Падалка Л.* Про землі і людність України. – Полтава, 1906. – С.47.

який ще в 1923 р. навіть назвав її «донедавна основою нашого знання про етнографічну територію України»¹¹¹.

***

Таким чином, нові матеріали про етнографічну експедицію П.Чубинського дають можливість по-іншому подивитись на цю акцію, що проходила в Південно-Західному краї імперії Романових під патронатом Російського географічного товариства. Ми вважаємо, що як саму експедицію, так і її результати, котрі вийшли друком після її завершення, слід розглядати як плідну співпрацю трьох зацікавлених сторін: держави, патріотичної громадської організації РГТ та українофілів. Кожна з них могла переслідувати власні інтереси, які разом із тим збігались в одному: бажанні текстуально й візуально, а головне – науково довести, що Південно-Західний край не був польським, донести це знання до ширшої публіки як у Росії, так і за кордоном. Саме співпраця цих зацікавлених сторін і вможливила успіх експедиції, «завдяки якій тут російські етнографічні праці [...] взяли гору над [...] працями польськими шп. Руликовського, Новосельського, Стецького»¹¹².

Здається, М.Драгоманов мав рацію, коли писав, що після повернення з Архангельська П.Чубинський «не тільки не був подібний до противника присяги Богдана Хмельницького на підданство Цареві Восточному, але навіть дійсно заслуговував почасти на докір “лівобережних” українофілів-хіліастів за дуже великі “уступки російській державності”», адже у своїх «Працях» той «провів, де тільки можна було, російську державну ідею так гостро й з такою нетерпимістю про невеликоруських елементів (найбільш польського), що навіть “аз грешный” при всьому своєму “москвофільству” мусів полемізувати з ним». На думку М.Драгоманова, «найбільш показується російсько-державна тенденція Чубинського в його статті «Поляки Південно-Західного краю», писаній ним спільно з К.Михальчуком»¹¹³. З іншого боку, і сам М.Драгоманов у рецензії на «Праці етнографічно-статистичної експедиції» писав:

«Вистачить одного поверхового погляду на ці дані – на повір'я, легенди, казки, пісні, вірші й т.п. – щоб прийшла в голову думка: як можна було говорити стільки про те, що російська (“русская” – А.К.) народність найдавнішого історичного російського (“русского” – А.К.) краю, в якому народ до найостаннішого часу не переставав проявляти себе активно, зіпсувалась чи затемнилась, втратила свій російський (“русский” – А.К.) характер, опо-

¹¹¹ Падюка Н. Початки української етнокартографії... – С.447.

¹¹² Т-овъ М. [Драгоманов М.]. Учёная экспедиция в Западнорусский край // Вестник Европы. – Кн.3. – 1877. – С.89. Е.Руликовский, А.Марцинковский (Новосельский) і Т.Стецкий у 1850–1860-х рр. видали свої праці з етнографії Волині та Київщини як частин історичної Польщі.

¹¹³ Драгоманов М. Австро-руські спогади. – Ч.4. – Л., 1889. – С.315–316. У листах періоду еміграції М.Драгоманов узагалі називав П.Чубинського «лановим», який під час експедиції «тільки пожинав приготовлене хлопцями іншим» (див.: *Його ж.* Переписка. – Т.1. – Л., 1901. – С.171–172; Павлик М. Из переписки М.П.Драгоманова // Жите і слово. – 1897. – №5/6. – С.388–389).

лячилась і т.п.? Звичайно, у побуті народу, що жив і діяв протягом тисяч років у відомих стосунках з іншими народами, що мав різні культурні пласти, не могло не накопичитися багато нового, багато схожого з чужим. Але водночас тепер, коли про побут, вірування, словесність правобережної Малоросії і Галичини ми маємо, завдяки збіркам шп. Головацького і Чубинського таку силу матеріалу, швидше доводиться сказати, що навряд чи де-небудь збереглися у такій кількості найдавніші риси російської (“русской” – А.К.) народності, як у цих начебто “ополячених” краях. І якщо ми утримуємось від рішучого проголошення такого вироку, так це тому, що боїмося, щоб у цьому висновку не грало роль головним чином те, що інші краї тепер виявляються просто менше дослідженими, ніж Галичина і Південно-Західний край»¹¹⁴.

Можливо, Ф.Савченко мав рацію, коли припускав, що подібними поступками «державній ідеї» П.Чубинський (і М.Драгоманов та решта членів Старої громади) сподівались отримати певні дивіденди від уряду, зокрема відкриття відділу РГТ у Києві й гарантування йому відповідних умов роботи¹¹⁵. Частково цю гіпотезу підтверджують слова того ж таки М.Драгоманова, котрий у лютому 1873 р. так писав про календар Південно-Західного краю за редакцією П.Чубинського В.Навроцькому:

«Чи маєте [...] каліндарь Чубинского з Києва. У обох багато статистичних цифер до України, – а у Чубинского доволі гарна хронологія Южної Русі з Галичиною. Правда, не обійшлося без уступок ташкентському елементу, – але за те виданне вийшло тільки офіційальне і навіть кулішівка получила генерал-губернаторну санкцію. Як що не маєте – затребуйте з Києва»¹¹⁶.

Відповідно, історія з експедицією П.Чубинського, здається, підтверджує тезу О.Міллера про те, що якби центральний уряд був достатньо ліберальним і відкритим, українські діячі початку 1870-х рр. цілком були готові співпрацювати з ним для перебудови імперії, займаючись у Києві «тією позитивістською (культурною, науковою, економічною) діяльністю, яку польські ліберали-позитивісти [...] називали “працею органічною”»¹¹⁷. Проте, як відомо, така можливість не здійснилася, а цей період розвитку українського руху закінчився 18 травня 1876 р. у Бад-Емсі й остаточно 1 березня 1881 р. на Катерининському каналі Петербурга.

Утім, незважаючи на сумлінне виконання державного замовлення та звичайне збирання українського фольклору, київські діячі не були лише пасивними об'єктами імперської політики. Під час співпраці П.Чубинського та держави Російська імперія долучилася до творення «граматики» (за Б.Андерсоном) українського націоналізму. Тоді як українофіли-шістдесятники, об'єднані

¹¹⁴ Т-овъ М. [Драгоманов М.]. Учёная экспедиция в Западнорусский край. – С.97.

¹¹⁵ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. ... – С.31–32.

¹¹⁶ Див.: Студинський К. Переписка М.Драгоманова з В.Навроцьким (З початків соціалістичного руху в Галичині) // За сто літ. – Кн.1. – Х.; К., 1927. – С.113.

¹¹⁷ Міллер А. «Украинский вопрос»... – С.159.

навколо «Основи», намагалися текстуально описати національну територію, українофіли-сімдесятники, завдяки справді неймовірному подвижництву П.Чубинського, зуміли перетворити її опис «від Сяну до Дону» на наукову картографічну репрезентацію, яку в майбутньому можна було б використати для підтвердження своїх прав на зображену територію.

In this article the author based on previously unknown epistolary of P.Chubyns'kyi suggests a new view upon his ethnographical-statistical expedition to the Southern-Western region of the Romanov empire. He argues that, first, the expedition has to be seen in the context of imperial depolonizing activity in its western borderlands, and that P.Chubyns'kyi himself first of all was carrying out an important state mission. Second, P.Chubyns'kyi and the group of Old Hromada activists around him simultaneously had their own aim for the expedition, which among other things was to establish scientifically the borders of Ukrainian national space.

Keywords: Chubyns'kyi, ethnographical-statistical expedition, Southern-Western region.

В.О.КУЛІКОВ *

ІНОЗЕМНІ ПІДПРИЄМЦІ ЯК ІМПОРТЕРИ КАПІТАЛУ, ІННОВАЦІЙ ТА МЕНЕДЖМЕНТУ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Іноземні підприємці в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. розглядаються як агенти трансферу європейських моделей менеджменту, трудової етики та інвестицій. Джерельною базою статті послужили матеріали переписів населення, поточна статистика, періодика та мемуарна література.

Ключові слова: Російська імперія, іноземні підприємці, індустріалізація, трудова етика.

Наприкінці 1880-х рр. Російська імперія вступила у смугу швидкого індустріального розвитку. Індустріалізація спричинилася до низки глобальних перетворень – урбанізації, змін у міському пейзажі, революції в галузі транспорту та інфраструктури тощо¹. Важливі зміни відбулися також у сферах праці (поява професійних фабричних робітників) і управління (поділ капіталу та адміністрування, виникнення наукового менеджменту)². У проведенні індустріалізації Російської імперії значну роль відігравали іноземні підприємці. Нижче зроблено спробу подивитися на них як на агентів трансферу західно-європейського індустріального менеджменту, інновацій, інвестицій та «духу капіталізму»³. Особливу роль у процесі цього трансферу відіграв Південь Російської імперії, ставши основним майданчиком для передачі й адаптації європейських капіталів, інновацій і трудової етики.

Різні аспекти діяльності іноземних підприємців неодноразово ставали об'єктом вивчення дослідників. Спектр оцінок варіюється від «прогресивних» іноземців як основної рушійної сили поступу на тлі «відносно відсталих росіян»⁴ до погляду, що більшість іноземних підприємств мали спекулятивний характер⁵ і призвели до напівколоніальної залежності Російської імперії від іноземного капіталу⁶. Незважаючи на незмінну увагу до проблеми в історіографії⁷,

---

* Куліков Володимир Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна
E-mail: vkuikov@gmail.com

¹ Walton J. Theory and Research on Industrialization // Annual Review of Sociology. – 1978. – №13.

² Chandler A. The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business. – Harvard, 1977.

³ Weber M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. – New York, 1930.

⁴ McKay J. P. Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913. – Chicago, 1970. – P.XI.

⁵ Воронов Л.Н. Иностранные капиталы в России: Доклад Московскому отделению Общества для содействия русской промышленности и торговли. – Москва, 1901.

⁶ Докл. див. в огляді, зробленому В.І.Бовикінім: Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки. – Москва, 1997. – С.12–14.

⁷ Чималу увагу дослідженню проблеми приділяли й вітчизняні науковці. Див., напр.: Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики

деякі питання залишаються не до кінця з'ясованими. Зокрема, дискутується рівень інтеграції іноземних капіталів в економіку Росії. Заслугує на увагу проблема ролі іноземних підприємців як носіїв досвіду, духу підприємливості, енергії й узагалі європеїзації виробничої культури в Росії. Актуальним залишається дослідження стосунків між іноземними підприємцями та місцевими владою (особливо її середньою й нижньою ланками) і спільнотою.

Напередодні індустріалізації, яка розпочалася в 1880-х рр., Російська імперія порівняно із Західною Європою була економічно відсталою аграрною країною зі слабкими промисловістю і транспортною інфраструктурою. Відносно розвиненими були тільки харчова й текстильна галузі. Попит на метал, вугілля, техніку Росія покривала переважно за рахунок імпорту. Із другої половини 1880-х рр. розпочався швидкий ріст показників в основних галузях промисловості, унаслідок чого Російська імперія випередила за темпами зростання більшість провідних промислових країн (див. табл.1).

Табл.1

Середньорічні темпи зростання промислового виробництва (%)⁸

Роки	США	Великобританія	Німеччина	Швеція	Росія
1870–1884	4,7	2,0	4,2	6,2	–
1885–1889	8,8	4,6	5,2	6,6	6,1
1890–1899	5,5	1,8	5,4	9,6	8,0
1907–1913	3,5	2,7	3,9	3,3	6,3
1885–1913	5,3	2,1	4,5	6,2	5,7

Особливо вражаючим було зростання промислового виробництва на Півдні Росії, який на початок ХХ ст. став основною вугільною та металургійною базою країни⁹. У цілому виробництво чавуну в імперії збільшилося з 55 млн пудів у 1890 до 86,3 млн у 1895 та 176,8 млн у 1900 рр. Для Півдня Росії ці цифри складають, відповідно, 13, 33 та 91 млн пудів. Отже, «царська п'ятирічка» 1895–1900 рр. дала для цього регіону приріст 170%, або 35% на рік. У результаті напередодні Першої світової війни Російська імперія зайняла п'яту позицію у світі серед лідерів – виробників чавуну¹⁰. Такого приросту не було навіть

XIX ст.) – К., 1999; *Машкін О.М.* Французи в Східній Наддніпрянщині та їх участь у промисловому житті краю напередодні Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – Вип.1. – К., 2000; *Довжук І.В.* Промисловість Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. // Український історичний журнал. – 2001. – №2. – С.17–24; *Щербініна О.В.* Іноземні капітали у вугільній та металургійній промисловості Донбасу і Подніпров'я (1861–1914). – Донецьк, 2009; *Венгер Н.В.* Меннонітское підприємствство в умовах модернізації Юга Росії: между конгрегацій, кланом и російским обществом (1789–2009). – Донецьк, 2009; *Ніколаєва Т.М.* Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – №3; *Шандра І.О.* З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.). – Луганськ, 2011 та ін.

⁸ *Gerschenkron A.* The Rate of Growth in Russia: The Rate of Industrial Growth in Russia, Since 1885 // The Journal of Economic History. – 1947. – Vol.7. – P.156.

⁹ *Фенин А.И.* Воспоминания инженера: К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). – Прага, 1938. – С.5.

¹⁰ *К. Мирное производство чугуна // Горнозаводское дело. – 1916. – №25/26. – С.13780.*

пізніше, у роки радянської форсованої індустріалізації. Не приховуючи свого захоплення темпами розвитку південної металургії, автор статті у спеціалізованій газеті писав із цього приводу: «Прикладів, щоб чавуноливарна промисловість так швидко зростала, не траплялося ще на сторінках історії залізної промисловості цілої земної кулі, жодній країні не щастило такою мірою підвищити продуктивність чавуну протягом десятиріччя»¹¹.

Економічна активність іноземних підприємців у Російській імперії спостерігалася й у часи, що передували промисловій революції¹². Але з кінця 1880-х рр. можна говорити про рух у країну підприємців, менеджерів та робітників з-за кордону як про масове явище. Недарма Донбас кінця XIX – початку XX ст. називали «десятою бельгійською провінцією»¹³. «Іноземці лізуть у Росію з величезними капіталами! Бельгійці вже головні господарі на Півдні Росії!», – писав у нарисі «Залізна гарячка» (1899 р.) журналіст і письменник В.О.Гіляровський¹⁴.

Широка участь іноземних підприємців у розвитку промисловості не була випадковою, – це стало результатом політики міністерства фінансів та уряду загалом. Із другої половини XIX ст., усвідомивши необхідність розвитку вітчизняної промисловості, російська влада вирішила залучати до налагодження активного виробництва іноземні інвестиції та ноу-хау, оскільки місцеві підприємці не мали належного капіталу й технологій.

В історіографії переважає думка, що основною причиною трансферу капіталів та виробництва іноземними підприємцями в Росію з кінця 1880-х рр. став перехід від фритредерської до протекціоністської тарифної політики, що відбулося передусім на підвищенні тарифів на імпорт металу¹⁵. Завершенням цієї політики став тариф 1891 р., розроблений Д.І.Менделєєвим¹⁶ (див. табл.2).

Табл.2

Тарифи 1868 та 1891 рр. (коп./пуд)¹⁷

	1868 р.	1891 р.
Чавун	5	25–52,5
Залізо	20–50	90–150
Рейки	20	90
Машини, механізми	30	250
Паровози, двигуни	75	300

¹¹ Торгово-промышленная газета. – 1896. – №188. Цит. за: Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні... – С.42.

¹² Хубертус Ф.Я. Образ немецкого предпринимателя в представлениях рабочих России конца XIX – начала XX вв. // Доклады научно-практической конференции «Предприниматели и рабочие: их взаимоотношения: Вторая половина XIX – начало XX вв.» (Вторые Морозовские чтения), 1996. – Ногинск, 1996. – С.172.

¹³ Пеетерс В. Сталь у степу. – К., 2010. – С.8.

¹⁴ Гіляровський В.А. Рассказы и очерки. – Москва, 2010. – С.43.

¹⁵ Дякин В.С. Германские капиталы в России: Электроиндустрия и электрический транспорт. – Ленинград, 1971. – С.27.

¹⁶ Менделеев Д.И. Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России в связи с её общим таможенным тарифом 1891 г. – Санкт-Петербург, 1892.

¹⁷ Crisp O. Studies in the Russian Economy Before 1914. – London, 1976. – P.29.

Міністр фінансів С.Ю.Вітте, один із послідовних реалізаторів цієї політики, добре розумів, що підвищення тарифів стане серйозним фінансовим тягарем для російського споживача, який змушений буде купувати промислову продукцію за підвищеними цінами. Але він уважав, що в довготерміновій перспективі залучення іноземного капіталу призведе до створення конкурентоспроможних умов і, зрештою, до падіння цін на готову продукцію¹⁸.

Проте вивчення конкретних історичних ситуацій показує, що не тільки тарифна політика спонукала іноземних підприємців до налагодження реально-го виробництва¹⁹. Заходи російського уряду щодо заохочення іноземців можна охарактеризувати як політику «багога та пряника». «Багогом» у даному випадку були високі тарифи, «пряником» – створення привабливого інвестиційного клімату шляхом встановлення фінансової стабільності. Уряд докладав багато зусиль, аби вибудувати образ Росії як перспективного й вигідного об'єкта інвестування. Для цього, наприклад, проводилася широка рекламна кампанія шляхом публікації фінансової статистики іноземними мовами²⁰.

Іноземні аналітики також сприяли піднесенню репутації Росії як «країни можливостей», перспективної ацени для діяльності та вигідного вкладання капіталів аж до того, що можна говорити про російську спекулятивну лихоманку кінця XIX ст. Наприклад, на початку XX ст. у Донбасі побував бельгійський професор і промоутер підприємництва Марсель Лавік, який написав книжку про результати своєї поїздки, що стала своєрідним рекламним проспектом регіону²¹.

Перспективний ринок, величезні природні багатства, низький рівень конкуренції в поєднанні з фінансовою стабільністю та бізнес-лояльністю робили Росію вкрай привабливою для інвестування. Тому іноземні підприємці були зацікавленими в поєднанні місцевих ресурсів і ринків із капіталами провідних банків, технологіями зарубіжних фірм.

В основу законодавчого регулювання іноземного підприємництва в Російській імперії було покладено принцип рівноправності місцевих та іноземних підданих. Тільки «Законои про стани» мали особливий розділ, повністю присвячений правам іноземців у Росії. У «Законах цивільних і судових уложень», у статутах кредитному та про прями податки іноземні піддані у специфічну юридичну категорію не виділялися²². Деякі обмеження правоздатності іноземців займатися підприємницькою діяльністю існували в певних прикордонних районах імперії, але українські губернії до числа таких особливих територій не відносилися. Отож твердження про те, що «дискримінації зазнавали

¹⁸ *Bumte С.Ю.* Конспект лекцій о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900–1902 гг. – Москва, 2011. – С.226.

¹⁹ Докл. див.: *Kirchner W.* Russian Tariffs and Foreign Industries Before 1914: The German Entrepreneur's Perspective // *The Journal of Economic History.* – 1981. – 41 (2). – P.361–379.

²⁰ Напр., часопис «*The Russian Journal of Financial Statistics*».

²¹ *Lauwick M.* L'industrie dans la Russie méridionale, sa situation, son avenir: rapport présenté à m. le ministre de l'industrie et du travail de Belgique. – Bruxelles; Leipzig, 1907.

²² *Поткина И.В.* Законодательное регулирование предпринимательской деятельности иностранцев в России, 1861–1916 гг. // *Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России.* – Москва, 1997. – С.20.

іноземці доти, доки не приймали російського підданства»²³, не відповідають дійсності. Російська економіка була «доброзичливою» для участі іноземного підприємництва у промисловому виробництві в різних формах.

Форми участі іноземних підприємців у промисловому підприємстві могли бути такими: портфельне та пряме інвестування через асоційоване членство (найчастіше – акціонерні компанії) та індивідуальне підприємство. Це могли бути компанії, зареєстровані як за кордоном, так і в Росії. Наприклад, «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва», яке володіло Юзівським металургійним заводом, було засноване 31 липня 1869 р. у Великобританії й мало правління в Лондоні та англійських директорів²⁴. Справами в Росії завідували директори Джон Юз, Джон Вірет Гуч, але найбільш суттєві, особливо фінансові, питання вирішувалися в Англії, куди й переводився основний прибуток²⁵.

Інший приклад. «Нікополь-Маріупольське гірниче та металургійне товариство» хоча й мало російський статут і російських членів правління²⁶, але було засноване пруським підданим А.Ю.Ротштейном та громадянином США Е.Д.Смітом²⁷ і станом на 1914 р. з усього основного капіталу у 15,4 млн руб. 4 млн припадало на французький і по 3 млн – на бельгійський та німецький капітали. Отже, формально російське товариство було засноване за ініціативи іноземних підприємців, мало іноземний капітал і використовувало іноземне обладнання.

Найпоширенішою ситуацією був симбіоз іноземних і російських капіталів та спільна участь у правлінні компаній. Класичним прикладом такої взаємодії стало «Російсько-бельгійське металургійне товариство», яке володіло кількома великими заводами в Катеринославській губернії. Воно було засноване 2 червня 1895 р. на основі російського статуту²⁸. Головою правління став А.А.Бунге, членами (на паритетних основах) – по три представники від російської (Ф.Є.Єнакієв, М.М.Суцов, Б.А.Яловецький) та бельгійської (О.Біє, Е.Депре, О.Неф-Орбан) сторін²⁹. Інвестиції й технології надали французький банк «Société Générale» і бельгійські компанії «Société anonyme du Charbonnage d'Angleur», «Société anonyme Saint-Léonard à Liège».

Іншим поширеним типом були підприємства, засновані як філії західноєвропейських компаній. При цьому материнські фірми надавали стартовий капітал, обладнання, технології та управлінські рішення. Типовим прикладом було акціонерне товариство «Російський Провіданс»³⁰, засноване 1898 р. бельгійською «Société Anonyme des laminoirs, forges, fonderies et usines de la

²³ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні... – С.155.

²⁴ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Сост. В.А.Дмитриев-Мамонов. – Санкт-Петербург, 1905. – С.1917.

²⁵ Юз і Юзівка / Під заг. ред. В.А.Гайдука. – Донецьк, 2000. – С.22.

²⁶ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – С.993.

²⁷ Устав Никополь-Мариупольского горного и металлургического общества. – Санкт-Петербург, 1896. – С.4.

²⁸ Устав Русско-бельгийского металлургического общества. – Санкт-Петербург, 1896.

²⁹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – С.1416.

³⁰ Устав Анонимного общества железопрокатных и сталелитейных заводов, доменных печей, кузниц и мастерских «Провиданс». – Х., 1897.

Providence» для будівництва металургійних заводів³¹. Підприємство було зведене повністю на іноземному обладнанні й управлялося бельгійськими адміністраторами.

Індивідуальне підприємництво означало безпосереднє володіння та, як правило, управління компанією. Більшість промислових закладів Російської імперії перебували в руках одноосібних власників або співвласників, але на акціонерні компанії припадали найбільші підприємства, в яких зосереджувалася лівова частка виробленої продукції та робітників. Визначити кількість, структуру одноосібних власників, які мали іноземне підданство, та їхні підприємницькі інтереси можна на основі публікації списків фабрик і заводів³², складених за результатами промислових переписів початку ХХ ст.³³ Технічно завдання було реалізоване за допомогою системи управління базами даних «MS Access».

Згідно з аналізом даних по списках, складених на основі перепису 1900 р., у дев'яти українських губерніях було щонайменше 123 підприємства³⁴, котрі належали підданам іноземних держав, із 2,6 тис., охоплених переписом, тобто 5%. Ці заклади на рік виробляли продукції вартістю 12 млн із 228 млн, що належали всім єдиноосібним і зосереджували 7 зі 110 тис. робітників. Отже, частка у виробництві та розмірах підприємств приблизно відповідала їх питомій вазі у структурі промисловців. Більшість підприємств серед тих, що належали іноземним громадянам в українських губерніях, перебували у власності німецьких та австрійських підданих – 60% кількості, 60% випуску, 70% робітників (див. табл.3).

Табл.3

Розподіл підприємств, що належали індивідуальним власникам іноземного підданства, за кількістю, часткою у виробництві, робітниками (%)

Підданство	Кількість	Виробництво	Робітників
Німецьке	38	37	57
Австрійське	22	26	13
Французьке	3	5	8
Турецьке	3	3	7
Грецьке	7	3	6
Бельгійське	13	6	3
Італійське	0	1	3
Британське	11	18	2
Шведське	0	1	2
Швейцарське	3	2	2

³¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – С.2134.

³² Джерелознавчий аналіз цих матеріалів див.: *Воронкова С.В.* Статистика промышленного производства // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – Москва, 1979. – С.46–58.

³³ Список фабрик и заводов Европейской России. – Санкт-Петербург, 1903 та ін.

³⁴ Серед тих, по яких указано соціальний статус.

У спеціальній літературі неодноразово висловлювалася думка, що підприємницькі інтереси іноземних промисловців у Росії було сфокусовано на високотехнологічних галузях – машинобудуванні, металургії, хімічному виробництві. Із табл.4 видно, що іноземне підприємництво, порівняно з російським, справді більше тяжіло до металообробки. Однак було широко представлене й у традиційних галузях – харчовій, деревообробній тощо, тобто у цілому група повторювала структуру промислового виробництва всіх власників.

Табл.4

Структура галузей за типами власників (%)

Група	Одноосібні	У т.ч. піддані інших держав	Асоційовані власники
Обробка харчових продуктів	52	35	54
Обробка мінеральних речовин	12	5	10
Металообробка	10	27	15
Механічна обробка деревини	8	6	6
Паперове виробництво	6	5	4
Обробка бавовни, вовни, конопель	4	9	2
Обробка продукції тваринництва	4	6	4
Хімічне виробництво	2	3	4
Обробка інших матеріалів	1	5	1

Більше тяжіли до технологічних галузей іноземні акціонерні компанії, що цілком виправдано. Будівництво машинобудівних і металургійних підприємств зазвичай вимагає великих довгострокових вкладень, чого не можуть забезпечити окремі підприємці. Це викликає потребу в асоціюванні капіталів, технологій, управління.

Регіоном, в якому іноземні промисловці виявляли найбільшу активність, був південний схід України. Р.Лінднер справедливо зазначає, що при загальному погляді на міський ландшафт Півдня Росії впадає в око те, що іноземці діяли переважно в містах і нових центрах району важкої індустрії, тоді як історичні міста типу Києва та Житомира залишалися улюбленим місцем ділової активності українських, російських та єврейських підприємців³⁵.

Іноземні капітали й інвестиції

За різними оцінками й у різні часи частка іноземного капіталу у промисловості Росії становила від 30% до 50%³⁶. В умовах посилення процесів денационалізації капіталу визначити його «національність» украй важко, але, згідно

³⁵ Лінднер Р. Предприниматели и город в Украине: 1860–1914 гг. (Индустриализация и социальная коммуникация на Юге Российской империи). – К.; Донецк, 2009. – С.163.

³⁶ Ellison H.J. Economic Modernization in Imperial Russia: Purposes and Achievements // The Journal of Economic History. – 1965. – №25 (4). – P.534; Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки. – Москва, 1997. – С.10.

з існуючими у спеціальній літературі спробами таких розрахунків, на Півдні Росії домінували бельгійський та французький капітали (див. табл.5).

Табл.5

**Іноземний капітал у російській промисловості по регіонах
(1900 р., млн франків)³⁷**

	Бельгійський	Французький	Німецький	Британський
Південь імперії	550	275	261	236
Польща	32	106	93	4
Центральна Росія	106	72	24	4
Уся Російська імперія	831	692	261	236

Найбільш значною роль іноземного капіталу була в гірничодобувній, машинобудівній, електротехнічній та хімічній промисловості – високотехнологічних галузях, які стали основою індустріалізації³⁸. Десятка найбільших виробників сталі на Півдні Росії впродовж 1888–1900 рр. залучали іноземні підприємницькі інвестиції, навіть якщо мали російський статут та управлялися місцевими адміністраторами. Напередодні Першої світової війни 26 із 36 вугледобувних шахт Донбасу працювали завдяки іноземному капіталу та закордонним технологіям³⁹.

Така перевага частки іноземного капіталу викликала критику фінансової політики уряду сучасниками, а також давала підстави деяким історикам говорити про «напівколоніальний», залежний статус російської економіки. На думку критиків, іноземний капітал створював конкуренцію російським підприємцям, а отримані доходи вивозилися за кордон. Крім того, висока частка іноземного капіталу начебто давала підстави іноземному підприємництву впливати на політичні рішення, тобто загрожувала суверенітету та безпеці держави. С.Ю.Вітте сформулював суть економічних претензій і сам же відповів на критику:

«Останнім часом лунають голоси проти припливу капіталів з-за кордону, які наполягають на тому, що він (іноземний капітал – *В.К.*) заподіє шкоду основним народним інтересам, що він прагне поглинути всі доходи зростаючої російської промисловості, що він, по суті, призводить до розпродажу наших продуктивних багатств. [...] Іноземний капітал у п'ять разів менший, ніж російський, проте помітніший за нього, кидається всім у вічі тому, що він несе з собою і кращі знання, і більшу заповзятливість. Але ці культурні сили він залишає в Росії»⁴⁰.

³⁷ *McKay J.P.* Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913. – Chicago, 1970. – Р.36.

³⁸ *Оль П.В.* Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России. – Ленинград, 1925. – С.27.

³⁹ *Линднер Р.* Предприниматели и город в Украине... – С.94.

⁴⁰ Всеподданнейший доклад министра финансов С.Ю.Витте Николаю II о необходимости установить и затем непреложно придерживаться определённой программы торго-

Навіть у сучасній історіографії подекуди можна зустріти твердження про «спекулятивний характер» іноземного підприємництва в Росії («величезні прибутки, що здобувалися підприємцями-іноземцями, майже повністю вивозилися за межі країни») ⁴¹. Звичайно, деякий відтік капіталу за кордон відбувався, але отримані іноземними акціонерами дивіденди загалом не виводилися з країни, а вкладались у справу ⁴². Насправді постійне нарощування потужностей і розширення виробництва змушували інвесторів вкладати останню копійку, і, тільки-но вони приготувалися пожинати плоди своїх інвестицій, ринок вразила промислова криза 1900–1903 рр. ⁴³

Велика частка іноземного капіталу ані в абсолютному, ані у відносному вираженні не свідчить про залежність економіки та політики країни від закордонного підприємництва. Звичайно, великий бізнес як іноземного, так і російського походження намагався лобювати перед урядом власні інтереси та впливати на проведення тарифної, податкової політики, а також системи організації державних замовлень промислових виробів ⁴⁴. Водночас очевидно, що у стратегічних питаннях внутрішньої й зовнішньої політики уряд залишався незалежним від цього впливу.

Іноземні підприємці як носії технологій та управління

Іноземці в гонитві за великим прибутком у Росії свої передові промислові технології та управлінські рішення вважали головним активом. Постає питання: чи рівень технологій, запроваджених на керованих іноземцями підприємствах, відповідав новітнім західноєвропейським аналогам? Аналіз конкретних прецедентів із практики та спогади інженерів дозволяють відповісти на це питання ствердно. Найбільші металургійні й машинобудівні заводи часто повністю були побудовані на основі обладнання, привезеного із Західної Європи. Так, Дж.Юз улітку 1870 р. на восьми суднах доставив необхідне устаткування разом із сотнею фахівців-металургів із Південного Уельсу для запуску заводу в Юзівці ⁴⁵. Наприкінці 1880-х рр. бельгійські сталевари демонтували варшавський завод, перевізши його у село Запоріжжя-Кам'янське поблизу Катеринослава. Майстерність польських управлінців у поєднанні з секретами виробництва бельгійських інженерів заклали основу одного з найбільших металургійних комплексів у світі ⁴⁶.

Донецько-Юрїївський металургійний завод промисловці з Німеччини оснащували за останнім словом техніки. Для подання повітря в доменні печі

промышленной политики империи (1899 г.) // *Материалы по истории СССР*. – Вып. VI. – Москва, 1959. – С. 173–195.

⁴¹ Лазанська Т.І. *Історія підприємництва в Україні...* – С. 44.

⁴² Эвентов Л.Я. *Иностранные капиталы в русской промышленности*. – Москва; Ленинград, 1931. – С. 38.

⁴³ Пеетерс В. *Сталь у степу*. – С. 48.

⁴⁴ Напр., через з'їзди гірничопромисловців. Докл. див.: Ковальчик Р. *Інвестиції у важку промисловість Донецько-Придніпровського району до 1914 р.: інноваційний розвиток в умовах державного протекціонізму // Український історичний журнал*. – 2010. – №6. – С. 80.

⁴⁵ Юз і Юзівка. – С. 20–21.

⁴⁶ Пеетерс В. *Сталь у степу*. – С. 15.

використовувалися три горизонтальні повітродувні машини німецького виробництва, котрі по праву вважалися технічним нововведенням і відповідали кращим світовим стандартам. За заслуги перед російською гірничою промисловістю директор-розпорядник заводу німецький підданий М.Беккер у 1903 р. був представлений до російського ордена⁴⁷.

У 1896 р. зі США до Нікополя було перевезено металургійний і трубний заводи. Разом з обладнанням керувати запуском підприємства в Росію приїхали й американські інженери⁴⁸. Обидва паровозобудівних заводи українських губерній – Харківський і Луганський – були засновані на іноземному обладнанні й управлялись як російськими, так і іноземними інженерами⁴⁹.

Технічні виробничі показники також свідчать про високий рівень технологій, запроваджених на металургійних заводах Півдня Росії. Із таблиці 6 видно, що середньорічний виробіток на одну домну тут був навіть вищим, ніж у західноєвропейських країнах. Виходити на такі результати дозволяли висока якість криворізької залізної руди в поєднанні з передовими технологіями металургійного виробництва.

Табл.6

**Середній річний обсяг виробництва однієї доменної печі
в деяких країнах (тонни)⁵⁰**

	1880 р.	1890 р.	1900 р.	1910 р.	1913 р.
Росія	2	4	10	20	28
У т.ч. Південь імперії	7	16	47	59	63
Великобританія	–	–	23	30	–
Німеччина	–	–	31	49	–
Франція	–	–	21	35	–
Бельгія	–	–	27	46	–
США	–	–	56	100	–

Іноді технічні досягнення на Півдні Російської імперії з'являлися навіть раніше, ніж в Європі, як, наприклад, колектори фірми «Carnegie Iron Works», що було пов'язано з необхідністю виплавки чавуну з гірших залізних руд, які містили різноманітні домішки⁵¹.

Ситуація з технологіями у вуглевидобувній промисловості була гіршою. Гірничий інженер О.К.Колодуб, який багато років працював на Грушевському

⁴⁷ Щербаков И.В. Германские инвестиции и предприниматели в промышленности Юга России (70-е гг. XIX в. – 1914 г.) // Экономическая история: Ежегодник: 2007. – Москва, 2008. – С.79–80.

⁴⁸ Грушевский Д.С. Имени Ильича: Из истории ордена Ленина Ждановского завода имени Ильича. – Донецк, 1966. – С.6.

⁴⁹ МсКау J.P. Pioneers for Profit... – P.216; Гартман Г. Записка о возникновении и развитии Русского общества машиностроительного завода Гартмана, Луганск, Екатеринославская губерния, Юг России // Экономическая история: Ежегодник: 2008. – Москва, 2009. – С.456.

⁵⁰ МсКау J.P. Pioneers for Profit... – P.123.

⁵¹ Ковальчик Р. Инвестиції у важку промисловість... – С.81.

руднику, писав: «У теперішній же час усі спроби застосувати механічні пристосування не досягають успіху»⁵². Подібну оцінку зустрічаємо у спогадах іншого фахівця – О.М.Терпигорева, який працював помічником управляючого на Пастуховській копальні (с. Сулин):

«Власники великих шахт – іноземці, хотіли, природно, “вичавити” з шахт усе, що вони могли дати, і тому запроваджували на рудниках певну механізацію. Так, наприклад, в Юза в той час уже застосовувалася механічна відкатка, на енакіївських шахтах використовувалися відбійні молотки, звичайно іноземного виробництва. Але така механізація була абсолютно нетипова для старого Донецького басейну. Більшість шахт, які мені доводилося спостерігати, було обладнано найпримітивнішим чином. Єдиним “механізмом” була на них, по суті, м’язова сила шахтаря, а вугілля видобувалося за допомогою обушка або кайла»⁵³.

Отже, у вуглевидобувній промисловості Донбасу технологічний рівень був нижчим, ніж у Західній Європі та Царстві Польському⁵⁴. Але порівняно з попередніми часами, коли шахти по суті були «норами» завглибшки до десятка метрів, це вже був прогрес.

Поряд із технологіями іноземні підприємці копіювали структуру та принципи управління західноєвропейських (якщо це філія материнських) компаній. Вища адміністрація більшості великих металургійних та машинобудівних заводів, особливо у 1890-х рр., включала багато іноземних та інонаціональних представників. Наприклад, згідно з даними 1901 р. по Кривому Рогу, група з 7 іноземних інженерів і 11 майстрів керувала роботою 6945 місцевих робітників. Жили вони окремо, до того ж існував мовний бар’єр. Усе це обмежувало контакти. Більша частина керівників спілкувалася з місцевими робітниками винятково через своїх представників⁵⁵.

Мовний бар’єр був загальною проблемою. Переважна частина іноземних представників керівного складу підприємств і дирекції великих заводів важкої промисловості не володіли російською. До робітників і службовців підприємці з Бельгії, Франції, Великобританії чи Німеччини зверталися через секретарів і перекладачів, якими були головним чином євреї, або з допомогою мови жестів⁵⁶. Наприклад, відповідно до спогадів робітників, на Нікопольському заводі спілкування між іноземним управлінцем та російськими робітниками виглядало так:

«Кеннеді (американський інженер – *В.К.*) був великим фахівцем. [...] Не розмовляючи російською, він усе-таки багато чого нас навчив. Якщо хмурився – значить, десь заминка. Гармата, наприклад, розхлябалась, щось нещільно в ній було загвинчено. Він бере гайковий ключ, відкриває циліндр, розгвинчує всі гай-

⁵² Колодуб Е. Труд и жизнь горнорабочих на Грушевских антрацитных рудниках. – Москва, 1905. – С.53.

⁵³ Терпигорев А.М. Воспоминания горного инженера. – Москва, 1956. – С.60–61.

⁵⁴ Ковальчик Р. Інвестиції у важку промисловість... – С.83.

⁵⁵ Пеетерс В. Сталь у степу. – С.53.

⁵⁶ Ллинднер Р. Предприниматели и город в Украине... – С.156.

ки і дивиться, які ще служать, які спрацювалися. Коли зрозумієш цю пантоміму, стає ясно, що він шукає. Підійдеш до нього і скажеш: "Розумію, містере!". Він віддає ключ, а сам спостерігає, чи ти робиш, що треба. Кеннеді й за молот брався, і за лом, сам фурми міняв, знав водопровідну справу. Запальності в ньому не було. Якщо вже дуже розсердиться, тільки почервоніє, а кричати не стане. Вимаститися весь, а через годину, дивись, знову в чистому костюмі ходить»⁵⁷.

Нетиповим за формою управління був найбільший металургійний завод Донбасу – Юзівський. Як зазначалося у виданні Катеринославської земської управи 1897 р.:

«Своєрідна й виняткова особливість цього велетня полягає в тому, що управлінням заводу завідує старший син пам'ятного у краї І.І.Юза, теж Іван Іванович. Крім того, в управлінні заводом беруть участь ще три брати – панове Юзи і майстри з англійців та росіян, усі практики без наукової підготовки, так що на всьому Новоросійському заводі немає жодного інженера або вченого техніка. Тим часом, як на інших заводах керують виробництвом російські та іноземні інженери»⁵⁸.

Причини, що спонукали іноземних спеціалістів приїжджати до російських провінційних промислових міст, сповнених «нудьги та вбивчої одноманітності сірого життя»⁵⁹, були прозаїчними. Насамперед їх приваблювала можливість зробити стрімку кар'єру й отримувати значно більшу заробітну платню, ніж у Західній Європі.

Компанії багато витрачали на адміністративні та інженерні послуги іноземних спеціалістів. При цьому, судячи з усього, основними перевагами іноземців уважався не лише високий рівень професіоналізму, але й професійна етика. Нечесність російських інженерів в іноземних джерелах та історіографії є вочевидь перебільшеною. Часто їх змальовували такими собі рантьє, що сприймали посаду як «феод на пограбування»⁶⁰.

Як російські, так і іноземні промислові компанії стикалися з проблемою зовнішньої та внутрішньої корупції на всіх рівнях. Але масштаби й рівень хабарництва у джерелах оцінюються по-різному, що вмотивовано їх специфікою. Наприклад, шахтарський фольклор так відображав незаконні фінансові взаємини між гірником та гірничим майстром:

«Ты получку получай,
Штейгеров не забывай:
Рубль – на сотку, два – на водку,
Три с полтиною – на чай»⁶¹.

⁵⁷ Яруцкий Л. «Никополь» и «Провиданс». – Мариуполь, 1997. – С.18–19.

⁵⁸ Краткий обзор горнозаводской промышленности и движения разных грузов в Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1897. – С.26–27.

⁵⁹ Фенин А.И. Воспоминания инженера... – С.46.

⁶⁰ McKay J.P. Pioneers for Profit... – P.177.

⁶¹ Юз і Юзівка. – С.173.

Водночас гірничий інженер О.І.Фенін у своїх спогадах писав:

«Серед російських південних інженерів особливо високо, до повної бездоганності, витримувалася сторона етична [...] я за свою довгу роботу практичного інженера, як у безпосередній спільній роботі, так і спостерігаючи зі сторони сотні інженерів, не зустрів жодної етично несумлінної людини, за незначним винятком однієї – двох затаврованих і негайно суспільно зацькованих»⁶².

Очевидно, що непрофесіоналізм і шахрайство зустрічалися й серед іноземних інженерів. Фабричний інспектор С.В.Гвоздев згадував про одного з них:

«Це був іноземець, француз, повний невіглас у своїй справі, виписаний власниками з якоїсь рекомендації на дуже велике утримання. Не володіючи ніякими знаннями у хімії й дуже слабкими в колористиці, задовольняючись лише виписаними з-за кордону рецептами, він вів свою справу, зрозуміло, геть погано [...] цей тип іноземця-пройдисвіта, що колись часто зустрічався на російських фабриках, але тепер уже майже зниклий, був звільнений до закінчення договору зі сплатою, звичайно, великої неустойки»⁶³.

Відаючи загалом перевагу іноземцям в управлінні підприємством, у вирішенні зовнішніх питань промислової компанії частіше користувалися послугами російських фахівців. Найбільшою похвалою, яку міг отримати іноземний управлінець, було спостереження, що він знає, «як поводитись із чиновниками правильно». Але таких знавців було небагато. Тому найчастіше саме російські адміністратори ставали сполучною ланкою у взаємодії з місцевим населенням та місцевою й центральною державною бюрократією.

Наприклад, у Новоросійському акціонерному товаристві було виділено почесно-підставну особу зі зв'язками при дворі. Таким директором товариства став князь С.В.Кочубей. Його права та обов'язки досить чітко було визначено у статуті. Він був почесним директором, але лише «з правом присутності дорадчого голосу у засіданнях і внесення до протоколу його думки з усіх обговорюваних питань. Не маючи ж інших прав, ані обов'язків, він не підлягає жодній відповідальності як директор»⁶⁴.

Після 1900 р. спостерігалася масова тенденція до заміни іноземних управлінців росіянами, насамперед із таких причин. У зв'язку з початком промислової кризи виникла необхідність економити, відтак іноземців заступили менше оплачувані російські фахівці. Об'єктивною підставою для збільшення числа адміністраторів із місцевого населення було підвищення рівня якості та кількості російських інженерів⁶⁵. Згадуваний вище О.І.Фенін писав:

⁶² Фенін А.И. Воспоминания инженера... – С.48.

⁶³ Гвоздев С.В. [Клепиков А.К.]. Записки фабричного инспектора (из наблюдений и практики в 1894–1908 гг.). – Москва, 1911.

⁶⁴ Гонимов И.А. Старая Юзовка: 1869–1905: Сталинский металлургический завод. – Москва; К., 1937. – С.12.

⁶⁵ Див.: Сапрыкин Д.Л. Инженерное образование в России: история, концепция, перспективы // Высшее образование в России. – 2012. – №1. – С.128.

«Якщо взяти до уваги, що понад 60% видобутку кам'яного вугілля Донбасу і близько 90% виплавки чавуну припадало на іноземні підприємства та що вже до початку ХХ ст. навіть на чолі більшості промислових підприємств басейну їх фактичними розпорядниками стояли російські інженери, треба визнати, що російська технічна інтелігенція блискуче витримала важке випробування»⁶⁶.

До справи підготовки техніків та управлінців з місцевого населення активно долучалися й самі підприємці⁶⁷. Після 1904 р. ще однією причиною звести до мінімуму присутність іноземних управлінців став розвиток революційного руху, який супроводжувався поширенням ксенофобії та антикапіталістичних настроїв. «Проміжним» варіантом у виборі між іноземними та російськими фахівцями було рішення тримати у штаті польських інженерів. Наприклад, на заводі «Провіданс» на початку ХХ ст. всі спеціалісти були саме польського походження⁶⁸.

Іноземні підприємці та трудова етика робітників

Дослідник, що вивчає економічну історію Півдня Росії, неодмінно зустрічається з одним парадоксом. З одного боку, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. спостерігався швидкий приріст населення, тож сучасники навіть говорили про аграрне перенаселення⁶⁹ та «зайвих» робітників. З іншого, підприємці скаржилися на нестачу працівників. Проблему визнавали й тогочасні російські аналітики. У капітальній праці за редакцією відомого статистика В.П.Семенова-Тянь-Шанського, виданій 1910 р., шлося: «Донецька кам'яновугільна промисловість майже завжди відчуває, особливо в літній період, нестачу робочих рук. Уряд навіть пропонував вуглепромисловцям надати до 10 тис. арештантів, але цю пропозицію не прийняли власники копалень»⁷⁰.

Пояснюється «парадокс» специфікою ринку робочої сили регіону. Порівнюючи південноросійське робітництво зі «столичним» (санкт-петербурзьким та московським), сучасники відзначали його низьку кваліфікацію та сезонний характер. Наприклад, Густав Гартман, засновник паровозобудівного заводу в Луганську, нарікав, що «оскільки у цей період усі російські підприємства, які виробляли залізо і сталь, були повністю завантажені роботою, у прокатний цех удалося залучити зі сторони лише малу кількість краще підготовлених робітників»⁷¹.

⁶⁶ Фенін А.И. Воспоминания инженера... – С.8.

⁶⁷ Див. докл.: Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 2005. – №1.

⁶⁸ Яруцкий Л. «Никополь» и «Провиданс». – С.80.

⁶⁹ Див., напр.: Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – Москва, 1918.

⁷⁰ Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга / Под ред. В.П.Семёнова-Тянь-Шанского. – Т.14: Новороссия и Крым. – Санкт-Петербург, 1910. – С.372.

⁷¹ Гартман Г. Записка о возникновении... – С.465.

Оскільки чимало великих підприємств було засновано буквально серед степу, адміністрація не могла знайти потрібної кількості робітників із місцевого населення, тож доводилося користуватися мігруючою робочою силою⁷². Більшість робітників були селянами, які намагалися не втратити зв'язок із селом, навіть коли влаштовувалися на промислове підприємство. До настання періоду індустріалізації більша частина заводів зупиняли свою роботу на час інтенсивних сільськогосподарських робіт. Навіть на початку ХХ ст. чимало невеликих підприємств мали сезонний характер роботи.

Зі становленням великої індустрії сезонний характер праці вступав у суперечність із фінансовими інтересами підприємця. Крім того, зупинка роботи на деяких видах виробництва, як, наприклад, доменні печі в металургії, призводила до значних технічних та фінансових витрат. Компанії вдавалися до різних методів утримання робітників при заводах: підвищення платні в літні місяці (до 1,5 раза⁷³), будівництво житла для сімейних працівників, створення соціальної інфраструктури (церкви, лікарні, школи, лазні тощо). Були й більш радикальні спроби остаточно «відірвати» робітників від сільського господарства. Наприклад, на металургійному підприємстві в Юзівці заводчанам не дозволялось обзаводитися земельними ділянками⁷⁴.

Іншим серйозним завданням було виховання замість традиційної трудової етики – нової індустріальної, особливо в робітників – учорашніх селян. Традиційний тип трудової етики означає, що його носії працюють для задоволення найпростіших потреб, не прагнучи нагромадження⁷⁵. Шахтарська пісня так зображувала цей спосіб життя:

«Получил получку я
Ровно двадцать два рубля,
Два рубля отдал домой,
Ну а двадцать – на пропой.
Веселись, душа и тело,
Вся получка пролетела»⁷⁶.

Анонімний дописувач спеціалізованого журналу у матеріалі за 1916 р. зазначав:

«На гірничозаводських підприємствах доводиться з жалем констатувати, що підвищення заробітної плати нерідко призводить до зниження продуктивності робітника: отримуючи більш високу заробітну платню, робітник може в менше число робочих днів задовольнити всі свої потреби. У результаті зменшується кількість виходів робітників на роботу»⁷⁷.

⁷² *Friedgut T.H.* *Iuzovka and Revolution.* – Princeton, 1994. – P.214–215.

⁷³ Підрах. за: Россия: Полное географическое описание нашего Отечества... – С.372.

⁷⁴ Юз і Юзівка. – С.24.

⁷⁵ *Миронов Б.Н.* «Послал Бог работу, да отнял чёрт охоту»: трудовая этика российских рабочих в пореформенное время // Социальная история: Ежегодник: 1998–1999. – Москва, 1999. – С.246.

⁷⁶ Юз і Юзівка. – С.173.

⁷⁷ Очередные проблемы горнопромышленного Юга // Горнозаводское дело. – 1916. – №16. – С.13329.

Нарікання на пияцтво як на велику ваду робітничого та шахтарського повсякденного життя⁷⁸ зустрічаємо в усіх мемуарах інженерів, гірничих робітників, фабричних інспекторів. Пиятика призводила до прогулів, а якщо набувала масового характеру, то й до зупинки виробництва. Боролися з цим явищем шляхом закриття винних крамниць і навіть, прямо порушуючи закон, видавали робітникам гроші не кожного місяця, а двічі на рік, або відсиляли заробіток «на батьківщину» через контору⁷⁹. У цілому, незважаючи на певні зрушення у трудовій етиці робітників, індустріалізація химерним чином поєднувалася з катастрофічною відсталістю в умовах праці, побуті та загальній культурі російського робітництва.

Таким чином, іноземні підприємці експортували в Росію капітали, передові технології, моделі управління, ділові зв'язки із західноєвропейськими банківсько-промисловими групами та дух капіталістичного підприємництва. Вони надали додаткового імпульсу розвитку промислового капіталізму, сприяли революції у сфері управління й відіграли позитивну роль у відносно успішній російській індустріалізації. Важливе значення іноземних капіталів і технологій свідчить про «відкритий» характер економіки Російської імперії, яка таким чином успішно входила у світове економічне співтовариство.

⁷⁸ Докл. див.: *Herlihy P. The Alcoholic Empire: Vodka & Politics in Late Imperial Russia.* – Oxford, 2001.

⁷⁹ *Фенин А.И. Воспоминания инженера...* – С.53.

The paper presents the results of a research into the transfer process of western models of industrial management, capitals and labor ethics in Ukraine at the late 19th and early 20th century, based on the analysis of statistical data, memoirs, periodical publications and other documents.

Keywords: *Russian Empire, foreign entrepreneurs, industrialization, labor ethic.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1 (477) «Шевченко»

О.В.Ясь*

МОНОГРАФІЯ «ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ В СЕРЕДИНІ XVII ст.» У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Ф.ШЕВЧЕНКА (до 100-ліття від дня народження)

Розглядається конструкція праці знаного історика у світлі його текстів другої половини 1950 – початку 1960-х рр. Аналізується рецепція монографії Ф.Шевченка в тодішньому українському радянському історієписанні.

Ключові слова: українська радянська історіографія, Ф.Шевченко, І.Крип'якевич, «возз'єднання», «приєднання».

У часи пізнього сталінізму та хрущовської «відлиги» на науковій авансцені з'явилася досить строката й самобутня генерація вчених-гуманітаріїв, зокрема істориків. Власне, німецько-радянська війна стала важливою межею та провідним чинником її формування¹. Це покоління мало не тільки досвід виживання за складних обставин і умов тоталітарного режиму, а й специфічне світосприйняття, виплекане спогляданням трагічних, драматичних подій, зокрема їх неформального, ба навіть приватного осмислення. Більше того, повоенні інтелектуали не тільки здобули практичні навички сприйняття і засвоєння культурних та ідеологічних практик сталінської доби, а й гнучкої адаптації до нових кампаній і настанов. Яскравим представником цієї генерації був визначний український історик Федір Павлович Шевченко.

У середині 1950-х рр. розпочався процес лібералізації радянського режиму, котрий досяг українських теренів із помітним запізненням. Тож думки деяких дослідників про те, що хрущовська десталінізація майже відразу відкрила простір для переписування чи, принаймні, корекції «національних історій» у радянській історіографії видаються надто схематичними², позаяк не враховують тодішніх політичних обставин та соціокультурних передумов академічного життя в радянській Україні. Культурна атмосфера й інтелектуальні настрої

---

* Ясь Олексій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії

¹ Сидорова Л.А. Советские историки послевоенного поколения: собирательный образ и индивидуализирующие черты // История и историки: историографический вестник: 2004. – Москва, 2005. – С.208–209.

² Mackiw T. Ukrainian Historiography Past and Present // Ukrainian Quarterly. – 1984. – Vol.40. – №3. – P.284.

на обширах УРСР дещо змінилися за періоду П.Шелеста (1963–1972 рр.)³. Тоді ж поширилися впливи шістдесятництва, котрі почасти побутували й в українському радянському історієписанні⁴. Зокрема намітилося кілька можливих сценаріїв еволюції республіканського наративу.

Наріжна проблема, навколо якої оберталися дослідницькі практики всіх істориків на обширах УРСР, полягала в реакції на канон радянського «великого тексту» та його нормативні настанови. Слід наголосити, що повоєнний радянський ґранд-наратив значною мірою спирався й у багатьох площинах наслідував попередню – централістичну – концептуалізацію російської історії з її легітимацією імперських устремлінь і територіальних завоювань, у тому числі відому тезу про «збирання» Москвою «руських земель». Відтак канонічні заборони й обмеження щодо представлення української минувшини були доволі широкими, порівняно з іншими республіканськими, а де-факто адаптованими національними історіями, котрі не «зазіхали» на стару імперську спадщину.

Переважна більшість українських радянських істориків прагнула пристосуватися чи прикритися великим радянським канонем у вигляді «обрядової» фразеології та «правильних» посилань на «класиків». Різновидом такої мімікрії було занурення до конкретних фактографічних лакун, в яких переховувалися за показним «парканом» із низки стереотипних ідеологічних означень та відповідних мовних кліше.

Утім, від середини 1950-х рр. з'являється ціла низка українських реформістських (ревізійністських, реабілітаційних, нонконформістських, неофіційних)⁵ істориків (О.Апанович, І.Бойко, І.Бутич, В.Голобуцький, І.Гуржій, Я.Дзира, О.Компан, І.Крип'якевич, О.Лугова, М.Марченко, Ф.Шевченко та ін.), які у своїх текстах прагнули помітно розсунути/обійти межі радянського ґранд-наративу, принаймні його «паралельної» – республіканської – версії. За спостереженнями С.Величенка, реформістські історики в постсталінську добу воліли зменшити обсяг російськоцентричного представлення історії УРСР⁶. Звісно, така «ревізія» не могла бути кардинальною та всеохоплюючою, а лише частковою, прихованою, убраною у прийнятні для радянської історіографії шати. Відтак ідеться про спроби ширшого представлення українських сюжетів, але у вигляді «ідеологічно коректних» пропозицій і тлумачень.

Первісно це розширення відбувалося на ґрунті потрактування рівноправності Переяславського договору 1654 р., визнання існування української державності чи її елементів за доби Б.Хмельницького, обстоювання автономії Гетьманщини, поширення тези про колоніальне становище

³ *Tillet L.* Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // *Slavic Review*. – 1975. – Vol.34. – №4. – P.752–768; *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби // *Наук. ред. Л.Зашкільняк*. – Острог, 2009. – С.90–95.

⁴ *Калакура Я.С.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С.347–352.

⁵ *Винар Л.* «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – С.6; *Мигул І.* Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки // *Сучасність*. – 1984. – №9. – С.68–69; *Величенко С.* Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // *Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник*. – Вип.5. – Х., 2002. – С.34–35; *Яремчук В.* Минуле України... – С.475.

⁶ *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. – New York, 1993. – P.164.

українських земель в імперії Романових у ХІХ – на початку ХХ ст. тощо. Згодом мали місце спроби часткової реабілітації деяких українських істориків (Д.Багалія, М.Драгоманова, М.Костомарова, О.Лазаревського, О.Єфименко, Д.Яворницького й навіть М.Грушевського, П.Куліша) та їхнього наукового доробку.

Власне, нормативні настанови використовувалися як установчі концепти, проте дещо змінювалися контексти їх ужитку, щоби просунути українські сюжети, зокрема продемонструвати лояльність місцевих авторів до радянського центру. Класовий дискурс уживався українськими істориками для представлення певних постатей чи сюжетів під машкарою їхньої гаданої «прогресивності». Заразом науковці послуговувалися й видозміненим «народницьким», точніше «новим народницьким» дискурсом, який дозволяв тією чи іншою мірою представити хоча б частину «дожовтневої» історіографічної спадщини у світлі змагань і потуг «народних мас». Популярним був і офіційний дискурс «братерства народів» чи «великої російсько-української дружби», який давав право вбрати у відповідні «шати» чи частково «обілити», принаймні показати у певному ідеологічному світлі конкретні постаті та події. Комбінація різних дискурсів творила доволі заплутане, суперечливе мереживо «паралельного» наративу, у котрому задекларовані приписи сполучалися з прихованими, завуальованими контекстами, часом із багатьма недомовками, що їх автори прагнули донести до читача, або залишали йому простір для власних розмірковувань.

Обережне й поступове розширення тлумачень «перейславських» тез розпочалося в публікаціях Ф.Шевченка у другій половині 1950 – на початку 1960-х рр., із-поміж яких назвемо його капітальну монографію «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині ХVІІ ст.». Очевидно, що помітний вплив на цю студію мали й редакторські практики історика, котрий був відповідальним редактором відомої монографії І.Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (Київ, 1954 р.), а також його особисті контакти з опальним академіком. Це відзначають і сучасні дослідники, які порівнюють монографії І.Крип'якевича й Ф.Шевченка у фактографічному та стильовому сенсі⁷.

Своєю чергою, І.Крип'якевич виступив відповідальним редактором зазначеної монографії Ф.Шевченка. Відтак у листі від 3 листопада 1958 р. І.Крип'якевич виразно окреслив цілу низку проблем, в яких погляди обох істориків збігалися чи були доволі близькими:

«В загальному робота робить прекрасне враження. Це великий прогрес у порівнянні з етапом 1954 р., коли Ви вели зі мною дискусії про мою роботу. За цей час Ви багато передумали і дали новий синтез цих питань, які дуже важко було розв'язати... (тут і далі курсив наш – О.Я.). Я Вам вдячний, що в багатьох місцях Ви відзначаєте мої думки (сказати б, мій пріоритет). Особливо мило мені, що Ви прийняли мій погляд на перший лист Хмельницького цареві – за що бив мене Ол[ександр] Карпович [Касименко]. Прошу Вас ще згадати, що я намічував цю тезу про селян, вільних виробників, яку Ви так прекрасно розвинули – бо

⁷ Батуріна С.С. Федір Павлович Шевченко: Життя і творчість: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – С.185.

і над цим питанням “роздирали ризи” мої критики. *Читаючи Вашу монографію, я щойно дійшов до переконання, що мій Богдан Хмельницький залишить якийсь слід в історії*⁸.

І, дійсно, автор монографії покликався на «Богдана Хмельницького» І.Крип'якевича 45 разів⁹. Причому, зауважимо, «обрядових» посилань на праці В.Леніна в монографії Ф.Шевченка було тільки 27¹⁰. До того ж учений неодноразово згадував ще й інші розвідки І.Крип'якевича. Безперечно, для текстів українських істориків на теренах радянського історієписання 1950–1960-х рр. ці дослідницькі інтенції виглядають справді-таки унікальними.

У певному сенсі студії І.Крип'якевича були взірцевими для Ф.Шевченка. У довідці 1958 р., підготовленій для ЦК КПУ, попри очевидну специфічність писань такого «жанру», останній висвітлював та оцінював праці свого старшого колеги винятково в позитивному дусі, хоч і подавав незначні застереження. Приміром, доволі промовистим був коментар Ф.Шевченка щодо відомого циклу І.Крип'якевича – «Студії над державою Богдана Хмельницького»:

«Незважаючи на ряд недоліків, застарілість термінології, вживаної в роботі, “Студії” належать до числа тих праць І.Крип'якевича, які мають не тільки історіографічне значення, а є тією працею, що нею користувались і будуть використовувати далі історики. В радянській історіографії ця праця І.Крип'якевича ніколи не зараховувалась до числа націоналістичних»¹¹.

Первісно Ф.Шевченко планував більш масштабну студію, котра мала б охопити не тільки добу Б.Хмельницького, але й більшу частину другої половини XVII ст., принаймні до гетьманування І.Мазепи. Власне, про такі наміри автор згадував у вступній частині монографії, зокрема відзначав, що планував зосередитися на «періоді після воз'єднання України з Росією»¹².

Почасти про це свідчить і велика кількість підготовчих матеріалів та робочих виписок Ф.Шевченка, які хронологічно охоплюють другу половину 1650–1670-ті рр. Крім того, історик, відповідаючи на закиди про попередній план і структуру монографії, зауважив на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р., що «писав про другу половину XVII ст., робота вийшла величенька, півсотні аркушів. Стало питання про друкування, я вирішив друкувати першу вступну частину»¹³. Ці наміри виглядають доволі правдо-

⁸ Див.: Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Відп. ред. Я.Ісаєвич, упор. Ф.Стеблій. – [Вип. 8:] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Л., 2001. – С. 517.

⁹ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І.П.Крип'якевич. – К., 1959. – С. 15, 28–29, 33, 44, 49, 67, 74, 97, 109, 115, 176, 178, 183, 187, 195, 198, 205, 208, 212, 219, 221, 246, 251, 257, 259, 282, 289, 311, 398, 401, 420, 425–426, 430, 433, 443, 456, 493.

¹⁰ Там само. – С. 7–9, 13, 15, 22, 28, 34, 37–39, 46, 55, 59–60, 63, 66, 97, 172, 247, 250, 254, 282, 383–384.

¹¹ Шевченко Ф.П. Довідка [в ЦК КПУ про опубліковані статті Крип'якевича І.П. – «Студії над державою Богдана Хмельницького», надруковані в 1925–1931 рр.; машинопис; м. Київ, осінь 1958 р.] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 349. – Спр. 346. – Арк. 2.

¹² Його же. Політичні та економічні зв'язки... – С. 4.

¹³ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву Інституту історії України НАН України про наукову і громадську діяльність Федора Павловича Шевченка: Із стенограми обговорення книги

подібно, позаяк кандидатська дисертація Ф.Шевченка, що в багатьох аспектах перегукувалася з його монографією 1959 р., хронологічно обіймала період 1650–1660-х рр. Урешті, чернеткові накиди плану згаданої монографії дозволяють дійти однозначного висновку про те, що Ф.Шевченко плекав проект великого й масштабного дослідження. Скажімо, один із варіантів попереднього плану студії складався з трьох частин і чотирнадцяти розділів.

За початковим авторським задумом праця проектувалася приблизно в такому вигляді:

«Частина перша. Російсько-українські взаємовідносини під час визвольної війни. Розділ I. Україна напередодні визвольної війни та характер рос[ійсько]-укр[аїнських] зв'язків у цей час. Розділ II. Визвольна війна українського народу – початок нового етапу в зв'язках України з Росією. Політично-дипломатичні відносини в 1648–1649 рр. Розділ III. Рос[ійсько]-укр[аїнські] взаємовідносини з кінця 1649 р. до початку 1653 р. Розділ IV. Економічні зв'язки України з Росією 1648–1653 рр. Розділ V. Возз'єднання України з Росією в 1654 р. (1653–1654 рр.).

Частина друга. Політичні та економічні відносини України і Росії в перші роки після возз'єднання. Розділ I. Спільна боротьба російського та українського народів проти шляхетської Польщі в 1654–1656 рр. Розділ II. Україна в складі централізованої Російської держави (до смерті Б.Хмельницького 1657 р.). Розділ III. Посилення класової та політичної боротьби на Україні, ставлення до неї царського уряду. “Переяславські статті” 1659 р. Розділ IV. Характер економічних зв'язків між Україною та Росією в перші роки після возз'єднання.

Частина III. Спільна боротьба російського та українського народів проти польсько-шляхетської агресії в 1660-х рр. Політика царського уряду на Україні. Розділ I. Становище на Україні після Переяславського договору. Війна з Польщею та початок розділу українських земель. Розділ II. “Московські статті” 1665 р. та нове становище Лівобережної України у складі Росії. Розділ III. Відносини російського уряду до Правобережної України та Запорізької Січі. Андрусівське перемир'я 1667 р. та його значення в історії українських земель. Розділ IV. Економічні зв'язки України з Росією після возз'єднання. Роль і місце України у складанні загальноросійського ринку. Розділ V. Повстання на Україні проти воевод. “Глухівські статті” 1669 р. та зміни в політиці російського уряду на Лівобережній Україні. Заключення. Список джерел і літератури, використаних у роботі»¹⁴.

Ф.П.Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР (Київ, 8 червня 1960 р.) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. Г.Боряк; вступ. сл. Д.Табачника. – Т.1: Джерела. – К., 2004. – С.539; Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. [машинопис] // Науковий архів Інституту історії України НАНУ. – Оп.1. – Спр.968. – Арк.24.

¹⁴ Шевченко Ф.П. План монографії на тему: «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» та анотація [автограф і машинопис із правками] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.895. – Арк.2–3.

Зазначимо, що зберігся навіть чорновий варіант другого розділу третьої частини дисертації (монографії), присвячений «Московським статтям» 1665 р.¹⁵ Ба більше, первісний план докторської дисертації Ф.Шевченка був ще більш масштабним та амбітним, аніж проект його монографії, позаяк передбачав четверту частину – «Російсько-українські відносини в 70–80-х рр.», котра складалася з трьох розділів¹⁶. Отже, його праця хронологічно мала обійняти кілька історичних періодів – від часів Б.Хмельницького до правління І.Мазепи. Книга Ф.Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» фактично проектувалася як вступна частина до більшої (можливо кількатої) студії, і тільки внаслідок низки обставин та умов побачила світ як самостійна праця.

Загалом конструкція монографії Ф.Шевченка спиралася на дослідницькі практики, виплекані й опрацьовані в низці його повоєнних текстів. Передусім постулювався та розширювався новий «народницький» дискурс, який доповнювався відповідними ідеологічними контекстами й «класовими» означеннями. Тож споглядаємо своєрідну апологію в репрезентації народу, хоч і з дещо іншим акцентуванням, порівняно з класичним народницьким дискурсом:

«Народ – справжній творець історії, і він по праву займає центральне місце в радянській історіографії. Роль народу з особливою силою проявляється в соціалістичному суспільстві, коли мільйони людей, розкутих від кайданів капіталізму, стали активними і свідомими творцями історії»¹⁷.

Ця теза в модифікованому, часом розгорнутому вигляді побутувала в більшості текстів Ф.Шевченка 1950–1970-х рр.¹⁸, зокрема наві'язуючи «героїчні» конотації у представленні народу на авансцені історії. *«Народ є справжнім творцем і героєм історії»*, – підкреслював історик в одній із популярних брошур¹⁹. Причому Ф.Шевченко, хоч і писав про подальше «зближення і єднання соціалістичних націй», але зауважував, спираючись на «класика», що *«національні й державні відмінності між народами та країнами будуть існувати ще дуже і дуже довго»²⁰.*

Таким чином, на сторінках монографії обстоювалася думка, що «народи Радянського Союзу єднає не лише славне і героїчне сучасне, але й їх минуле»²¹. Від нового «народницького» дискурсу перекидався «містою» до офіційної

¹⁵ Шевченко Ф.П. «Московські статті» 1665 року та нове становище України в складі Росії: Розділ другий [докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.»; чорновий автограф, 1958–1959 рр.] // Там само. – Спр.142. – 46 арк.

¹⁶ Шевченко Ф.П. План докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» та робочі матеріали [чорновий автограф та машинопис із правками] // Там само. – Спр.896. – Арк.2.

¹⁷ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.3.

¹⁸ Шевченко Ф.П. Про створення «Вступу до історичної науки» // Український історичний журнал. – 1959. – №1. – С.90; *Його ж.* Про суд історії // Там само. – 1967. – №2. – С.47; *Його ж.* Особливості суспільного прогресу в нашу епоху [стаття для відділу наук ЦК КПУ; машинопис із правками; м. Київ, 15 березня 1970 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.173. – Арк.3.

¹⁹ Шевченко Ф.П. Історія і сучасність. – К., 1965. – С.25.

²⁰ Шевченко Ф.П. Нові риси в розвитку і зміцненні дружби народів СРСР: (Доповідь на науковій сесії, присвяченій новим починанням, суспільним явищам і процесам на сучасному етапі комуністичного будівництва). – К., 1959. – С.21.

²¹ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.4.

схеми «возз'єднання», котра подавалася в контексті положення про «історичні зв'язки» та взаємодію народів як предтечу їх «великої дружби». Така актуалізація предметної області монографії засвідчувала лояльне ставлення її автора до радянського канону, проте дозволяла маркувати та представляти низку подій і явищ з обсягу республіканської історії у вигляді «прогресивних» зрушень.

Приміром, козацькі виступи та селянські заворушення першої третини XVII ст. подаються як вияви героїзму українського народу в боротьбі зі своїми «експлуататорами»²². «Масові народні виступи» розглядаються як акумуляція «великого історичного досвіду»²³. Більше того, Ф.Шевченко відзначав, що «класики» вкладали різний зміст у поняття «народ», хоч і вимагали не прикривати цим терміном «класовий характер» того чи іншого суспільства²⁴. Мабуть, автор тривалий час розмірковував і готувався до окреслення «народницького» та класового дискурсу, оскільки в його робочих нотатках віднаходимо десятки й навіть сотні виписок із праць Ф.Енгельса, К.Маркса, В.Леніна, присвячених цій проблематиці²⁵.

Видається, що своєрідним продуктом цих тривалих роздумів Ф.Шевченка була його стаття «Про роль народних мас в історії» (1957 р.), в якій він намагався пристосувати новий «народницький» дискурс до вимог радянського канону. Тож автор пов'язував із термінами «народ» та «народні маси» класові й матеріалістичні конотації. Наприклад, історик зазначав, що «народ – виробники матеріальних цінностей – є тією справжньою силою, яка практично робила і робить всі корінні, прогресивні зміни в суспільстві. Історичний процес розвивається, рухається вперед силою праці і боротьби народних мас. Саме тому народ є справжнім творцем і героєм історії»²⁶.

Таке представлення народу в його монографії доповнювалося відповідними тезами й коментарями щодо класів і станів, насамперед «прогресивних»²⁷, які складали основу класового дискурсу. Не випадково Ф.Шевченко відзначав, що поділ на «стани-класи» характерний для «феодалного суспільства», зокрема спираючи свою тезу на відповідні посилання на «класиків»²⁸. У виступі на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р. історик був змушений пояснювати, що він не ігнорує класовий поділ, а лише поглиблює його, ураховуючи «феодалну специфіку», зокрема юридичне й економічне становище «станів-класів»²⁹. Цей підхід автор обстоював і пізніше, стверджуючи, що становість є однією з «форм класових відмінностей»³⁰.

²² Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.16.

²³ Там само. – С.58.

²⁴ Там само. – С.37.

²⁵ Шевченко Ф.П. Робочі матеріали: Класова боротьба 1648–1654 рр. [чорновий автограф; 1960-ті – початок 1970-х рр.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.678. – 101 арк.; Його ж. Робочі матеріали про соціально-політичні погляди селянства України в період визвольної війни 1648–1654 рр. та ін. [чорновий автограф] // Там само. – Спр.680. – 86 арк.

²⁶ Шевченко Ф.П. Про роль народних мас в історії // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – Т.9. – К., 1957. – С.3.

²⁷ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.5.

²⁸ Там само. – С.21–22.

²⁹ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Із стенограми обговорення книги Ф.П.Шевченка... // «Стину встановлює суд історії». – Т.1. – С.531; Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.8.

³⁰ Шевченко Ф.П. Про народ і класи-стани на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр. // Середні віки на Україні. – Вип.2. – К., 1973. – С.46.

Водночас Ф.Шевченко прагнув узгодити класовий та новий «народницький» дискурс, зокрема тримався думки, що «класи» й інші соціальні прошарки були «елементами народу». Причому наголошував на плинності, мінливості самої «основи народу», котра змінюється впродовж різних історичних епох³¹. Саме з цієї перспективи Ф.Шевченко доволі категорично обстоював твердження про те, що «існування української народності в XV–XVII ст. є незаперечним фактом. Процес національного самопізнання українського народу, його боротьба за свої права були явищем прогресивним»³². Ця констатація стала своєрідним прологом до представлення доби Б.Хмельницького як «визвольної війни українського народу», позаяк освячувала її класовий і «прогресивний» характер, але дозволяла порушити міжнародні та міжнаціональні аспекти, хоч і в обрамленні «народницького» дискурсу.

Зауважимо, що Ф.Шевченко пов'язував із творчістю «народних мас» і «дуже складний процес створення української державності»³³. Такі розумування історика перегукувалися з відповідними пасажами з монографії І.Крип'якевича³⁴. Ф.Шевченко дотримувався думки, що у феодальній Європі побутували два типи держав – національні та багатонаціональні, хоч і відзначав нерозробленість цієї проблематики в радянській історіографії³⁵. Зокрема, він акцентував на тому, що за часів «розквітлого феодалізму», коли землеробство становило «головну галузь виробництва», виникнення «багатонаціональних держав» було звичним явищем. На його думку,

«економіка цих країн ґрунтувалась на феодальній залежності селянства, на посиленні його експлуатації, а також на приєднанні інших земель, включенні їх до одного державного організму і втягуванні різними шляхами до спільного економічного життя. Ми нагадали про це для того, щоб показати, що виникнення української національної державності за тих умов не могло становити якогось винятку. Це добре розуміли тодішні українські державні діячі, які вже з перших днів визвольної війни посилено шукали виходу з становища в укладенні міжнародних союзів і створенні коаліцій з метою забезпечити існування державності»³⁶.

Відтак державницький контекст автор не тільки пов'язував із «народницьким» і класовим дискурсами, а й уживав його для представлення міжнародних та міжнаціональних відносин за часів Б.Хмельницького. Така контекстуалізація дозволила Ф.Шевченкові висунути тезу про формування на теренах Гетьманщини національної держави. Утім, він відзначав, що

«створення національної держави – справа міжнародна. Цей процес не міг відбуватись ізольовано від інших держав, які по-різному до цієї події поставилися. Проте фактично вони всі

³¹ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.38.

³² Там само. – С.58–59.

³³ Там само. – С.63.

³⁴ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – [1-ше вид.]. – К., 1954. – С.335, 339.

³⁵ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.257–258, 268.

³⁶ Там само. – С.268.

повинні були рахуватися з існуванням української держави, навіть Річ Посполита, яка ніяк не могла погодитись з тим, що Україна виривається з її складу»³⁷.

Зазначимо, що Ф.Шевченко здебільшого розглядав Гетьманщину як державність, а не державу, хоч, імовірно, у первісному варіанті монографії трамвався більш радикальних поглядів. Окрім того, в остаточному варіанті тексту часом трапляється термін «Українська держава»³⁸. І.Крип'якевич в одному з листів до автора студії відзначав, що він представляє тогочасну Україну іноді як державу, іноколи – як державність і пропонував внести ясність щодо застосування цих означень³⁹.

Ф. Шевченко писав і про життєздатність української державності, котра виявилася за часів визвольної війни 1648–1654 рр. Звісно, така життєвість репрезентувалася у світлі об'єктивної необхідності «боротьби народу за своє існування, виразом його прагнення до незалежності», хоч історик і відзначав неможливість повною мірою реалізувати державницький проект за тодішніх передумов⁴⁰. Відтак складання української державності він розглядав як результат боротьби народу за визволення з-під «польсько-шляхетського гноблення»⁴¹. Державний устрій Гетьманщини автор визначав як аристократичну чи олігархічну республіку⁴², що почасти нагадувало його попередні погляди, коли він трактував козацьку державність як республіку, вибудовану на станових засадах⁴³.

Однак Ф.Шевченко відзначав, що українські правлячі кола здійснювали спроби створити «багатонаціональну державу» – династичний союз України з Молдавією, запровадження козацького ладу на білоруських землях і т.п.⁴⁴ Автор представляв розлогу історіографічну палітру щодо висвітлення проблем козацької державності, до якої потрапили навіть студії представників державницького напрямку 1920–1930-х рр. Зокрема, він висвітлював погляди В.Липинського, у тому числі його візію, викладену у знаковій монографії «Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті», хоч тлумачив і критикував цю працю з позицій модифікованого «народницького» дискурсу⁴⁵. Я.Дзира згадував, що праці В.Липинського й М.Грушевського зберігалися в особистій бібліотеці історика⁴⁶.

Тож провідний рефрен монографії Ф.Шевченка пов'язаний із новою «народницькою» апологією минувшини, хоч і з відповідним «класовим» антуражем. Недаремно він обстоював думку, що

³⁷ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.258.

³⁸ Там само. – С.282.

³⁹ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.518.

⁴⁰ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.267.

⁴¹ Там само. – С.283.

⁴² Там само. – С.282.

⁴³ Шевченко Ф.П. «Русские воеводы на Украине: Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия»: Чорновий примірник кандидатської дисертації [машинопис із правками автора; 1940 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.10. – Арк.33.

⁴⁴ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.269.

⁴⁵ Там само. – С.256.

⁴⁶ Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.153.

«великі народні рухи є вихідним моментом для визначення рівня розвитку і внутрішньої природи різних класів, їх тенденцій. Ці народні виступи є своєрідним підвищенням, з якого можна краще розглянути, оцінити те, що відбувалось до і після подій. Визвольна війна українського народу і дає змогу зробити таку оцінку»⁴⁷.

Тож історик акцентував увагу на тих об'єднуючих чинниках, які сполучали різні «стани-класи» в «народних рухах», але відзначав «класову» вмотивованість зацікавлень різних соціальних спільнот⁴⁸. Ба більше, у його праці йдеться про союз «прогресивних станів», оскільки Ф.Шевченко вважав, що теза про «два ворожі класові табори», котрі протистоять один одному, не дозволяє повною мірою показати складне сплетіння поглядів, інтересів та устремлінь різних станів⁴⁹. Автор уживав маркування «свій» та «чужий» щодо означення «експлуаторських станів-класів»⁵⁰, хоч і не генералізував цього підходу, а по-слуговувався ним епізодично.

Слід підкреслити, що на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р. Ф.Шевченко прагнув захистити свою тезу про спілку «прогресивних станів»: *«Дійсно я вважаю, що при феодалізмі існує не один прогресивний стан, клас. Я кажу в роботі, що прогресивним станом було селянство, козацтво, міщани. Духовенство я вже ділю на дві групи – вищу і нижчу. Але теж як стан, воно одне»*⁵¹. Пізніше він не тільки модифікував цю тезу, а й спробував ужити її для формалізації поняття «народ». Відтак постало досить цікаве означення: *«Народ – це певне співвідношення прогресивних класів, різних соціальних груп, які в конкретних історичних умовах об'єднані спільністю інтересів та мети в боротьбі проти всього, що віджило, за дальший поступальний розвиток суспільства»*⁵². Вочевидь, наведена сентенція свідчить, що історик мав намір і далі поглиблювати новий «народницький» дискурс у своїх писаннях під покривкою офіційних настанов. На думку І.Бойка, авторське означення поняття «народ» у монографії 1959 р. нагадувало відомі положення М.Грушевського, котрий відносив до «народних мас» «дрібну шляхту» та «дрібну буржуазію»⁵³.

Зрештою «гра» з класовими й «народницькими» контекстами дозволила Ф.Шевченкові сформулювати одну з найважливіших установчих тез монографії – визвольна війна як «переломний момент в історії України»⁵⁴. Ця війна, як і будь-яка «національна-визвольна боротьба», маркувалася автором як «прогресивна» апріорі. Більше того, історик розглядав добу Б.Хмельницького класичним прикладом визвольної війни – як у сенсі її «прогресивності», так і активності «широких на-

⁴⁷ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.66.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. – С.247.

⁵⁰ Там само. – С.236.

⁵¹ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Із стенограми обговорення книги Ф.П.Шевченка... // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.539; Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.23.

⁵² Шевченко Ф.П. Про суд історії. – С.47.

⁵³ Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.59.

⁵⁴ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.4–5.

родних мас»⁵⁵. Заразом він наголошував, що національно-визвольні війни за епохи феодалізму скеровані на збереження суверенності народу. На думку Ф.Шевченка, така констатація дозволяла однозначно розглядати ці війни як «прогресивні»⁵⁶. Свою позицію дослідник відстоював і на чотириденному розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р., хоч і визнавав, що участь селянства у визвольній війні 1648–1654 рр. внесла до неї помітний колорит⁵⁷.

Подібний підхід відіграв важливу роль у монографії Ф.Шевченка, позаяк дозволив більш детально й рельєфно репрезентувати козацтво за часів Б.Хмельницького в різних контекстах: адміністративних, політичних, військових, соціальних, господарських, дипломатичних та ін. Тим паче, що він представляв цей стан як «вільних виробників», ворожих «феодалному гніту», які справляли «прогресивний вплив» на тогочасне селянство⁵⁸. Не випадково в робочих нотатках автора простежуємо акцентування на «передовій ролі» козацтва, котра «недооцінювалася» в радянській літературі⁵⁹. Ці розумування почасти нагадували відому візію «торгового капіталізму» М.Покровського, за якою козаки розглядалися як «ранні буржуа», що спричинилися до формування капіталістичних відносин. Утім, автор категорично відмежовувався від концепції М.Покровського й рішуче критикував означені погляди⁶⁰.

Натомість Ф.Шевченко прагнув віднайти прийнятні способи репрезентації різних станів, верст, прошарків на ниві української історії, котрі б не зводилися до суцільної класової генералізації. Приміром, він висловлював думку, що

«крім основного поділу на класи в суспільстві бувають проміжні соціальні групи, які в силу свого становища в певний час теж можуть бути складовою частиною народу. На Україні до таких груп належали козацька старшина, заможне міщанство, дрібна українська шляхта, нижче православне духовенство»⁶¹.

Відтак умотивовувалася доцільність їх представлення на сторінках монографії з позицій «народницького» дискурсу, адже означені соціальні спільноти тією чи іншою мірою були частиною «народу» – носія «прогресивних цінностей» відповідно до постулатів марксистсько-ленінської доктрини. Проте в тексті Ф.Шевченка споглядаємо не тільки окреслення становища козацтва – привілейованого, але строкатого стану, селянства як «чорного стану»⁶², а й тогочасні устремління міщанства⁶³, невдоволення й хитання дрібної шляхти⁶⁴, специфічну роль нижчого духівництва⁶⁵ та ін.

⁵⁵ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.170.

⁵⁶ Там само. – С.171.

⁵⁷ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Із стенограми обговорення книги Ф.П.Шевченка... – С.532; Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.11.

⁵⁸ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.27.

⁵⁹ Шевченко Ф.П. Робочі матеріали: Класова боротьба 1648–1654 рр. – Арк.24 зв.

⁶⁰ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.24.

⁶¹ Там само. – С.38.

⁶² Там само. – С.27–31.

⁶³ Там само. – С.32–33.

⁶⁴ Там само. – С.33.

⁶⁵ Там само. – С.35.

Зауважимо, що історик відзначав і участь шляхти в повстанні Б.Хмельницького та визвольній війні 1648–1654 рр. Зокрема, він посилався на відому збірку В.Липинського («Z dziejów Ukrainy...») і навіть уважав, що її автор вірно оцінив масштаб участі шляхтичів у козацькому війську⁶⁶. Причому на це видання у своїй монографії Ф.Шевченко посилався неодноразово. Заразом історик згадував про представників шляхетського стану, котрі уславилися своєю звитягою під час визвольної війни – І.Богуна, С.Височана, С.-М.Кричевського та ін.⁶⁷ Ці сюжети стали приводом для низки звинувачень, зокрема з боку К.Гуслистого, в «ідеалізації» ролі «заможних елементів», яких автор нібито представляв у вигляді «прогресивних»⁶⁸. Відзначимо, що Ф.Шевченко ще 1952 р. пропонував увести полковника С.-М.Кричевського як одну з видатних фігур того часу до лібрето опери «Богдан Хмельницький» на зустрічі з її автором – драматургом О.Корнійчуком⁶⁹.

Загалом класовий дискурс був доволі традиційним для дослідницьких практик Ф.Шевченка від часів його перших наукових студій. Власне, комбінація «народницького» та класового дискурсів, які припасовані до вимог офіційного канону, як-от «дружба братніх народів» та їх «возз'єднання» в «єдиній родині», і складає концептуальну канву монографії. Звернімо увагу й на авторське вживання дискурсу «дружби народів» у сполученні з класовим маркуванням минувшини, що особливо яскраво простежувалося в газетній публікації 1966 р. Зазвичай спершу подається офіційна настанова про взаємини між «братніми народами», наприклад у такому вигляді:

«У взаємовідносинах між народами з давніх часів сильнішим було те, що їх єднало, а не роз'єднувало. Розвиток народів завжди відбувався в постійній взаємодії та взаємовпливах. Це обумовлювалось об'єктивним ходом історичного процесу, боротьбою передових сил за прогрес, проти реакції»⁷⁰.

Здавалося б, наведена сентенція незаперечно продукує відповідні офіційні конотації. Утім, невелике авторське уточнення, витримане в ідеологічно коректному дусі, яке вводить класове маркування, помітно змінювало не тільки зазначений сенс, а й витворювало певний простір для неоднозначних представлень минувшини:

«Та слід зазначити, що в антагоністичному суспільстві, побудованому на основі приватної власності, де конкуренція є всесильним законом, такі фактори, як зв'язки і дружба між народами,

⁶⁶ Там само. – С.174.

⁶⁷ Там само. – С.175–176.

⁶⁸ Стенограма засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР 13 червня 1960 р. по обговоренню праці Шевченка Ф.П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.869. – Арк.67.

⁶⁹ *Шепель Л.* Матеріали Наукового архіву...: Зауваження Ф.П.Шевченка, висловлені під час зустрічі співробітників Інституту історії України АН УРСР з О.С.Корнійчуком – автором лібрето опери «Богдан Хмельницький» (Київ, 4 лютого 1952 р.) // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.508.

⁷⁰ *Шевченко Ф.* Дружба народів СРСР вічна і непорушна // Радянська Україна (Київ). – 1966. – 27 січня. – №22. – С.2.

не можуть бути постійно діючими і обриваються з волі експлуататорських класів. *На шляху єднання стоїть багато нездоланих перепон*⁷¹.

Із такої перспективи історія подається начебто як поле «класової боротьби», котра плавно перетікає на терен міжнародних і міжнаціональних взаємин. Такі чи подібні метаморфози в репрезентації українсько-російських зв'язків, точніше взаємин за часів визвольної війни 1648–1654 рр., повсякчас споглядаємо в дослідницьких практиках Ф.Шевченка, зокрема в монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.».

Поміж установчих тез цієї праці помічаємо відчутний вплив архівних, історіографічних, джерелознавчих та редакторських практик Ф.Шевченка, котрий виявився у виразному розмежуванні ідей та фактів, а також в акцентуванні уваги на традиції українського історієписання, хоч і у латентному вигляді:

«Ми брали з літератури головним чином не факти, бо вони здебільшого відомі нам з першоджерел, а звертали увагу на висновки і твердження, до яких прийшли історики. Це стосується випадків, коли на основі дослідження фактів автор прийшов до тих самих висновків, що і його попередники. В багатьох місцях посилання на попередників значно скоротило дослідження. Часто наводимо багато положень, як щось само собою зрозуміле, пам'ятаючи, що над ними працювало не одне покоління істориків і що їх висновки ввійшли, коли так можна висловитись, “в побут” історичної науки»⁷².

Зазначимо, що в первісному робочому варіанті вступу до монографії, зокрема у частині тексту, викресленій І.Крип'якевичем як редактором, це розмежування подавалося в більш категоричній формі: «З самого початку поставили собі за мету вивчати факти, виходити з них, а не підміняти конкретної історії абстрактними соціологічними схемами, які виводяться а ргіорі»⁷³. Така сентенція з робочого варіанту вступу до монографії 1959 р. сприймається навіть як завуальована опозиція щодо радянського канону.

Доволі несподіваними виглядають і думки Ф.Шевченка про «дискусійний характер» цілої низки положень студії, що вмотивовується як трактуванням фактів у контексті «масових явищ», так і самою джерельною базою монографії⁷⁴. Подібні розумування на теренах українського радянського історієписання циркулювали лише в поодиноких працях, оскільки навіть висловлені принагідно містили потенційно несприятливі, ба навіть небезпечні висновки для їх автора.

Імовірно, до цих зауваг спричинився складний і тернистий шлях як цієї студії, так і докторської дисертації Ф.Шевченка⁷⁵, котра пройшла через три-

⁷¹ Шевченко Ф. Дружба народів СРСР вічна і непорушна. – С.2.

⁷² Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.6.

⁷³ Шевченко Ф.П. Вступ до праці «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» [машинопис; м. Київ, листопад 1958 р.; правки І.Крип'якевича 30.III.1959 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.141. – Арк.1.

⁷⁴ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.9.

⁷⁵ Заява Ф.П.Шевченка на ім'я директора Інституту історії АН УРСР з приводу оцінки відділом феодалізму його докторської дисертації (Київ, 19 травня 1960 р.) // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.379–380.

валі обговорення та гостру критику за відхід від звичного канону, що відсунуло її захист на кілька років (1963 р.). Почасти про це свідчить обговорення дисертації, підготовленої на основі представленої монографії, на відділі історії феодалізму 6 травня 1960 р.⁷⁶ Відзначимо, що попередньо завідувач цього відділу В.Голобуцький написав схвальний відгук на текст праці, поданий до видавництва⁷⁷.

Утім, під час обговорення дисертації автора звинуватили у «відродженні» концепції «приєднання» України до Росії як «меншого зла», «неправильному» висвітленні проблеми возз'єднання 1654 р. (І.Рознер)⁷⁸, а також у «хибному» потрактуванні проблем визвольної війни (В.Голобуцький)⁷⁹. Натомість Ф.Шевченка підтримала низка науковців (О.Апанович, І.Гуржій, В.Дядиченко, О.Компан, К.Стецюк та ін.). Приміром О.Компан зауважила, що

«на честь автора слід сказати, що він ніколи не обминає трудного питання і намагається сказати в кожному випадку своє власне слово. Навіть в тих випадках коли його думка і викликає у читача заперечення неможна відмовити йому в справжній науковій винахідливості і бажанні знайти істину»⁸⁰.

Після такого обговорення Ф.Шевченка звинуватили в тому, що рукопис (машинопис) його праці, рекомендований до друку Інститутом історії АН УРСР, та монографія, випущена 1959 р., по суті – різні тексти. Відтак кампанія супроти його праці набирала обертів. Ситуація ускладнювалася й через те, що до «з'ясування» цих питань долучилися партійні функціонери з «великої хати» (так у неформальному спілкуванні називали будівлю ЦК КПУ). Про це свідчить чернетка записки Ф.Шевченка, де він занотував, що його пояснення було передано у відділ науки ЦК КПУ «т. В.П.Ковалевському», але згодом про них «забули»⁸¹. Ф.Шевченко болісно прокоментував травневе обговорення 1960 р. У листі до І.Крип'якевича від 7 травня 1960 р. історик зазначав:

«І чого тільки вони не наговорили, у чому тільки не обвинувачували мене – аж до методологічних і політичних помилок. Не обмежували вони себе в засобах, щоб доказати мою наукову неспроможність, а то й глупість. Мені аж страшно, як здаю. Та це, може, на другий день так здається, а згодом пройде... Не обов'язково я повинен померти доктором, коли життя таке прекрасне й для кандидатів наук і для мільйонів трударів без особливих наукових ступенів»⁸².

⁷⁶ Протокол №9 засідання відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР [про обговорення докторської дисертації Шевченка Ф.П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, 6 травня 1960 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.863. – 69 арк.

⁷⁷ Голобуцький В. Відзив про роботу Шевченка Ф.П. – «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис; м. Київ, 8 листопада 1958 р.] // Там само. – Спр. 860. – 3 арк.

⁷⁸ Протокол №9 засідання відділу історії феодалізму... – Арк.34, 39.

⁷⁹ Там само. – Арк.62.

⁸⁰ Там само. – Арк.16.

⁸¹ Шевченко Ф.П. «Коротка відповідь з приводу зауважень В.О.Голобуцького на мою книгу – «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»» [чорновий автограф; м. Київ, 23 травня 1960 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.865. – Арк.1.

⁸² Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.531.

Незабаром відбулося гостре та масштабне обговорення монографії Ф.Шевченка на розширеній вченій раді Інституту історії АН УРСР, котре тривало 8, 10, 13–14 червня 1960 р., себто «навздогін» – після публікації його праці. Автор занотував (можливо згодом, прослуховуючи аудіозаписи засідань) стислу хронологію їх перебігу, котра дозволяє уявити загальну послідовність полеміки:

«Засідання 8 червня 1960 р.
Вступне слово Ф.П.Шевченка 2⁰⁰ – 2³⁰

1. Голобуцький – 45 хв.
2. Лола 4²⁵ (23 хв.)
3. Бойко 4⁴⁸
4. Компанієць 5²⁰ – 6⁰⁰

Засідання 10 червня 1960 р.

5. Марахов – 3⁰⁰ (18 хв.)
6. Бевзо 3¹⁸ (33 хв.)
7. Симоненко 3⁵¹– 4³⁰
8. Сташевський 4⁴⁵(28)
9. Клоков 5¹³ (13)
10. Введенський 5²⁶
11. Кулініч 5⁴⁵ – 6¹⁵

Засідання 13 червня 1960 р.

12. Компан 12⁰³ (40 хв.)
13. Рознер 12⁴³ (30 хв.)
14. Рубач 1¹⁵ (1⁴²–2⁰⁵) (50 хв.)
15. Бутич 3¹⁰ (6 хв.)
16. Слуцький 3¹⁶ (26 хв.)
17. Дядиченко 3⁴² (18 хв.)
18. Гуслистий 4⁰⁰–4⁴⁰
19. Апанович 4⁵⁴ (23 хв.)
20. Куриленко 5¹⁸ (15 хв.)
21. Коваль 5³³–6⁰⁵

Засідання 14 травня 1960 р.

22. Мишко 9¹⁵ (23 хв.)
23. Белоусов 9³⁸ (17 хв)
24. Калениченко 9⁵⁵ (27 хв)
25. Шекера 10²²–10⁴⁰
26. Гуржій 10⁵⁵ (20 хв.)
27. Барабой 11¹⁵ (45 хв.)
28. Слинько 12⁰⁰ (5 хв)
29. Євсєєв 12⁰⁵–12⁴⁵
30. Сидоренко 4⁰⁷ (13 хв.)
31. Шевчук 4²⁰ (17 хв.)
32. Шевченко 16³⁷ (перерва 15 хв) – 6⁵⁵
Касименко»⁸³.

⁸³ Шевченко Ф.П. [Заключне слово на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР по обговоренню роботи «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис із правками та чорновий автограф; м. Київ, червень 1960 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.876. – Арк.104–104 зв.

Про масштабність та напруженість цієї дискусії з виразним ідеологічним присмаком красномовно свідчили цифри: розширене засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР загалом тривало майже 20 годин, виступило 33 науковця⁸⁴, обсяг стенограм та інших матеріалів (очевидно неповний, оскільки шилися різні варіанти) склав понад 400 машинописних сторінок⁸⁵. Недаремно співробітники Інституту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР іронічно назвали означене дійство «позачерговою шевченківською конференцією»⁸⁶, а колишній директор академічного інституту історії С.Белоусов порівняв емоційну напругу розширеного засідання з трибунами стадіону під час спортивних змагань⁸⁷. Зрештою висвітлення й аналіз позицій, аргументів, спостережень учасників дискусії, а також передумов, обставин, низки провідних та супутніх контекстів цієї тривалої полеміки, що в інших формах де-факто продовжувалася й після червня 1960 р., можуть скласти предмет окремого, доволі цікавого дослідження. У вступному слові Ф.Шевченко зауважив, що йому, вочевидь, дістанеться за «дискусійні положення» монографії⁸⁸.

Та повернімося, власне, до тексту його праці. Під офіційним покровом «зв'язків та взаємодії братніх народів», що помітно трансформувався завдяки сполученню класового й «народницького» дискурсів, у монографії Ф.Шевченка подавалася низка ідей і тез, які помітно розходилися з «перейславськими» настановами. Насамперед автор обстоював думку, що «відносини між Росією і Україною не були ще відносинами рівнозначних сторін. Якщо Росія протягом століть вже виступала на міжнародній арені як самостійна держава, то Україна до визвольної війни такої ролі не відігравала»⁸⁹. Більше того, відзначалося, що царський уряд з упередженням ставився до руху під проводом Б.Хмельницького, позаяк він мав «антифеодальне спрямування»⁹⁰. Зокрема автор уважав, що у травні – червні 1648 р. московське військо вже було готовим виступити фактично на боці поляків супроти кримських татар – на той час союзників Б.Хмельницького⁹¹. Натомість ставлення російських «народних мас» до Хмельниччини Ф.Шевченко характеризував як позитивне⁹². Таким чином, сполучення, іноді протиставлення класового й «народницького» дискурсів

⁸⁴ Шевченко Ф.П. Коротка довідка [про монографію – «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» для Комісії партійного державного контролю; чорновий автограф та машинопис із правками; м. Київ, березень 1964 р.] // Там само. – Спр.893. – Арк.5.

⁸⁵ Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – 417 арк.; Стенограма засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР 10 червня 1960 р. (друге засідання) по обговоренню праці Шевченка Ф.П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.867. – 88 арк.; Стенограма засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР 13 червня 1960 р. ... – 114 арк.; Матеріали обговорення роботи Шевченка Ф.П. – «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»: стенограма засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР 14 червня 1960 р. – [перша та друга частини; машинопис] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.870. – 198 арк.

⁸⁶ Стенограма засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР 10 червня 1960 р. ... – Арк.26.

⁸⁷ Матеріали обговорення роботи Шевченка Ф.П. ... – Арк.8.

⁸⁸ Шенель Л. Матеріали Наукового архіву... : із стенограми обговорення книги Ф.П.Шевченка... – С.537; Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.19.

⁸⁹ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.63.

⁹⁰ Там само. – С.64, 91.

⁹¹ Там само. – С.78–80.

⁹² Там само. – С.90, 93.

дозволяло авторові намітити, хоч і у спрощеному, деформованому вигляді загальне поле конфронтації на ниві «українсько-російських зв'язків».

Ці обережні й начебто принагідно висловлені спостереження Ф.Шевченка поступово, крок за кроком, обстоювали тезу про «приєднання» України до Росії, котра нібито не суперечила «переяславському» канону та його наріжному концепту «возз'єднання народів» і, zarazom, у багатьох конкретних контекстах обходила нав'язану схему. На його думку, «в силу історичних причин інакше склалися відносини між Україною і Росією як напередодні, так і особливо під час визвольної війни. *Про характер їх відносин свідчать наслідки – приєднання України до Росії в 1654 р.*»⁹³.

В іншому місці Ф.Шевченко відзначав, що з розгортанням визвольної війни 1648–1654 рр. у середовищі, наближеному до гетьмана Б.Хмельницького, «*все більше бере верх ідея приєднання України до Росії*»⁹⁴. Водночас наміри російського уряду щодо України він кваліфікував у такому ж дусі, себто як «приєднання»⁹⁵. Причому термін «приєднання», котрий побутував у доволі різних контекстах, у праці бачимо неодноразово. Скажімо, Ф.Шевченко зазначав, що «складною центральною проблемою, зв'язаною з багатьма іншими питаннями, була *проблема приєднання України до Росії*»⁹⁶, згадував про перемовини між гетьманським і російським урядами про «приєднання»⁹⁷, відзначав міжнародне значення проєктованого «приєднання»⁹⁸, писав про бесіди ерусалимського патріарха Паїсія з Б.Хмельницьким про «приєднання»⁹⁹, означував територію трьох колишніх польських воєводств як «приєднану» до Росії¹⁰⁰, висвітлював позицію українського православного духівництва у справі «приєднання»¹⁰¹, показував репрезентацію «приєднання» в «Історії русів»¹⁰² тощо. Розмаїтті згадки про «приєднання» розкидано практично по всій монографії в багатоманітних контекстах¹⁰³.

Наголосимо, що термін «приєднання» Ф.Шевченко вживав і в листуванні з І.Крип'якевичем. Приміром, саме таке означення він використав у листі від 27 серпня 1957 р., коментуючи робочу версію статті свого львівського колеги про соціально-політичні погляди Б.Хмельницького, котра побачила світ у першому номері «Українського історичного журналу» (1957 р.):

«Мені здається, що потрібно було б трохи більше сказати про класову політику Богдана і по відношенню до селянства, коли він роздавав маєтки, про це згадано мимоходом. *З тексту виходить, що приєднання України до Росії відбулося дякуючи старанням Богдана. А де об'єктивно діючі історичні факти?*»¹⁰⁴.

⁹³ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.62.

⁹⁴ Там само. – С.65.

⁹⁵ Там само. – С.478.

⁹⁶ Там само. – С.66.

⁹⁷ Там само. – С.115.

⁹⁸ Там само. – С.131.

⁹⁹ Там само. – С.135, 138.

¹⁰⁰ Там само. – С.171.

¹⁰¹ Там само. – С.213.

¹⁰² Там само. – С.269 (прим.1).

¹⁰³ Там само. – С.14, 87, 148, 150–152, 176, 203, 224, 259, 303, 326, 342, 355, 368, 373, 404, 444, 463, 467–469, 471–474, 476, 482.

¹⁰⁴ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.510.

У листі до І. Крип'якевича від 21 листопада 1958 р. Ф.Шевченко відзначав, що шостий розділ його майбутньої монографії «не основний в роботі, в ньому викладається саме приєднання України до Росії і оцінка цієї події»¹⁰⁵. Аналогічні міркування споглядаємо і в робочому варіанті вступу до праці, в якому зазначається, що «робота завершується викладенням приєднання України до Росії і оцінкою значення цієї події в історії двох братніх народів. Викладається це в шостому розділі книги»¹⁰⁶.

За великим рахунком, у монографії 1959 р. Ф. Шевченко практично повертається до терміна «приєднання», хоч і надає йому дещо іншого сенсу, порівняно зі своєю кандидатською дисертацією. Як же узгоджувалося таке представлення з офіційним канонам? Схоже, що головний акцент робився на своєрідній «грі» смислів з обсягу застосування різних дискурсів, оскільки термін «приєднання» вживався Ф.Шевченком здебільшого в ретроспективному розумінні: позиція сторін, перемовини, міжнародне становище середини XVII ст., устремління «народних мас» і т.п. Натомість історичне значення й сутність українсько-російського договору 1654 р. подавалися переважно з перспективи сучасності, себто у світлі канонічних «переяславських» тез, хоч іноді події за часів Б.Хмельницького також маркувалися як «возз'єднання». Наприклад, Ф.Шевченко писав про схвалення ідеї «возз'єднання» міським населенням¹⁰⁷, позитивну роль української державності у «возз'єднанні» України з Росією¹⁰⁸, порушення питання «возз'єднання» на земському соборі 1651 р.¹⁰⁹, який став «помітною віхою» на цьому шляху¹¹⁰, міжнародні контексти проблеми «возз'єднання»¹¹¹, про посольство С.Мужиловського та К.Бурляя у справі «возз'єднання»¹¹², ухвалення рішення про «возз'єднання» на загальновійськовій раді 1654 р.¹¹³ і т.п.

Можливо, ця суперечність була пов'язана з цензурними корективами та літературним редагуванням монографії, позаяк вихолощення і спрощення текстів на різних стадіях видавничого процесу, котрі часто називали «колективною перестраховкою», було доволі поширеною практикою за радянської доби. Так, численних цензурних і редакційних втручань зазнав авторський текст монографії І.Крип'якевича «Богдан Хмельницький»¹¹⁴. Тим паче, що Ф.Шевченко був змушений скорочувати первісний обсяг із 34 до 28 др. арк. (спершу видавничий ліміт становив усього 20 др. арк.). Відтак авторові довелося вести неодноразові перемовини з видавництвом, обстоюючи свою позицію. Натомість воно виставляло додаткові умови, позаяк досить швидко прийшло

¹⁰⁵ Там само. – С.519–520.

¹⁰⁶ Шевченко Ф.П. Вступ до праці «Політичні та економічні зв'язки...». – Арк.37.

¹⁰⁷ Його ж. Політичні та економічні зв'язки... – С.233–234.

¹⁰⁸ Там само. – С.269.

¹⁰⁹ Там само. – С.328–329.

¹¹⁰ Там само. – С.330.

¹¹¹ Там само. – С.353.

¹¹² Там само. – С.374.

¹¹³ Там само. – С.493.

¹¹⁴ Ісаєвич Я. Передмова // Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, І.Л.Бутич, Я.Д.Ісаєвич. – 2-ге вид., випр. і доп. – Л., 1990. – С.7–9; Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик консервативно-державницької школи // Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., випр. й доп. – Л., 2007. – С.495 (прим.31).

розуміння щодо ризикованості низки авторських тез і тлумачень. Учений навіть зауважував, що процес верстки перетворився на постійний конфлікт із видавництвом, під час якого він був змушений поступитися чи піти на компроміс у багатьох питаннях¹¹⁵.

Так чи інакше, видається, що негати́вні настанови у середовищі українських істориків щодо концепту «возз'єднання», хоч і в латентному вигляді, побутували ще у 1950-х рр., себто до появи відомої праці М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції». О.Апанович навіть висловлювала думку, що цю студію М.Брайчевському замовив сам Ф.Шевченко як редактор «Українського історичного журналу»¹¹⁶. Натомість М.Брайчевський відзначав, що її було написано 1966 р. для «відкритого друку» за прямою пропозицією тодішньої дирекції Інституту історії АН УРСР (К.Дубини й І.Гуржія)¹¹⁷, хоч, імовірно, вона виявилася більш радикальною за авторською постановкою проблеми.

Тож монографія Ф.Шевченка справляла доволі суперечливе враження на читацьку аудиторію. З одного боку, його працю начебто було витримано в душі офіційного канону. Недаремно сучасні дослідники відзначають побутування у цьому тексті відповідних штампів та ідеологічних тропів української радянської історіографії¹¹⁸. Проте, з іншого боку, автор повсякчас обходив або дещо переінакшував ідеологічні настанови, особливо коли йшлося про певні контексти представлення важливих подій та явищ. Це помітили й рецензенти, і колеги на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р., зокрема засудивши вживання відмінних порівняно з радянським каноном означень.

Приміром, К.Гуслистий стверджував, що замість «правильного терміна “возз'єднання”» автор послуговується «приєднанням», від якого відмовилися ще 1954 р. («Ви вводите без всякого пояснення термін “приєднання”»)¹¹⁹. У підсумковій ухвалі розширеного чотириденного засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР вживання цього поняття було визнано одним з «істотних недоліків» монографії Ф.Шевченка¹²⁰. Більше того, рецензенти Я.Кісь та О.Цибко назвали термін «приєднання» не тільки «плутаним формулюванням», а й констатували, що Ф.Шевченко фактично «спотворив» провідні положення радянської історичної науки:

«Так, поряд з терміном «возз'єднання» автор (Ф.Шевченко – О.Я.) широко вживає термін «приєднання» України до Росії, хоч

¹¹⁵ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.528.

¹¹⁶ «Зрадники мені не подобаються»: Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович (28 серпня 1996 р.) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.21. – К., 2011. – С.349.

¹¹⁷ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих // Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження. – К., 2003. – С.408.

¹¹⁸ Колесник І.І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал. – 2005. – №1. – С.180.

¹¹⁹ Див.: Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Із стенограми обговорення книги Ф.П.Шевченка... – С.537; Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.20.

¹²⁰ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Витяг з протоколу №12 розширеного засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР з обговорення книги Ф.П.Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.541.

в радянській історичній науці прийнято перший термін, який єдино правильно передає зміст великого історичного акту. Автор дуже часто вживає термін “національно-визвольна війна” замість “народно-визвольна війна”, як це прийнято в радянській історіографії»¹²¹.

Імовірно, дефініція «національно-визвольна війна» щодо доби Б.Хмельницького використовувалася Ф.Шевченком на кшталт означень антиколоніальних рухів тодішніх країн «третього світу», котрі в радянському історієписанні 1950-х рр. зазвичай іменувалися «національно-визвольними».

Зазначимо, що Ф.Шевченко та І.Крип'якевич з очевидних на те причин були змушені оминати питання про юридичну оцінку Переяславського договору 1654 р.¹²² У кандидатській дисертації Ф.Шевченко означував російсько-українські відносини як васалітет, але в досить невиразних формах¹²³. Однак фактичне становище України-Гетьманщини після 1654 р. він, як і інші дослідники (В.Голобуцький¹²⁴, І.Крип'якевич¹²⁵) потрактував автономією («широкі автономні права») у складі Російської держави, котра поступово обмежувалася внаслідок централізаторської політики московського уряду¹²⁶.

На перший погляд, такий підхід не суперечив офіційному канону, але помітно розширював і навіть дещо інакше тлумачив установчі положення. Скажімо, у тексті «переяславських» тез немає жодної згадки про автономний статус Гетьманщини, а тільки коротенька інформація про те, що царизм ліквідував «місцеве самоуправління» (не автономію!) та придушував національно-визвольний рух, зокрема будь-які устремління до «створення української державності»¹²⁷.

Зауважимо, що й репрезентація українсько-російських взаємин на сторінках студії Ф.Шевченка поставала у вигляді складної, заплутаної палітри, котра по-різному розгоралася на відмінних відтинках історичного часу. Передусім автор наголошував, що російський уряд спершу намагався посідати становище посередника і прагнув замирити поляків та українців¹²⁸, оскільки будь-що хотів утримати спокій на своїх кордонах. Відтак позиція Москви та дії місцевих російських адміністраторів неодноразово викликали роздратування козацької верхівки. Наприклад, історик навіть згадував про погрозу Б.Хмельницького здійснити військовий похід на Путивль восени 1649 р., яку розглядав як уповні реальну можливість¹²⁹.

¹²¹ Кісь Я., Цибко О. Більше вимогливості і принциповості в історичних дослідженнях [Рец. на кн.: Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І.П.Крип'якевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 499 с.] // Комуніст України. – 1961. – №1. – С.92–93.

¹²² Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.496; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – [1-ше вид.]. – С.451.

¹²³ Шевченко Ф.П. «Русские воеводы на Украине...». – Арк.26, 122 зв.

¹²⁴ Голобуцький В.А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – С.350.

¹²⁵ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – [1-ше вид.]. – С.485.

¹²⁶ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.499.

¹²⁷ Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.): Одобрены ЦК КПСС. – Москва, 1954. – С.12.

¹²⁸ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.128, 138.

¹²⁹ Там само. – С.286–287.

Таким чином Ф.Шевченко обережно підводив читача до думки, що зміна російської позиції щодо Гетьманщини відбувалася лише під впливом подальших подій, які розгорталися не дуже сприятливо як для поляків, так і українців. На сторінках монографії опосередковано проступає теза, що російські дипломати й адміністратори лише поступово, споглядаючи кількарічний плін військово-політичних подій, дійшли до усвідомлення тих переваг, які може здобути Москва, прийнявши козаків «під високу царську руку». В одній з опублікованих рецензій на його монографію зазначалося, що з «дослідження видно, що об'єднання України з Росією було нелегкою справою»¹³⁰.

Часом Ф.Шевченко уникав коментування чи очевидного тлумачення наведених відомостей, залишаючи це на розсуд читача. Дехто з сучасних дослідників трактує ці особливості викладу в позитивістському сенсі¹³¹. Натомість низка критиків закидала авторові те, що він не тримається апології «великої дружби» двох народів, а дотримується «сліпого об'єктивізму». Приміром Г.Марахов зазначав, що «Федір Павлович підмінює зв'язки між народами, суперечностями та сутічками між Україною та Росією»¹³². В.Голобуцький підкреслював, що «Ф.Шевченко йде сліпо за документами, відмовляється піддати їх критичному аналізу. Якщо, з одного боку, Федір Павлович не хоче помічати гостроти українсько-польських суперечностей, то, з іншої, він крізь усю роботу проводить думку про наявність нібито глибоких суперечностей між Україною й Росією»¹³³. У подібному дусі висловився й І.Бойко, котрий уважав, що «генеральна лінія Хмельницького лишилася затушованою, зіпсована об'єктивістським ставленням Ф. Шевченка до деяких документів»¹³⁴.

Та й господарські чи торгівельні взаємини України з Росією постають у монографії Ф.Шевченка доволі неоднозначно. Зокрема І.Крип'якевич у листі до нього від 3 листопада 1958 р. відзначав слушність спостережень і міркувань про локальний, невіршальний характер цих зв'язків до 1648 р.¹³⁵ У робочих нотатках Ф.Шевченка до монографії йдеться про важливість економічних відносин між Польщею й Україною навіть за часів визвольної війни 1648–1654 рр., які, хоч і були обмеженими, проте повністю не урвалися¹³⁶.

На думку Ф.Шевченка, за доби Б.Хмельницького економічні зв'язки України з Росією побутували в різноманітних формах. Причому до них автор схильний віднести навіть переселення й колонізацію українцями окраїн Російської держави¹³⁷. До того ж він окреслював ті переваги й вигоди, котрі здобула Росія від прийняття українських переселенців¹³⁸. Водночас історик

¹³⁰ Івасюта М., Грабовецький В. Дружба двох народів-братів [Рец. на кн.: Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.). – К., 1959. Вид-во АН УРСР. Відп. ред. академік АН УРСР І.Крип'якевич] // Жовтень. – 1960. – №4. – С.150.

¹³¹ Батуріна С.С. Федір Павлович Шевченко... – С.147.

¹³² Стенограма засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР 10 червня 1960 р. ... – Арк.7.

¹³³ Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.28.

¹³⁴ Протокол №9 засідання відділу історії феодалізму... – Арк.12.

¹³⁵ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.517.

¹³⁶ Шевченко Ф.П. Робочі матеріали про економічні зв'язки України з Польщею, Білорусією, Росією; Зборівський договір та ін. [чорновий автограф та машинопис; 1950-ті рр.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.672. – Арк.17.

¹³⁷ Там само. – Арк.54.

¹³⁸ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.442.

відзначав важливу роль подарунків у двосторонніх відносинах, які кваліфікував як «форму економічного впливу»¹³⁹.

Відзначимо, що Ф.Шевченко на сторінках монографії спростовував низку відомих візій та інтерпретацій з обсягу українсько-російських економічних відносин середини XVII ст. Зокрема він уважав хибною тезу О.Касименка про включення України до єдиного всеросійського ринку ще до «возз'єднання» з Росією. Заразом негативно відгукнувся про ідею економіста В.Веселаги щодо складання суспільного поділу праці між російськими й українськими землями – це нібито призвело до виникнення окремих економічних районів¹⁴⁰. Натомість автор відзначав, що в тогочасних економічних зв'язках ані Україна, ані Росія не виступали як «єдине економічне ціле», себто вказував на відсутність як фактографічних відомостей, так і концептуальних підстав для подібних висновків¹⁴¹.

Інколи Ф.Шевченко відкидав і тлумачення окремих подій та явищ на ниві економічних взаємин. Відтак, він зауважував, що О.Касименко зробив безпідставний висновок про великі збитки Росії, котрих вона зазнала внаслідок безмитної торгівлі з українськими землями 1649 р. На думку Ф.Шевченка, безмитна торгівля суттєво збільшила товарообіг, тобто приплив грошей і коштовностей до Росії, що щедро надходили з охоплених війною українських земель. Відтак воєнні обставини дозволили добряче заробити певним російським колам¹⁴².

Зрештою, монографія Ф.Шевченка справляла, як на ті часи, двояке враження. З одного боку, вона вирізнялася напрочуд добротною фактичною основою, спертою на численні архівні джерела, опрацьовані з «перших рук». Та, незважаючи на фактографічний рефрен, робота не втрачала широкої історичної перспективи й репрезентувала «зв'язки» на тлі розлогої палітри дипломатичних, військово-політичних, адміністративних, соціально-економічних взаємин. З іншого боку, ця студія подавалася в річизі «дружби народів», яке повсюдно перетікало у «класовий» та «народницький» дискурси з численними канонічними покликаннями на «класиків». Тож авторський текст радикально не суперечив «перяславським» тезам, але постійно доповнював, тлумачив, переінакшував, а часом і зовсім обходив (як у випадку з терміном «приєднання») офіційні настанови.

Цікаве спостереження стосовно монографії Ф.Шевченка, попри вкрай негативне ставлення до цієї праці, зробив М.Рубач. На його думку,

«книга Федора Павловича Шевченка – це часткова реакція розплати за антиісторичну модернізацію, яка є в деяких історичних працях останніх років, але, на жаль, це раціональне зерно потонуло в таких концепціях, які не тільки не поліпшують, не виправляють недоліків, а погіршують, штовхають народ, українську радянську історіографію на ті національно-буржуазні помилкові позиції»¹⁴³.

¹³⁹ Там само. – С.457.

¹⁴⁰ Там само. – С.408–409.

¹⁴¹ Там само. – С.409.

¹⁴² Там само. – С.386–388.

¹⁴³ Стенограма засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР 13 червня 1960 р. ... – Арк.37.

У певному розумінні заувага М.Рубача про «антиісторичну модернізацію» відображала настрої низки українських істориків щодо дослідницьких практик, нав'язаних «перейславськими» настановами: помітна ідеалізація царського уряду, зокрема приписування йому надкласових мотивів і устремління, затушовування класових суперечностей, ствердження домінуючої ролі Московської держави й т.п. Утім, таке помірковане невдоволення, імовірно, циркулювало здебільшого в межах приватної комунікації та лише зрідка у вельми обережних висловах проступало в текстах і під час дискусій.

Тож взаємини України й Росії в різних сферах поставали на сторінках монографії Ф.Шевченка у вигляді заплутаного, складного та суперечливого дійства, до якого долучалися розмаїті зацікавлення, устремління, упередження тодішніх його учасників. На розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р. автор, намагаючись віднайти компромісні формулювання, усе ж таки досить різко зауважив, що

«питання про возз'єднання України з Росією в силу різних причин не тільки затягувалося, а проходило через кілька етапів, висувались різні проекти з обох сторін. Обидві сторони шукали шляхів до подолання перешкод, що стояли на шляху до єдності, ліквідували ряд непорозумінь, які породжувалися різними причинами. *Не все йшло так гладко, як хотілось цього сучасникам, не так, як бачать це все деякі історики*»¹⁴⁴.

Таке представлення доби Б.Хмельницького та українсько-російських взаємин, незважаючи на численні ідеологічні конотації й задекларовані «обрядові» формули, ніяк не вкладалося в телеологічну схему «возз'єднання» народів. Не випадково сучасні дослідники означають тодішні підходи Ф.Шевченка як «еретичні погляди» щодо радянського канону¹⁴⁵.

Входження праці Ф.Шевченка до радянського культурного простору було вкрай складним і болісним, що пояснювалося як самим становищем студії, котра балансувала на хиткій межі «офіційного» та реформаційного прочитань історії, так і інтригами деяких колег історика, партійних функціонерів із «великої хати» тощо. Припускають, що певну роль у цьому протистоянні відіграв особистий конфлікт між В.Голобуцьким та Ф.Шевченком¹⁴⁶.

Зауважимо, що подібне мало місце й щодо праць інших істориків, наприклад стосовно монографії О.Касименка «Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р.» (Київ, 1955 р.)¹⁴⁷. Та й сам О.Касименко порівнював долю своєї монографії зі студією Ф.Шевченка. Зокрема він зауважував, що «моя книга зазнала своєрідну історію, всьому колективу вона відома»¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Із стенограми обговорення книги Ф.П.Шевченка... – С.535; Стенограма засідань вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. – Арк.17.

¹⁴⁵ Яремчук В. Минуле України... – С.271.

¹⁴⁶ Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова і педагогічна діяльність. – К., 2011. – С.175.

¹⁴⁷ Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.38; Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування // Там само. – С.152.

¹⁴⁸ Матеріали обговорення роботи Шевченка Ф.П. ... – Арк.193.

Після чотириденного обговорення монографії Ф.Шевченка вчена рада Інституту історії АН УРСР усе ж таки ухвалила компромісне рішення – визнала ґрунтовність, актуальність його роботи, проте вказала й на численні помилки автора, утім не підвівши під них політичну чи ідеологічну підоснову¹⁴⁹. Причому гостра полеміка точилася й навколо редакційних формулювань самого рішення вченої ради Інституту історії АН УРСР¹⁵⁰.

Однак цією дискусією історія з монографією Ф.Шевченка не закінчилася, а перейшла на нову стадію – «війни рецензій», яку його опоненти розпочали з розсилки тенденційних відгуків із політичними та ідеологічними конотаціями до редакцій багатьох республіканських і союзних видань, а також до партійних та контролюючих органів. Однією з таких праць була рецензійна стаття К.Гуслистого, в якій автор закидав Ф.Шевченкові не тільки вживання терміна «приєднання», а й наголошував, що в його монографії є багато «великих теоретичних помилок»¹⁵¹. Наприкінці тексту К.Гуслистого рукою Ф.Шевченка дописано короткий коментар:

«Рецензія» до нас була передана К.Гуслистим в ред[акцію] “Укр. іст. журналу”. Але на засід[анні] редколегії була одногослоно відхилена (за пропоз[ицією] П.А.Лаврова). Аналогічні рецензії були написані в усі московські журнали – “Коммунист”, “Вопросы истории”, “История СССР”, а також в “Ком[уніст] України”. В різних комбінаціях підписували: Голобуцький, Компанієць, Гуслистий»¹⁵².

Результати «рецензійної» кампанії не забарилися. 18 серпня 1960 р. у постанові президії ЦК КПУ окремим пунктом було прописано вимогу про-рецензувати монографію Ф.Шевченка в республіканському партійному офіційно-му – «Комуніст України»¹⁵³. У жовтні того року низка науковців в Інституті історії АН УРСР ініціювала перевірку первісного рукопису (машинопису) Ф.Шевченка з правками, зробленими під час обговорення, аби довести, що до видавництва було передано інший варіант тексту монографії – з «кричущими помилками», котрі автор проігнорував попри висловлені зауваження¹⁵⁴.

З окресленої перспективи відгук Я.Кіся та О.Цибка став продовженням кампанії супроти монографії Ф.Шевченка. Первісно рецензію до журналу

¹⁴⁹ Шенель Л. Матеріали Наукового архіву...: Витяг з протоколу №12... – С.539–542.

¹⁵⁰ Шевченко Ф.П. [Мої] зауваження до проекту резолюції [вченої ради Інституту історії АН УРСР по обговоренню праці «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, червень 1960 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.881. – 3 арк.

¹⁵¹ Гуслистий К.Г. Серйозні методологічні хиби в освітленні історії України XVII ст.: Рецензія на роботу Шевченка Ф.П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис; м. Київ, 27 липня 1960 р.] // Там само. – Спр.873. – Арк.1–2.

¹⁵² Там само. – Арк.15.

¹⁵³ Шевченко Ф.П. Коротка довідка... – Арк.5.

¹⁵⁴ Мишко Д.І., Рознер І.Г., Шеке́ра І.М., наукові співробітники Інституту історії АН УРСР. Акт [про перевірку внесених змін до роботи Шевченка Ф.П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, 26–27 жовтня 1960 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.874. – 9 арк.; Рознер І.Г., молодший науковий співробітник відділу історії феода-лізму – Касименку О.К., директору Інституту історії АН УРСР [Службова записка про роботу Шевченка Ф.П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»; машинопис; м. Київ, 28 жовтня 1960 р.] // Там само. – Спр.875. – 4 арк.

«Комуніст України» мала подати О.Компан. Ф.Шевченко навіть повідомляв про це І.Крип'якевича в листі від 11 лютого 1960 р.¹⁵⁵ Видається, що праця О.Компан, вірогідно написана в позитивному дусі, не задовольнила редколегію, котра отримала однозначні настанови «згори». Тим більше, що у цей час «критика» монографії Ф.Шевченка набирала дедалі більших обертів. Тож рецензію замовили іншим науковцям, яким заздалегідь накинули певне завдання.

Провідним рефреном виступали «методологічні хиби» студії Ф.Шевченка. Відтак історикиві, крім вживання «плутаних» термінів «приєднання» та «національно-визвольна війна», закидалося «неправильне» представлення «рушійних сил» Хмельниччини, перебільшення «прогресивної» ролі козацтва, «серйозні помилки» й перекручення у висвітленні ролі «ранньої української державності» та потрактуванні зовнішньополітичної орієнтації Б.Хмельницького¹⁵⁶. Водночас категорично спростовувалася ціла низка тлумачень Ф.Шевченка, котрі, здавалося б, очевидно впливали з наведених джерел: заяви гетьмана про наміри здійснити похід на Путивль восени 1649 р., протурецькі настрої серед старшини та звичайного козацтва, негативні результати перемовин єрусалимського патріарха Паїсія та С.Мужилловського в Москві на початку 1649 р. та ін.¹⁵⁷ Гострі зауваги рецензенти висловили й щодо загальної структури монографії, зокрема стосовно відсутності історіографічного огляду та нагальної потреби додати спеціальний вступ про становище українських земель у 1630-х рр. Вердикт був категоричним:

«Автор не досить опрацював і продумав матеріал, що був у його розпорядженні, без глибокого критичного аналізу використав ряд документів, які мають суперечливий характер. Цих недоліків можна було б уникнути, якби праця Ф.Шевченка перед здачею до друку була ґрунтовніше і глибше обговорена у відділі феодалізму та на вченій раді Інституту історії Академії наук УРСР»¹⁵⁸.

Такий висновок фактично зупиняв просування докторської дисертації Ф.Шевченка та ставив ученого у доволі скрутне становище, позаяк надавав йому реноме інтелектуала, котрий конфронтував з офіційним каноном. Причому більшість зауваг, висловлених рецензентами, а найбільше підсумковий висновок, наслідували чи дублювали компромісну ухвалу розширеної вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р. щодо монографії Ф.Шевченка¹⁵⁹. Утім, теза про «методологічні помилки» та закиди про терміни «приєднання» й «національна-визвольна війна», хоч і в пом'якшеному вигляді, мабуть, перекочували до зазначеної рецензії з розісланих матеріалів його опонентів.

Імовірно, що автор на той час уже мав інформацію про майбутню рецензію й очікував ще гірших висновків, зокрема звинувачень не в «методологічних

¹⁵⁵ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.529.

¹⁵⁶ Кісь Я., Цибко О. Більше вимогливості... – С.91.

¹⁵⁷ Там само. – С.92.

¹⁵⁸ Там само. – С.93.

¹⁵⁹ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Витяг з протоколу №12... – С.541–542.

хибах», а в політичних помилках. У листі до І.Крип'якевича від 2 лютого 1961 р. він зазначав:

«Скажу відверто, що в тих обставинах, які склалися навколо книги, кращого і годі було ждати. Немає в рецензії “кровоспущення”, чого дуже дехто хотів. Написано її в спокійному тоні, хоч не все мені приємне (не все обгрунтовано, часом однобоко). Відзначено позитивні сторони роботи, а це теж важливо, бо були діячі, які на всіх перехрестях кричали про порочність книги»¹⁶⁰.

Ще чорнішою виявилася рецензія російського історика Л.Пушкарьова, написана начебто в контексті кількох джерелознавчих спостережень щодо монографії Ф.Шевченка. У цьому відгуку не тільки докладно повторювалися попередні зауваги, а й було по-іншому розставлено оціночні акценти. Термін «приєднання» вже характеризувався не тільки «плутаним» чи «помилковим», а як такий, що «здатний породити націоналістичні наслідки з політичної точки зору»¹⁶¹. У такому ж дусі перекваліфіковувалися й інші закиди. Скажімо, рецензент зауважував, що «народно-визвольну війну 1648–1654 рр. автор (Ф.Шевченко – О.Я.), як правило, називає “національно-визвольною”, що також може дати привід для фальшиво-націоналістичного трактування цієї найважливішої події в історії України»¹⁶².

Такі оцінки повністю переводили дискусію з наукової до ідеологічно-політичної сфери. До того ж Л.Пушкарьов уважав, що цих фатальних огріхів припустився історик із великим досвідом, значною фаховою підготовкою й солідними теоретичними напрацюваннями щодо вивчення проблем «дружби народів», себто мимоволі проводилася думка про навмисність, ба навіть злісність авторських «помилку».

Загалом рецензія будувалася як демонстрація «хибності» й «тенденційності» джерелознавчого підходу Ф.Шевченка, головним чином на прикладі спростування «путівльського епізоду» та відомостей про те, що весною – на початку літа 1648 р. російське військо було готове виступити на боці поляків супроти татар, а фактично й проти повсталого українського народу¹⁶³. Власне аналіз джерел, який мав би продемонструвати інше прочитання та потрактування, підмінявся абстрактними розумуваннями, котрі увінчувалися неспростовними, «залізними», аргументами – посиланнями на відповідні місця «перяславських» тез!

Ф.Шевченко в листі до І.Крип'якевича від 17 березня 1962 р. влучно схарактеризував рецензію Л.Пушкарьова як «суміш свинства і галантності». Зокрема він припускав, що рецензент, а можливо й редакція, використали рецензію його «добродіїв», яка тривалий час лежала у журналі¹⁶⁴. Вирішальне значення як для докторської дисертації, так і всієї інтелектуальної біографії Ф.Шевченка

¹⁶⁰ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.533.

¹⁶¹ Пушкарьов Л.Н. Залог успеха в источниковедческом анализе (По поводу книги Ф.П.Шевченко «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», вид. АН УРСР, Київ, 1959. 500 с., тир. 2000) // История СССР. – 1962. – №2. – С.175.

¹⁶² Там же.

¹⁶³ Там же. – С.175–176.

¹⁶⁴ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.538.

мала протекція визначного російського історика академіка М.Тихомирова. Автор монографії сподівався на його підтримку в тій складній ситуації, яка виникла навколо його праці, про що відверто висловився в одному з листів до І.Крип'якевича¹⁶⁵. Вочевидь, взаємини обох учених були настільки близькими, що низка російських істориків однозначно зараховувала Ф.Шевченка до кола учнів М.Тихомирова¹⁶⁶.

Відтак у рецензії М.Тихомирова й О.Мальцева монографія Ф.Шевченка репрезентувалася як нова, капітальна студія з історії визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Більше того, рецензенти не тільки відзначили досконалий джерелознавчий аналіз, а й широту наукових зацікавлень автора, котрий пов'язував події на українських теренах із багатоманітними міжнародними контекстами¹⁶⁷. До поважних досягнень Ф.Шевченка зараховували й докладне представлення становища та позицій різних «соціальних груп і класів», а також цікаве відтворення економічних взаємин між Росією й Україною. Зауважимо, що саме постановку низки міжнародних проблем «возз'єднання» М.Тихомиров, уже як офіційний опонент (іншими опонентами були І.Гуржій та М.Павленко)¹⁶⁸ по докторській дисертації Ф.Шевченка, уважав одним із найбільших досягнень автора монографії¹⁶⁹.

Звісно, рецензенти не могли оминати й «типового» на той час набору закидів, котрі циркулювали щодо цієї студії, як-от «невірна» протурецька орієнтація, «путивльський епізод», термін «приєднання», «рушійні сили» війни та її «національно-визвольне» означення й т.п.¹⁷⁰ Але ці «помилки» подавалися не з фатально-драматичним підкресленням та ідеологічно-політичним акцентуванням, а розглядалися як прикрі, проте некритичні прогалини нової й дуже цінної праці.

У 1962 р. було опубліковано позитивну, а у чомусь навіть комплементарну для Ф.Шевченка та І.Крип'якевича рецензію польського історика З.Вуйцика. Зокрема він зазначав, що монографія Ф.Шевченка дає суттєво більше, ніж обіцяє її назва¹⁷¹. Проте З.Вуйцик висловив і низку критичних зауваг, наприклад ігнорування студій відомих польських істориків, а також спірне тлумачення дипломатичних і політичних устремлінь Б.Хмельницького тощо¹⁷².

Доволі неоднозначно монографію Ф.Шевченка сприйняли й по той бік «залізної завіси», де її відзначили автори кількох історіографічних оглядів.

¹⁶⁵ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.534.

¹⁶⁶ Чистякова Е.В. Михаил Николаевич Тихомиров (1893–1965). – Москва, 1987. – С.28.

¹⁶⁷ Тихомиров М.Н., Мальцев А.Н. Новый труд по истории освободительной войны на Украине в середине XVII века [Рец. на кн.: Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І.П.Крип'якевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 499 с.] // Вопросы истории. – 1962. – №1. – С.149.

¹⁶⁸ Шевченко Ф.П. Коротка довідка... – Арк.7; Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.540.

¹⁶⁹ Шмидт С. «Доктор на корню» (матеріали о Ф.П.Шевченко в «Описании рукописного наследия академика М.Н.Тихомирова») // «Стину встановлює суд історії». – Т.1. – С.550–551.

¹⁷⁰ Тихомиров М.Н., Мальцев А.Н. Новый труд по истории... – С.151–152.

¹⁷¹ Wójcik Z. [Rec.]: Szewczenko F.P. Polityczni ta ekonomiczni zwjazky Ukrainy w sereдынi XVII st., Kyiw, Akademiya Nauk Ukrainjskoj RSR. Instytut Istorii, 1959, 499 s. // Kwartalnik Historyczny. – 1962. – №1. – S.190.

¹⁷² Ibid. – S.191–192.

Скажімо, С.Горак так і не розгледів за показною завісою дискурсу «дружби народів» тих новацій і пропозицій, які містила ця праця, віднісши студію Ф.Шевченка до стереотипних радянських досліджень, які підпорядковані «російським національним інтересам»¹⁷³. Натомість О.Оглоблин в історіографічному огляді 1963 р. приділив монографії Ф.Шевченка значно більшу увагу. Він порівняв її концептуальні засади з підвалинами студії І.Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (Київ, 1954 р.) та відзначив його впливи на автора: «Концепція Крип'якевича (з невеличкими змінами й “роз'ясненнями”) й надалі залишилася в українській советській історіографії. Її повторює (в основному) Ф.Шевченко, автор монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»»¹⁷⁴. Окрім того, він визнав, що праці обох дослідників фактично вийшли за межі офіційної «советської схеми»¹⁷⁵.

Не оминув студію Ф.Шевченка і Я.Пеленський в англomовному огляді української радянської історіографії 1964 р., не тільки зарахувавши її до найважливіших праць з української історії доби Хмельниччини, що з'явилися на обшарах УРСР, а й відзначивши негативні закиди щодо монографії Ф.Шевченка. Приміром, він згадав як рецензію, надруковану у журналі «Комуніст України» (1961 р., №1), так і ідеологічні інвективи, адресовані автором¹⁷⁶.

Відзначимо, що монографію Ф.Шевченка про українсько-російські взаємини часів Б.Хмельницького широко використовували у своїх студіях діаспорні історики, зокрема С.Величенко в докторській дисертації 1980 р.¹⁷⁷ Згодом він зазначав, що «реформістські» дослідники, передусім Ф.Шевченко, інтерпретували партійні «тези» радше у широкому, ніж вузькому сенсі, але не могли побудувати «альтернативну схему національної історії, яка виключала б Україну з історії СРСР»¹⁷⁸.

Вірогідно, Ф.Шевченкові ще за радянських часів були відомі відгуки, принаймні деякі, на його працю з-поза меж СРСР та «братніх» країн. Мабуть, як редактор «Українського історичного журналу», він мав доступ до діаспорних видань. Так, його робочі нотатки та тези до лекцій 1950–1970-х рр. свідчать про непогану, як для радянського історика, обізнаність з еміграційною чи діаспорною науковою літературою. Наприклад, у підготовчих записках до лекцій, читаних для співробітників КДБ УРСР та канадців, згадуються імена Л.Винара, Б.Кентржинського, Б.Крупницького, В.Кубійовича, О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко, Я.Пеленського, О.Пріцака та ін. Ф.Шевченко відгукувався про працю О.Оглоблина «Хмельниччина і українська державність» (Нью-Йорк, 1954 р.), а також відзначав резонансну розвідку Дж.Решетаря й

¹⁷³ Horak S.M. Ukrainian Historiography 1953–1963 // Slavic Review. – 1965. – Vol.24. – №2. – P.270.

¹⁷⁴ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.54.

¹⁷⁵ Там само. – С.53–54.

¹⁷⁶ Pelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. – 1964. – Bd.12. – H.3. – S.398–399.

¹⁷⁷ Velychenko S. The Influence of Historical, Political, and Social Ideas, on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers Between 1648 and 1657: A Dissertation ... Ph. D. – London, 1980. – P.38, 143, 269.

¹⁷⁸ Величенко С. Суперечливі схеми національної історії... – С.34.

О.Пріцака «The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building» («Slavic Review», 1963 р., т.22, №2)¹⁷⁹. В інших робочих матеріалах історика віднаходимо посилення на студії І.Лисяка-Рудницького й О.Пріцака¹⁸⁰. Видається, що Ф.Шевченко намагався стежити за закордонними публікаціями, наскільки це було взагалі можливо за тодішніх умов. Так, у виступі на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у березні 1956 р. він наголосив, що вийшло вже дві книги славіста К.-О.Меннінга, яких немає в бібліотеці установи¹⁸¹.

Втручання академіка М.Тихомирова дозволило зрушити з мертвої точки справу з захистом докторської дисертації Ф.Шевченка. Ученому довелося в оперативному режимі готувати розлогий (понад 4 др. арк.; 250 примірників) автореферат для російськомовної аудиторії¹⁸². За тих дражливих і хитких передумов автореферат мав узгодити/згладити широкі, часом досить вільні трактування Ф.Шевченка з вимогами офіційного канону, зокрема з зауваженнями рецензентів, себто запропонувати компромісне представлення вже опублікованої монографії.

Провідна роль у такій репрезентації відводилася дискурсу «дружби народів», який сполучався з «народницьким» дискурсом, але в більш виваженій та обережній формі¹⁸³. Зокрема до дискурсу «дружби народів» вводилися російські, українські та польські «революційні демократи» XIX ст., які, звичайно, не мали жодного стосунку до провідної дослідницької проблематики, задекларованої в монографії¹⁸⁴. Та попри певні поступки офіційному представленню історик і далі тримався низки концептів нового «народницького» дискурсу. Відтак він обстоював думку, що «існування української народності у XIV–XVII ст. є незаперечним фактом»¹⁸⁵.

Ф.Шевченко зберіг в авторефераті й низку установчих концептів монографії: визвольна війна як переломний період і вихідний момент в історії України¹⁸⁶, теза про козацтво як «прогресивну силу», що бореться з феодальним та іноземним «гнобленням»¹⁸⁷, поділ українського народу на «стани-класи», котрі, хоч і мали відмінні інтереси, але об'єдналися супроти «іноземних поневолювачів»¹⁸⁸. На відміну від монографії, автор не ризикнув означити це об'єднання як спілку «прогресивних станів». Водночас зберігалася й навіть

¹⁷⁹ Шевченко Ф.П. Плани лекцій для канадців та співробітників КДБ УРСР [про визвольну війну українського народу і возз'єднання України з Росією та про життя і творчість Т.Г.Шевченка; чорновий автограф; м. Київ, 24 лютого; 9 березня; 31 жовтня 1960 р.; 5 лютого 1964 р.]. Додаток до спр.574: запитання слухача лекції (арк.43) // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.574. – Арк.33, 40.

¹⁸⁰ Шевченко Ф.П. Робочі матеріали: Класова боротьба 1648–1654 рр. ... – Арк.77, 83.

¹⁸¹ Шепель Л. Матеріали Наукового архіву...: Стенограма виступу Ф.П.Шевченка у ході обговорення доповіді директора Інституту історії АН УРСР О.К.Касименка «Завдання Інституту в світлі рішень XX з'їзду КПРС на засіданні вченої ради» (Київ, 23 березня 1956 р.) // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.513.

¹⁸² Шевченко Ф.П. Коротка довідка... – Арк.7; Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича... – С.540.

¹⁸³ Шевченко Ф.П. Политические и экономические связи Украины с Россией в середине XVII ст.: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – К., 1963. – С.3–4.

¹⁸⁴ Там же. – С.7.

¹⁸⁵ Там же. – С.25.

¹⁸⁶ Там же. – С.2.

¹⁸⁷ Там же. – С.14–15.

¹⁸⁸ Там же. – С.19–20.

розширювалася думка про акумуляцію історичного досвіду в народних виступах та повстаннях, до яких дослідник зараховував і визвольну війну 1648–1654 рр.¹⁸⁹

Звичайно, в авторефераті Ф.Шевченка вже немає жодної згадки про «приєднання», а також означень війни 1648–1654 рр. як «національно-визвольної». Певна річ, історик був змушений поступитися, позаяк це були принципові закиди щодо його праці, котрі несли політичні й ідеологічні конотації, зокрема звинувачення в «націоналістичній» репрезентації української минувшини. Та Ф.Шевченко не пристав і на формулу «народна-визвольна війна», до якої його вперто підштовхували рецензенти. В авторефераті рух під проводом Б.Хмельницького здебільшого означувався як «визвольна війна»¹⁹⁰. У схожому дусі потрактовувалися й проблеми та суперечності українсько-російських взаємин. Останні пояснювалися нервозністю і складністю воєнних обставин, нестачею достовірних відомостей, що часом призводило до певних непорозумінь¹⁹¹. Тож суперечності й конфлікти у двосторонніх перемовинах і взаєминах подавалися в авторефераті в ретушованому, пригладженому вигляді. Натомість класовий дискурс (як і в монографії) представлено повною мірою. Докладно висвітлене становище різних станів, у тому числі козацької старшини, міщанства, духівництва, посполитих та ін.¹⁹² Утім, автор обережніше поставився до репрезентації Гетьманщини, котра розглядалася як «українська феодальна державність»¹⁹³. Однак її устрій Ф.Шевченко кваліфікував однозначно: «аристократична», точніше «олігархічна», республіка – і в авторефераті¹⁹⁴, і в тексті 1959 р.¹⁹⁵ Водночас історик стверджував, що державне управління в Україні перебувало на стадії формування¹⁹⁶.

Більш помірковано Ф.Шевченко представляв і українсько-російські економічні взаємини, хоч і зберіг основні положення монографії: розмаїття форм, зокрема переселення українців на окраїни Російської держави¹⁹⁷, подарунки як елемент «економічного впливу»¹⁹⁸. Власне, історик здебільшого уникав акцентування на тих зисках і перевагах, котрі отримувала Москва у цих взаєминах, про які неодноразово згадувалося в його монографії. Він писав про конфлікти «торгових людей» України й Росії, котрі зумовлювалися зловживаннями місцевої влади, проте наголошував, що «не ці окремі ненормальні явища характеризували тодішні торгівельні відносини між Росією й Україною»¹⁹⁹. Урешті-решт автореферат репрезентував зміщення низки авторських наголосів й акцентів у напрямі канону, хоч і зберігав більшість концептуальних положень та настанов.

¹⁸⁹ Там же. – С.25.

¹⁹⁰ Там же. – С.4, 6, 9, 11–12, 16, 19, 20–22, 24–25 та ін.

¹⁹¹ Там же. – С.27–28, 35–36.

¹⁹² Там же. – С.44–47.

¹⁹³ Там же. – С.4.

¹⁹⁴ Там же. – С.49–50.

¹⁹⁵ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.282.

¹⁹⁶ Шевченко Ф.П. Политические и экономические связи... – С.50.

¹⁹⁷ Там же. – С.23.

¹⁹⁸ Там же. – С.65.

¹⁹⁹ Там же. – С.61.

Зазначимо, що загальна атмосфера захисту Ф.Шевченка в Москві була доволі доброзичливою та толерантною, про що свідчать його чернеткові записи обговорення й тез відповідей на зауваги опонентів і колег. Ці спостереження потверджують і відгуки офіційних опонентів, зокрема І.Гуржія, котрий не тільки високо оцінив монографію Ф.Шевченка, а й наголосив на багатоманітності контекстів представлення визвольної війни 1648–1654 рр. у його монографії²⁰⁰.

Доволі промовистим видається чернетковий проект заключного слова, в якому задеклароване своєрідне кредо Ф.Шевченка як історика:

«Коли я працював над своєю монографією, то чомусь був упевнений, що Правда ніколи не буває у чистопробному вигляді. Що її потрібно добувати (підкреслення Ф.Шевченка – О.Я.) з руди, не тільки добувати, але й шліфувати, огранювати здобуті великою працею факти. Не завжди останнє мені вдавалося, коли огранював здобуті факти, інколи кривобоко і т.п.»²⁰¹.

Певна річ, успішного захисту Ф.Шевченка очікувало чимало його колег і друзів, поміж яких була низка науковців, доволі скептично налаштованих до офіційного представлення української історії. Відтак сучасні дослідники відзначають напрочуд широку географію вітальних листів і телеграм на його адресу, у тому числі з Кракова, Вроцлава, Бухареста, Монреалю²⁰². Зокрема, 25 листопада 1963 р. Ф.Шевченка привітав Я.Дашкевич²⁰³.

Імовірно, автор планував і надалі послуговуватися комбінацією різних дискурсів («дружби народів», класового, «народницького») у своїх дослідницьких практиках, але прагнув дещо змістити/перенести наукові зацікавлення на іншу сферу – славистику, точніше на історію міжслов'янських зв'язків. Так, в одній із праць Ф.Шевченко зауважував, що *«незважаючи на різні перепони, іноді трагічного характеру, у взаємовідносинах між народами сильнішим є те, що їх єднає, а не те, що роз'єднує*. Справжній творець історії – народ, прогресивні сили суспільства шукали і знаходили шляхи, що вели до дружби і єднання»²⁰⁴. Ці конотації дуже нагадують відповідні підходи з його монографії 1959 р. Автор планував масштабну студію з історії зв'язків України та південнослов'янських країн під звичним прикриттям дискурсу «дружби народів», але так і не реалізував цього задуму²⁰⁵.

Зрештою, незважаючи на успішний захист Ф.Шевченка, за його монографією й надалі тягнувся шлейф опальної праці. Відтак побажання академіка

²⁰⁰ Гуржій І.О. Відгук про докторську дисертацію Шевченка Ф.П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [авторизований машинопис; м. Київ, 1963 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.889. – Арк.3–5.

²⁰¹ Шевченко Ф.П. Матеріали про обговорення та захист докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», виступ на секторі; відповіді опонентам [чорновий автограф; 1963 р.] // Там само. – Спр.892. – Арк.18.

²⁰² Батуріна С.С. Федір Павлович Шевченко... – С.29.

²⁰³ Дашкевич Я.Р. – Шевченко Ф.П. [автограф; м. Львів, 25 листопада 1963 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1149. – Арк.1.

²⁰⁴ Шевченко Ф.П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII–XVIII ст.: (Доповіді радянської делегації: V Міжнародний з'їзд славистів, Софія, вересень 1963 р.). – К., 1963. – С.3.

²⁰⁵ Батуріна С.С. Федір Павлович Шевченко... – С.26.

М.Тихомирова про нове, доповнене й перероблене, видання так і залишилося нездійсненим²⁰⁶. Натомість найбільшу й, мабуть, найкращу працю Ф.Шевченка часто-густо вилучали з історіографічних оглядів, інколи на неї навіть «забували» послатися у студіях, присвячених добі Б.Хмельницького.

На початку 1970-х рр. про «плутані формулювання» в монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», зокрема про вживання автором терміна «приєднання», згадали знову. Ці «вади» розглядалися як докази «методологічних помилок» і «націоналістичних збочень» Ф.Шевченка на посаді директора Інституту археології АН УРСР та головного редактора «Українського історичного журналу»²⁰⁷.

Після тяжкого 1972 р., коли вченого звільнили з усіх керівних посад та винесли низку стягнень, про якісь «експерименти» з «переславським» канонном вже не могло бути й мови. У щоденникових записах наприкінці 1975 р. Ф.Шевченко метафорично схарактеризував своє тодішнє становище – ходжу з «*клеймом*», хоч і без *наголосу*»²⁰⁸. У його публікаціях кінця 1970 – початку 1980-х рр. уже не було й натяку на попередні спроби, а механічно проголошувалися офіційні настанови²⁰⁹. Для дослідника такого інтелектуального масштабу це була страшна особиста драма...

Тексти Ф.Шевченка 1950 – початку 1970-х рр. яскраво демонструють напрочуд складну дилему тогочасного інтелектуала: як бути радянським і, водночас, українським істориком? Тим паче, що переважна більшість науковців воєнного покоління належала до інтелектуалів із радянською ідентичністю, котрі щиро прагнули вписатися, хоч і «по-своєму», у цю амбівалентну, мінливу, часом абсурдну систему політичних та культурних координат.

У широкому сенсі йдеться про конфронтуючі пласти культурної свідомості, котрі складно узгоджувалися поміж собою. Приміром, упровадження офіційного дискурсу «великого російського народу» («народу-вождя», «народу-переможця», «народу-тріумфатора») породжувало захисні реакції українських радянських істориків, які прагнули хоч якоюсь мірою втримати обмежену, ба навіть ілюзорну автономію республіканського нарративу від настирливих зазіхань «старшого брата».

Згадаємо, наприклад, ідеологічні колізії навколо термінів «приєднання» чи «національно-визвольна війна», до яких ставилися вкрай підозріло й навіть вороже, попри те, що ці означення вбиралися у відповідну «обрядову» покривку «дружби народів», «класової боротьби» тощо. До того ж «національно-визвольне» маркування повсюдно вживалося в радянській соціогуманістиці щодо країн «третього світу». Натомість суттєві поступки офіціозу витісняли український культурний шар, перетворювали його на маргінальний

²⁰⁶ Шмидт С. «Доктор на корню»... – С.552.

²⁰⁷ Доповідна записка голови парткомісії при ЦК КП України І.С.Грушецького першому секретарю ЦК КП України В.В.Щербинському про результати перевірки роботи парторганізації Інституту археології (Київ, 5 липня 1972 р.) // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.445–446.

²⁰⁸ Щоденникові нотатки: «І знову німа роль за сценою» // Там само. – С.639.

²⁰⁹ Шевченко Ф.П. Возз'єднання України з Росією – знаменна подія в історії братніх народів // Архіви України. – 1978. – №6. – С.24–28; *Його ж.* Київ у перший рік після возз'єднання України з Росією // Український історичний журнал. – 1980. – №2. – С.54–64.

чи супутній компонент, який побутував десь на периферії свідомості «радянської людини».

Таким чином, дослідницькі практики істориків реформаційної, нонконформістської орієнтації, зокрема Ф.Шевченка, тією чи іншою мірою було зорієнтовано на пошуки уточнюючих, доповнюючих, розширюючих або, навпаки, звужуючих підходів щодо радянського канону. Часто-густо їхні писання поставали у вигляді суперечливого сполучення кількох дискурсів, під прикриттям чого вони намагалися донести читачеві дещо інше представлення історії України. Утім, плекання компромісних, посередніх формул не тільки спричиняло складні внутрішні конфлікти, а й ставило дослідників у досить вразливе становище у кризових ситуаціях, зокрема коли змінювалася політична та ідеологічна кон'юнктура, проводилися адміністративні кампанії, скеровані супроти певних осіб, розгорталася боротьба за сфери впливу на академічній ниві тощо.

Вислідом таких дослідницьких і культурних практик були тексти, котрі продукували амбівалентні, інколи невиразні, розмиті смисли, зокрема взаємовиключне трактування певних подій, явищ, процесів, осіб, постійні відмови від попередніх тлумачень та оцінок під тиском офіційних позицій, суцільні недовомки, замовчування й т.п. Відтак співбуття радянського інтелектуала з каноном постійно нав'язувало декілька культурних ролей – показних і тінювих. Інколи такі ролі призводили до доволі своєрідних спроб, точніше інтелектуальних і культурних експериментів, які демонстрували творчий політ думки за сірих умов радянської повсякденності.

The article researches the construction of famous historian's work in the light of his texts of second half of 1950 – early 1960s. Author analyzes the reception of F.Shevchenko's monograph in Ukrainian Soviet historiography of those times.

Keywords: *Ukrainian Soviet historiography, F.Shevchenko, I.Krypiakevych, "reunion", "annexation".*

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

А ГОЛОДОМОРІВ-ТО В УКРАЇНІ БУЛО ТРИ!

Шановні історики та небайдужі до минулого нашої держави читачі цього журналу!

Я, не історик і навіть не гуманітарій (буденною мовою – «технар»), звертаюся до вас у зв'язку з тим, що в Україні доволі великих масштабів набув процес знищення пам'яті жертв голодоморів 1921–1923 та 1946–1947 рр. Незважаючи на те, що під час цих голодоморів жахливою, насильницькою смертю знищувалися сотні тисяч безневинних співвітчизників, великий наголос, майже привселюдно, робиться на жертвах голодомору-геноциду 1932–1933 рр. (найбільш жорстокому й великомасштабному з трьох), водночас геть забуваючи, нехтуючи, замовчуючи інші. Відбувається, як б сказав, чи то свідоме, цільове, чи недбало-байдуже ігнорування в усіх прошарках нашого суспільства двох інших голодоморів та їхніх жертв.

На мій погляд, показовими стали події та заходи на 75-ті роковини вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. у листопаді 2008 р. Тоді в нашій державі та за її межами було виконано багато різнопланової роботи щодо визнання голоду *геноцидом* українського народу. Це був наймасштабніший і найжахливіший із *трьох* офіційно визнаних голодоморів в Україні, тільки йому було присвячено публікації та виступи у засобах масової інформації, незліченні заходи по всій країні й, урешті-решт, виступ Президента України (2005–2010 рр.) В.Ющенка на відкритті Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні.

Дуже добре, що так масово, змістовно, патріотично й душевно, за ініціативою та під проводом керівника держави ми вшанували пам'ять мільйонів убитих голодом, розповівши всьому світові про цей геноцид. Але чомусь не було враховано те, що на ці дні також припадали 85-ті роковини голодоморів 1921–1923 рр. та, певною мірою, 60-та річниця 1946–1947 рр., під час яких також було закатовано голодом значну кількість населення України. Майже жодним словом не пом'янули всіх тих, кого тоді (як і впродовж 1932–1933 рр.) безжально й жорстоко знищив радянський тоталітарний режим.

Як це узгоджується з тим, що четверту суботу листопада визначено Днем пам'яті жертв *голодоморів*; у тогорічному указі президента йшлося про відзначення Дня пам'яті жертв *голодоморів*; урочисто відкривали Меморіал пам'яті жертв *голодоморів*; по телебаченню транслювалася церемонія вшанування жертв *голодоморів*?..

Водночас за період, що передував події, як від президентської адміністрації, так і з усіх інших джерел інформації наголос робився тільки на голодоморі 1932–1933 рр., без будь-яких згадок про інші два; усеукраїнська акція «Запали свічку» проводилася в рамках відзначення Дня пам'яті жертв голодомору; загальнонаціональна хвилина мовчання присвячувалася пам'яті жертв голодомору; упродовж дня 22 листопада ведучі та коментатори радіо й телебачення говорили тільки про голодомор 1932–1933 рр.; переважна більшість пам'ятників і меморіальних знаків в областях відкривалися з нагоди вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. Причому робилося все це незважаючи на те, що я заздалегідь (за два тижні) ще раз звернувся з листом до В.Ющенка з нагадуванням про необхідність урахування ще двох голодоморів. Реакція була нульовою...

Тож виходить щось незбагненне. Невже не було в нас загиблих під час інших двох голодоморів, неville не заслуговують вони бодай на пам'ять, неville в нас із чиеїсь «подачі», необізнаності, зашореності чи недалекоглядності відбувається розподіл замордованих голодом на більш чи менш «важливих», неville ми не у змозі зважити, обміркувати й розподілити жалобні заходи та їх зміст на зовнішні міждержавні та для «внутрішнього використання»?!

На мою думку, у себе вдома, в Україні, ми повинні свято берегти пам'ять про всіх замордованих голодом. *Ми не маємо морального права забувати ані про жодну знищену голодоморами людину!*

Уважаю, що мудро, помірковано, виважено й високодуховно зробили ті, хто відкривав пам'ятники та пам'ятні знаки «загиблим під час голодоморів і політичних репресій», оскільки виокремлювати або розділяти людей, знищених радянською владою, нерозумно, а будувати окремі пам'ятники жертвам репресій і кожного з голодоморів – і недоречно, і накладно, і, як на мене, показушно. Не хотілося б думати, що такий благородний та великомасштабний захід відбувався задля проведення чергової «кампанії», із проставленням бюрократичної чиновницької «галочки» після його виконання.

У 1993 р., до 60-х роковин голодомору 1932–1933 рр., я (1933 р.н.) зініціював, організував і провів, узявши безпосередню участь, велопробіг по сімнадцяти областях України (близько 5000 км) за участі п'яти пенсіонерів із різних регіонів нашої держави під девізом: «Козацькому роду нема переводу!». Окрім пропаганди відновлення історичної пам'яті про наше минуле, використання й популяризації української мови, демонстрації переваг здорового способу життя ми, уперше в Україні, проводили акції з урочистого збору в капсули землі з місць поховань жертв голодоморів та місць, де встановлено пам'ятники й пам'ятні знаки щодо тих сумних подій. Ці капсули, зібрані з тридцяти місць, я врочисто поклав до пам'ятного знаку жертв голодомору 1932–1933 рр. на Михайлівській площі Києва та до відповідного пам'ятника під Лубнами під час їх відкриття.

До теми голодоморів я звернувся тому, що, крім розуміння їх злочинної суті та щирого бажання внести свою лепту в увічнення пам'яті замордованих голодом, сам є безпосереднім свідком голодомору 1946–1947 рр. Разом із середнім братом Артемом ми в той час проживали в діда Івана у с. Малозахарине Солонянського району Дніпропетровської області. Довелося їсти здохлу взимку у ставку і потім висушену про запас смердючу, почорнілу рибу, мерзлу картоплю, запарену й

сиру зеленину, коржі з запареної зелені впереміш із лузгою проса (живіт наб'єш, щось там шарудить, а їсти хочеться!), виливати водою ховрахів із пір. У мене й досі інколи підсвідомо виникає відраза до зеленого борщу – як згадка про «супи» із зеленого листя, мерзлої картоплі та соєвої макухи...

Так от, щодо визнання і врахування наявності трьох голодоморів я виступав свідомо. У 2002–2003 рр., як член оргкомітету з відзначення 70-х роковин голодомору, неодноразово звертався з цим та іншими питаннями щодо голодоморів до різних державних інстанцій, у тому числі й до керівництва країни. Як досить вагомий результат моїх дій – заміна слова в назві щорічного дня пам'яті: *голодомору* – на *голодоморів*, а також аналогічні перейменування в назві збудованого в Києві меморіалу.

Що стосується сьогоднішнього, до викладеного вище вважаю за потрібне долучити деякі показові факти:

1) досі я не можу отримати відповіді на те, чим обумовлено існуючий стан справ та коли, ким, де, на підставі чого, відповідно з чим, яким чином будуть у подальшому згадуватись і вшановуватись також чисельні жертви голодоморів 1921–1923, 1946–1947 рр.;

2) зробивши в листопаді минулого року (напередодні Дня пам'яті жертв *голодоморів*) вибірку з газет «Урядовий кур'єр» та «Голос України», я підрахував, що лівова частка публікацій у них про заходи в регіонах припадала тільки на голодомор 1932–1933 рр. (23 проти 3);

3) у Кіровограді будуть будувати меморіал пам'яті жертв *голодомору*;

4) пам'ятники та пам'ятні дошки встановлюються тільки жертвам голодомору 1932–1933 рр.;

5) молебні у церквах, запалення свічок та інші заходи виконуються в переважній більшості на спомин жертв голодомору-геноциду;

6) у листопаді 2011 р. тодішній Президент України В.Янукович ушановував пам'ять жертв *голодоморів*, а Голова Верховної Ради В.Литвин у своєму зверненні до співвітчизників стверджував, що «на нашому календарі – День пам'яті жертв *голодомору* та політичних репресій», і поминати та пам'ятати треба тих, «кого перемололи безжальні жорна *голодомору* й Гулагу»;

7) у газетах «Голос України» за 28 листопада 2009 р. та «Урядовий кур'єр» за 7 грудня 2012 р. було надруковано дві мої статті на цю злободенну тему, але ніяких відгуків ні від кого (у тому числі й істориків) я не отримав.

Стосовно істориків та історії. За пунктами 2, 4–6 складається враження, що вони чи то не бачать явних негараздів, чи їм байдуже що, де і як робиться всупереч історичним реаліям. За пунктом 3: на моє запитання тодішньому директорові Українського інституту національної пам'яті В.Солдатенку (під час майже півторагодинної бесіди з ним) щодо того, чи є в Кіровограді та області історики, які, на мій погляд, повинні були б у першу чергу прореагувати на такі розбіжності, отримав відповідь-пораду звертатися до відповідних інстанцій і діячів у цьому місті... За пунктом 7 у мене склалося стійке враження, що в усій Україні не знайшлося жодного (підкреслюю – жодного) історика, якого зачепило б за живе ігнорування історичної правди та волаюча несправедливість до пам'яті знищених голодоморами людей.

Напрошується висновок, що історикам байдуже, як їхні напрацювання (та взагалі різноманітні історичні події) сприймаються, ураховуються суспільством і чи є необхідність втручання у ці процеси. На мою думку, реакція громадськості на явища історії величезною мірою залежить від того, як саме історики відобразять, донесуть і підтримають правдиву суть подій. І хто, як не вони, повинні простежити за слухним використанням суспільством наданих історичних фактів, активно відстоюючи їх, а не задовольняючись лише кількістю наукових праць, проведенням круглих столів, здобуттям наукових ступенів, звань, посад і т.ін.

На мою думку, супровід і дієву підтримку своїх напрацювань треба офіційно ввести в обов'язок історикам та кожному науковцеві. Тобто не зупинятися лише на оприлюдненні наукового доробку у своїй дещо обмеженій сфері взаємовідносин, а популяризувати його різними способами серед широкого загалу.

Уважаю за потрібне підкреслити, що велику роль у питанні доволі мізерної частоти згадувань про інші два голодомори відіграє також і те, що всупереч офіційному визнанню трьох *голодоморів*, два з них чимала кількість істориків (у тому числі високого рангу) вперто класифікує як *голод*. Звідси – безлад і неоднозначне бачення та сприйняття цих подій, включно з найвищими посадовцями України. Я не зустрічав, щоби колись, десь, хтось називав голодомор 1932–1933 рр. голодом, а от щодо інших двох – неодноразово, зі згадуванням, що суттєву роль там відіграв природний фактор. Урешті-решт визначтись остаточно, вельмишановні історики, і дайте суспільству однозначну інформацію щодо *кількості* в історії України першої половини ХХ ст. саме *голодоморів*! А також і про те, як бути з увічненням пам'яті величезної кількості безневинних жертв цих *голодоморів* – *голодів*?

За результатами особистого спілкування та листування з директорами академічних інститутів держави і права та історії України, а також Українського інституту національної пам'яті напрошується однозначний висновок щодо категоричної необхідності розгляду питання на високому державному рівні з ухваленням відповідного політичного рішення.

Щодо врахування трьох голодоморів неодноразово звертався до Президента України (2005–2010 рр.) В.Ющенка, але «маємо те, що маємо». У президентському указі щодо заходів до 80-х роковин голодомору 1932–1933 рр. знову-таки відсутні *конкретні* згадки про жертв інших двох голодоморів.

На завершення звертаюся до істориків із дуже актуальним питанням: чи мав підстави один із провідних дослідників голодомору 1932–1933 рр., співробітник Інституту історії України НАНУ, доктор історичних наук В.Марочко у своїй відповіді на мій лист на ім'я директора цієї установи (яку він, до речі, готував понад два місяці) стверджувати, що я своєю ініціативою прагну уніфікувати три голодомори, тобто наполягаю на їх ідентичності. Невже він справді має рацію?..

Ю.В.Писаренко

**(ветеран праці, почесний донор України, чорнобилець-ліквідатор I категорії,
віце-президент Української асоціації «Рух за здоровий спосіб життя», член ради
Асоціації дослідників голодоморів в Україні)**

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

SHANDOR V.
PODKARPATSKÁ RUS OD VZNIKU ČSR PO SOVĚTSKOU ANEXI (OČIMA PŘÍMÉHO ÚČASTNÍKA UDÁLOSTÍ) / Z ANGL. PŘELOŽIL L. NAGY, RED. B. SOLAŘÍK. – PRAHA: RYBKA PUBLISHERS, 2013. – 312 s.

ШАНДОР В.
Підкарпатська Русь від виникнення ЧСР до радянської анексії (очима безпосереднього учасника подій) / Пер. з англ. Л.Надь, ред. Б.Соларжик. – Прага: Рибка Паблішерз, 2013. – 312 с.

Наприкінці минулого року у столиці Чехії побачила світ книга американського історика та громадсько-політичного діяча українського походження, уродженця Закарпаття Вікентія Шандора. Це – чеський переклад його відомої праці «Карпатська Україна у ХХ ст.: Політична та юридична історія», що побачила світ 1998 р. у видавництві Гарвардського університету (США) під титулом «Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century: A Political and Legal History».

Утім, назва празького видання зовсім не відповідає англomовній. Виникає закономірне питання: хто дав право перекладачеві та видавництву змінити найменування держави – Карпатська Україна на Підкарпатська Русь? Слід підкреслити, що ця маніпуляція торкнулася не лише обкладинки чи титульної сторінки – вона проходить через увесь текст, за винятком періоду від 11 жовтня 1938 до 15 березня 1939 рр. Свою позицію видавець обґрунтовує так: «При перекладі головною назвою даної території ми обрали варіант Підкарпаття (Підкарпатська Русь), який із чеського погляду найвлучніший» (с.8, прим.ІІІ).

Із подібним свавільним втручанням аж ніяк не можна погодитися. Підкарпатська Русь – це офіційна назва, узаконена свого часу урядом Чехословаччини. Натомість закарпатські українці (а до них належав і В.Шандор), співвітчизники в Україні та в діаспорі впродовж 1920–1930-х рр. уживали неофіційні, однак із національної перспективи відповідніші назви:

Закарпатська Україна, Закарпаття, Карпатська Україна. Цими визначеннями послуговується й сучасна історіографія – як в Україні, так і за її межами¹.

У передмові до своєї книги В.Шандор наголошував: «У 1919–1939 рр. територія (ідеться про Закарпаття – *М.М.*) була складовою частиною новоствореної Чехословаччини й отримала назву “Підкарпатська Русь”. Згодом її уряд на дуже короткий період (від жовтня 1938 до березня 1939 рр.) прийняв назву “Карпатська Україна”, яку було формально легалізовано Соймом (карпато-українським парламентом – *М.М.*) 15 березня 1939 р. *Саме назву “Карпатська Україна” ми вирішили вживати у цій книзі, за винятком випадків, коли в документах або цитатах щодо даної території наведено інше означення*» (с.8; курсив мій – *М.М.*). Натомість празьке видавництво в порушення загальноприйнятих норм професійної етики знехтувало принциповою позицією автора, причому без його згоди та згоди спадкоємців авторських прав.

Свою книгу В.Шандор присвятив світлій пам'яті старшого сина Івана – юриста, який трагічно загинув у розквіті сил. Присвяту було подано на окремій вступній сторінці не лише англійською, але й українською мовами. Упорядники чеського видання її чомусь випустили.

Також неправильно подано термін «Пряшівщина» – як «Прешовський округ» («Prešovský okres»). Зауважимо, що Пряшівщина охоплює всі, заселені русинами-українцями, місцевості Східної Словаччини, а таких, навіть згідно з офіційними статистичними даними кінця XIX – початку XX ст., нараховувалося 260. Натомість у нинішньому Прешовському окрузі сіл із перевагою руського населення в той період було лише 4².

Попри зауважені вище прорахунки та свавілля, ми вдячні празькому видавництву за випуск у світ цієї книги, яка, на відміну від інших публікацій на дотичну тематику (П.Р.Магочія, І.Попа, Я.Горжеця), розглядає історію Закарпаття періоду 1918–1945 рр. саме з українських позицій, тобто вважає закарпатських русинів складовою частиною українського народу, а не окремою нацією. Цінність праці полягає в тому, що автор був безпосереднім свідком та активним учасником описуваних подій, добре підготовленим теоретично, про що свідчить його біографія. Зупинімося на основних етапах його життя³.

Вікентій Шандор народився 12 березня 1907 р. у с. Баранинці біля Ужгорода у хліборобській сім'ї. Тут він осягнув початкову освіту, середню ж здобув в Ужгородській торговельній академії, переведеній згодом до Мукачєвого. Закінчивши 1935 р. юридичний факультет Карлового університету у Празі (в якому пізніше здобуде академічний ступінь доктора прав – JUDr.) він працював директором філіалу Земського банку у Братиславі. Після проголошення автономії 22 листопада 1938 р. В.Шандорові доручили посаду вповноваженого уряду Карпатської України при федеральному уряді Чехословаччини у Празі. По війні емігрував у Німеччину. Після закінчення відділу політичної економії

¹ Див., напр.: *Віднянський С.В.* Закарпатська Україна, Закарпаття // *Енциклопедія історії України.* – Т.3. – К., 2005. – С.201–204.

² *Mušinka M., Mušinka A.* Národnostná menšina pred zánikom? Štatistický prehľad rusínsko-ukrajinských obcí na Slovensku v rokoch (1773) 1881–2001. – Prešov, 2011. – S.227–235.

³ Авторів цієї рецензії пощастило бути особисто знайомим із Вікентієм Шандором, спілкуватися з ним у Нью-Йорку.

інституту політичних наук Франкфуртського університету ім. Й.Гете залишився працювати у цьому навчальному закладі (1945–1947 рр.). У 1947 р. разом із дружиною та сином перебрався до США, де недовго працював робітником на консервній фабриці, а згодом – директором секретаріату Панамериканської української конференції (1948–1961 рр.). Одночасно в Нью-Йорку В.Шандор заснував бюро Українського конгресового комітету. Певний час був членом езекутиви УКК та науковим консультантом Наукового товариства імені Шевченка. Студював політологію в Колумбійському університеті. У 1959 р. В.Шандора як досвідченого політика й політолога, знавця цілого ряду західно-європейських і всіх слов'янських мов було обрано на посаду наукового працівника при Генеральному секретаріаті ООН, а впродовж 1961–1977 рр. він працював аналітиком із політичних та економічних питань країн комуністичного блоку при міністерстві фінансів США. У 1953–1957 рр. також був доцентом Українського технічного інституту в Нью-Йорку, де викладав міжнародне право й політологію. Від 1985 по 1989 рр. виконував обов'язки заступника голови екзильного уряду Української Народної Республіки. Для вивчення питань історії Закарпаття 1918–1945 рр. автор мав не лише бездоганну фахову підготовку, доступ до рідкісних архівних джерел, а й неабиякий особистий досвід у спілкуванні з найвищими представниками політичного життя того періоду.

У часи тоталітаризму ім'я В.Шандора було під суворою заборонаю не лише у СРСР, але й у країнах-сателітах. Після проголошення незалежності України він зав'язав стосунки з рідним краєм та з сестрою Маргаретою Баботою, яка жила у Пряшеві. Утім, ані на Закарпатті, ані у Пряшеві побувати не судилося: Вікентій Шандор помер 18 серпня 2003 р. в м. Сомервіль (штат Нью-Джерсі).

У 1992 р. у видавництві «Карпатського союзу» в Нью-Йорку побачила світ майже 300-сторінкова книга В.Шандора «Закарпаття: історично-правний нарис від IX ст. до 1920 р.». Після проголошення незалежності України в ужгородському видавництві «Гражда» він опублікував двотомні «Спомини» (1996, 2000 рр.; редактор І.Ребрик), в яких на 640 сторінках описав своє життя від народження до еміграції в Німеччину.

18 вересня 1997 р. ректор і вчена рада Ужгородського державного університету урочисто іменували Шандора Вікентія, доктора права і політолога, почесним доктором за великий внесок у розвиток історичної та юридичної науки, за вклад у справу здобуття Україною незалежності і відкриття університету у місті Ужгороді», підтвердивши його право користуватися титулом *Doctor Honoris Causa (Dr.H.C.)*⁴. Цим визнанням було остаточно реабілітовано вченого-політолога, вірного сина українського Закарпаття, який стояв у колиски його національного відродження.

Праця В.Шандора «Підкарпатська Русь від виникнення ЧСР до радянської анексії (очима безпосереднього учасника подій)» складається з трьох хронологічних розділів, котрі обіймають періоди 1918–1938, 1938–1939, 1939–1945 рр. У першому автор підкреслив роль і значення американських русинів та Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. у справі приєднання

⁴ Див.: Шандор В. Спомини. – Т.П: Карпатська Україна 1939–1945. – Ужгород, 2000. – С.230.

Закарпаття до складу Чехословаччини. Чимало уваги він присвятив дипломатичним старанням Угорщини залишити цю територію у своїх кордонах.

Другий розділ – «Період федерації 1938–1939» – центральний у книзі. У цей час чехословацька влада нарешті надала Карпатській Україні автономію, обіцяну ще двадцять років тому. Першим прем'єром було призначено Андрія Бродія, який вів таємні переговори з угорським урядом про приєднання Карпатської України до Угорщини. Від самого початку власті цієї країни засиляли на Закарпаття озброєних бойовиків із метою дестабілізації обстановки. Таких дій не цуралася й Польща. Коли у жовтні 1938 р. все це було виявлено, А.Бродія заарештували, а на пост голови автономного уряду Карпатської України призначили Августина Волошина.

Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., на думку автора, став справжньою катастрофою для Карпатської України, адже вона втратила Ужгород, Мукачеве, Берегове з прилеглими територіями, а уряд змушений був перебраться у Хуст, котрий став новою столицею автономії та осідком греко-католицького єпископа (ним, за рішенням Ватикану, був русин-українець із Воєводини Діонізій Нярадій, а його секретарем – національно свідомий василіянин Степан Решетило). В.Шандор наводить численні факти про зацікавлення долею Карпатської України з боку представників світової політики в той час, як угорські та польські бойовики й надалі продовжували свою терористичну діяльність у краї.

Окремий підрозділ автор присвятив представництву уряду Карпатської України у Празі, що його він сам і очолював (с.103–126). Тут розглянуто діяльність Державної економічної ради, значну увагу приділено проросійським організаціям у столиці Чехословаччини, Чесько-українському товариству, заснуванню чеськомовного часопису «Карпатська свобода» («Karpatská svoboda»), торговельним договорам, банківській справі, фінансовим труднощам тощо. Цілий ряд фактів обнародовано вперше.

Великим нещастям для Карпатської України В.Шандор уважав призначення 27 листопада 1938 р. міністром оборони крайового уряду чеського генерала Л.Прхали. Незадоволення ним місцевого населення переросло в народні протести, що значно ускладнило взаємини з офіційною Прагою.

Дуже критично оцінив автор і візит до столиці Чехословаччини трьох «античеських» представників Карпатської України: Федора Ревая, Андрія Ворона та Степана Росохи: «Приїзд цієї делегації до Праги не був корисним, не сприяв побудові держави. Місія з'явилася в будівлі (чехословацького – *М.М.*) уряду, однак приймала власні рішення без того, щоб обговорити їх із представниками уряду Карпатської України. [...] Усі троє у Хусті були відомі своїми античеськими поглядами. Під час перебування у Празі Ревай представляв себе як “вождь Ревай”. Росоха, своєю чергою, з'являвся в різних установах в однострої Січі з кинджалом за поясом, оздобленим свастикою. Можна собі уявити, як сприймали та як оцінювали таку зухвалу поведінку чехи [...]. Вона не допомагала справі, а навпаки – кидала погану тінь на нашу країну» (с.127–128). Слід підкреслити, що всі троє очікували від А.Гітлера визнання Карпатської України самостійною державою (подібною до Словаччини). Після того, як

німецький фюрер віддав їхню Батьківщину на поталу союзній Угорщині, ці діячі перейшли на антигітлерівські позиції.

У результаті протестів закарпатського населення (включно з урядом Карпатської України) Прага відкликала міністра оборони Л.Прхалу (після виявлення В.Шандором факту, що він вів таємні переговори з Польщею про приєднання краю до цієї держави), призначивши на його місце колишнього президента Гуцульської Республіки, журналіста та політичного секретаря А.Волошина – Степана Ключурака. Та було вже запізно, адже А.Гітлер вирішив ліквідувати саму Чехословаччину, а Карпатську Україну віддав Угорщині. Не допомогли й вибори до Союму 12 лютого 1939 р., в яких 93% виборців віддали свої голоси єдиній партії – Українському національному об'єднанню. Окупація Чехії вермахтом та проголошення незалежності Словаччини під покровительством Райху поставили крапку на автономії Карпатської України.

Третій розділ монографії В.Шандора має назву «Період Другої світової війни 1939–1945 рр.». Тут основний наголос зроблено на подіях середини березня 1939 р. У вкрай напруженій політичній ситуації 14–15 березня А.Волошин скликав у Хусті Соїм Карпатської України, який (за прикладом Словаччини) проголосив незалежність краю, що протривала лише один день. 15 березня за згодою А.Гітлера Закарпаття окупували угорські війська. Єдиною силою, котра вчинила збройний опір, стала парамілітарна організація «Карпатська Січ», рекрутована, головним чином, зі студентської молоді. Утім, цю відчайдушну спробу, яка не мала найменшого шансу на успіх, жорстоко придушили підрозділи регулярної армії Угорщини.

Проголошення самостійності Карпатської України В.Шандор вважає незмінно позитивним явищем, адже на міжнародному полі це давало легальний статус незалежної держави. На підтвердження свого твердження автор наводить численні документи (головним чином із власного архіву) та матеріали закордонної преси.

У підрозділі «Приєднання до Української Радянської Соціалістичної Республіки» (с.251–270) В.Шандор, попри своє негативне ставлення до СРСР та комунізму взагалі, позитивно оцінив цю подію – як прояв споконвічних прагнень закарпатських русинів жити у спільній державі з «братями за горами». На його думку, президент Чехословаччини Е.Бенеш після зайняття 1944 р. Закарпаття радянською армією в інтересах збереження незалежності своєї держави був змушений відмовитися від цієї території та підписати з СРСР 29 червня 1945 р. відповідний договір. Цей акт викликав хвилю незадоволення української політичної еміграції на Заході, однак навіть у вересні 1972 р. на з'їзді Карпатського союзу (об'єднував закарпатських русинів-українців Сполучених Штатів та Канади) у Глен-Спей (США), в якому брали участь і безпосередні учасники Союму Карпатської України 14–15 березня 1939 р., у тексті декларації, автором котрої був В.Шандор, наголошувалося: «У процесі історичного розвитку українського народу впродовж століть національна ідентичність була розшматована та окупована сусідніми державами. Ми вважаємо об'єднання Карпатської України з Україною правильним історичним актом, співзвучним із давнім прагненням українського народу досягти національної

незалежної єдності у спільній державі. Отже, ми відкидаємо всякі територіальні претензії щодо Карпатської України, проголошені чехословацькою та угорською сторонами, як юридично та історично необґрунтовані, і це незважаючи на факт, що Карпатська Україна була залучена до державної системи, накинутаї Україні російською військовою агресією, проти якої український народ вів понад півстолітню боротьбу за свої національні та державні права» (с.267–268). Така оцінка подій майже 70-річної давності не втратила своєї актуальності й у наш час, коли деякі політичні сили хотіли б бачити «Підкарпатську Русь» у складі не України, а Угорщини, під ярмом якої вона перебувала тисячу років.

У «Післямові» В.Шандор підбив підсумки своєї праці, напрочуд злободенні й зараз, коли Україна зіткнулася з надскладними випробуваннями. Досвідчений політолог і спеціаліст у ділянці міжнародного права писав: «Той факт, що на мирних конференціях 1918–1920 рр. Україні не було надано державного статусу, становить чи не найбільшу політичну помилку першої половини ХХ ст. [...] Якби існувала незалежна українська держава, не дійшло б до німецької навали на Схід у 1941 р., та зірвалися б плани радянської агресії проти Заходу. [...] У випадку України Антанта від самого початку порушила свій власний принцип, заснований на праві кожного народу на самовизначення. Наслідки цієї історичної помилки згодом змушені були відчути майбутні покоління. З огляду на ситуацію у світі 1990-х рр., автор переконаний, що карпатські українці ніколи, за жодних умов і за жодну ціну не захочуть жити під окупацією будь-якої чужої держави. Карпатська Україна – це державна територія України і її неподільна складова частина. Той факт, що вона належала Угорщині (Мадярщині) або Чехословаччині, аж ніяк не зможе піддати сумніву цю реальність. [...] Кожне майбутнє посягання на територію Карпатської України було б юридично недійсним актом, суперечило б міжнародному праву та принципам самовизначення, а також бажанню місцевого населення мешкати в кордонах Української держави, висловленому в 1919, 1939 та 1991 рр. [...] Дві світові війни не сприяли вирішенню проблеми боротьби українців за визволення та власну державність. В обох війнах Росія (у Другій світовій – СРСР) була союзником демократичних країн Заходу. Цей факт відбився на політичній карті Європи й перекреслив прагнення України до встановлення незалежної держави» (с.272–274).

Які перспективи бачив В.Шандор для подальшого розвитку України, котра 24 серпня 1991 р. стала незалежною демократичною державою? На відміну від переважної більшості оглядачів та істориків (зокрема українських) він не поділяв загальної ейфорії, передбачаючи, що Москва не погодиться з розпадом своєї імперії: «У сучасній ситуації й з огляду на нинішній розклад сил проблема боротьби українців та інших народів колишнього Радянського Союзу за визволення й власну державу має до певної міри вже переконливу законність. Ясно, що Москва сьогодні, як і раніше, незалежно від політичної системи, котра там панує, скористається всіма можливими засобами, аби відвернути увагу Заходу від вирішення проблеми української державності. Завзятий опір Москви супроти природного права українського народу мати

власну державу є кращим доказом важливості проблеми української самостійності, яка непокоїла царську Росію, Радянський Союз та нинішню Російську Федерацію. Західний світ повинен у міжнародній свідомості раз і назавжди засудити здавна виплекане гасло російського національного й державного імперіалізму: “Ніколи, ніколи не можна допустити, аби Росія – тоталітарна чи демократична, республіканська або царська – визнала відірвання від неї України”» (с.274).

Книга В.Шандора про Карпатську Україну як невід’ємну частину Української держави закінчується на оптимістичній ноті: «Як міцний економічний партнер Україна стане конструктивним фактором у сім’ї вільних держав. Через Карпатську Україну, як складову вільних держав, Україна забезпечуватиме мирне співжиття народів Дунайської низовини, звідки завжди підіймалася агресія проти Сходу. Таке вирішення української проблеми знешкодить як німецький “похід на Схід”, так і радянсько-російський, а сьогодні – просто російський “похід на Захід”. Без України Росія не матиме стратегічної бази для агресії супроти Європи» (с.274).

Цю об’єктивну оцінку ролі України та ставлення до неї західних країн, пророчі слова щодо її майбутнього В.Шандор висловив раніше. Нині ж Росія, анексувавши Крим, уже посягнула на територіальну цілісність України та не приховує своїх дальших агресивних намірів. Найближче майбутнє покаже, чи зупинить Захід антиукраїнську агресію Росії, чи й цього разу дозволить їй знизити суверенітет України.

Книга В.Шандора про Закарпатську Україну 1918–1945 рр. належить до найвизначніших публікацій про цей край. Свідченням солідності й наукової обґрунтованості його висновків виступає джерельна база, котра, окрім матеріалів з архіву автора, включає 225 праць, опублікованих переважно поза межами України (с.298–311).

В.Шандор написав свою монографію українською мовою, подбавши про її переклад англійською та опублікування в авторитетному видавництві. Натомість чеськомовне перевидання не позбавлене певної тенденційності, понятійних зміщень, на які автор ніколи не погодився б. Усе це прикро позначається на загалом дуже позитивній справі. Українською ж мовою в авторському варіанті цю ґрунтовну працю й досі не опубліковано. Невже в Україні не знайдеться видавництва, яке донесло б її до широкого читацького загалу? Книга Вікентія Шандора заслуговує на те, щоб надрукувати її масовим тиражем із подальшим широким розповсюдженням – як переконливий документ про боротьбу закарпатських русинів-українців за возз’єднання з матір’ю Україною.

М.І.Мушинка (Пряшів, Словаччина)

Marta Studenna-Skrukwa

UKRAÍNSKI DONBAS

OBLICZA
TOŻSAMOŚCI
REGIONALNEJ

STUDENNA-SKRUKWA M.
UKRAÍNSKI DONBAS: OBLICZA TOŻSAMOŚCI
REGIONALNEJ. – POZNAŃ: NAUKA I INNOWACJE,
2014. – 307 s.

СТУДЕННА-СКРУКВА М.
УКРАЇНСЬКИЙ ДОНБАС: ОБЛИЧЧЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ. – ПОЗНАНЬ: НАУКА Й ІННОВАЦІЇ,
2014. – 307 с.

Проблема вивчення регіональних ідентичностей в Україні доволі популярна у сучасній історіографії, де все частіше національне минуле пропонують розглядати крізь призму історії регіонів. При цьому, на жаль, історіографічний дискурс нерідко політизується – сучасні дискусії в українському суспільстві довкола проблем федералізації країни чи необхідності посилення економічної й політичної самостійності регіонів

певною мірою сковують обговорення подібних питань, змушуючи дослідників постійно зважати на їх резонансність. Тому слід вітати зацікавленість польських колеґ проблемою формування сучасного українського суспільства крізь призму вивчення історичних передумов культурної, національної та економічної своєрідності Донбасу й підкреслити актуальність здійсненого познанською авторкою Мартою Студенною-Скруквою дослідження. Сподіваємося, що її цікаву та, як спробуємо показати нижче, глибоку студію в нашій країні буде оцінено як проникливий погляд «зі сторони», що дозволить перейти на якісно новий рівень дискусій.

У вступній частині праці обґрунтовується актуальність обраної теми, її мета та дослідницькі завдання. Авторський наратив структурують два взаємопов'язаних питання – в який спосіб історично зумовлена окремішність Донбасу впливає на процес формування сучасного українського суспільства від моменту здобуття незалежності в 1991 р., а також як відтоді сприймається багатоаспектна регіональна специфіка Донбасу? Також доволі багато уваги у вступі присвячено визначенню територіальних меж праці та поясненню обраної авторкою методології дослідження й уживаної термінології. Оскільки найбільшу складність очікувано викликало визначення поняття «Східна Україна», М.Студенна-Скрукwa цілком обґрунтовано обрала найбільш колоритний у національному плані та своєрідний у політичному сенсі східноукраїнський регіон – Донбас.

Якщо більшість базових понять праці не викликають дискусії, звернемо увагу на неоднозначність запропонованого авторкою поняття «руська культура України» («ruska kultura Ukrainy»), котре виникає з усталеного в польській і українській мовах розуміння етноніма «русин» як самоназви мешканців

української частини населення Галичини аж до початку Першої світової війни. Відповідно похідний від нього прикметник «руський» польськими та українськими істориками узвичаєно сприймається як синонімічний українському населенню Галицького краю. Більш відповідними, на нашу думку, тут були б або калька з української («rosijska») або з російської («russkaja») мов.

Схвалення заслуговують історіографічні пошуки М.Студенної-Скрукви – вона віднайшла та опрацювала солідний компендіум підставових для своєї теми текстів українських, польських, російських, американських і німецьких дослідників зі зрозумілим акцентом на працях останніх десятиліть. Водночас із поля зору авторки випали декілька важливих опрацювань українських учених періоду незалежності, котрі безперечно збагатили б її розуміння порушених у книзі проблем. Згадаємо хоча б колективну монографію «Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні» (Львів, 2009 р.), спеціальне число журналу «Схід – Захід» (Харків, 2008 р.), а також праці О.Кокорської («Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті роки ХХ ст.)), О.Стяжкіної («Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач. 90-х гг.)), П.Тимофеева («Пісенний фольклор робітничого середовища Донбасу (на матеріалі записів 20-х рр. ХХ ст.)), Н.Малярчук («Росіяни в Донбасі (20–30-ті рр. ХХ ст.)), А.Маргулова («Урбанізаційні процеси в Донбасі у 1861–1917 рр.)), О.Обидьонові («Національні меншини Донбасу в 20–30-ті роки ХХ століття»), Н.Шипік («Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.)), Л.Тарасенко («Вплив підприємницької діяльності на соціальне розшарування селянства Донбасу у 20-і рр. ХХ ст.)), С.Андросові («Культурні процеси в Донбасі в 20–30-ті рр. ХХ ст.») та ін. Відзначимо, що останні назви – це захищені в Україні дисертаційні праці, тож з їхнім змістом без великих труднощів можна було ознайомитися за допомогою сайту Національної бібліотеки України імені В.Вернадського.

Значною повнотою також позначено огляд джерельної бази праці. Авторка цілком слушно сфокусувалася на науковій літературі свого предмету, розлогу соціологічному матеріалі, публіцистиці доби української незалежності, опублікованих документах, різнопланових нарративних джерелах, інтернет-ресурсах (с.22–25). Усе це в підсумку цілком уможливило реалізацію поставлених завдань.

Перший розділ праці має теоретично-історіографічний характер. Авторка, крізь призму сучасних націєлогічних концепцій, насамперед зосереджується на проблемі конструювання української національної ідентичності, слушно вказуючи, що цей процес надзвичайно складний з огляду на численність суспільних сил, котрі зацікавлено беруть у ньому участь. Розглядаючи історичний аспект проблеми, дослідниця вірно відзначає етапність 1991-го року, коли Україна здобула незалежність і з новою силою спалахнули дискусії про необхідність урахування специфіки етнічного та культурного обличчя окремих її регіонів у процесі формування української політичної нації. І у цьому плані найбільш емоційним є суспільне обговорення двох антагоністичних українських регіональних культур: галицької та донбаської. Феномен останньої, висновує М.Студенна-Скруква, насамперед полягає в тому, що населення Донбасу свою регіональну ідентичність вважає більш значущою від національної.

Як дає собі раду українська наука впродовж останніх двадцяти років із проблемою узгодження загальнонаціонального історичного нарративу та його регіональних версій, авторка демонструє в подальших частинах першого розділу. Це, на наш погляд, найбільш дискусійна частина праці. М.Студенна-Скруква зосереджується на характеристиці головних напрямів української історіографії після 1991 р., якими вона визначає «національний» і «пострадянський». У подальшому викладі вказує також на існування «неотрадиційного напрямку української історіографії» (с.51–55). Утім, навряд чи така класифікація вдала, оскільки не відбиває реальний стан справ в українській гуманітаристиці. Насправді, більшість сучасних українських істориків – від Львова до Донецька – сповідують національний історіографічний канон, що виступає модернізованою версією спадщини чільних представників історичної науки початку ХХ ст. – М.Грушевського та В.Липинського, які, відповідно, у своїх працях акцентували етнічний чи територіально-державницький чинники історичної еволюції українського народу. І навіть часто згадувані авторкою лідери сучасної української науки – Н.Яковенко та Я.Грицак – фактично достосовують розроблену М.Грушевським історичну схему до новітніх методологічних підходів.

Загалом дослідники сучасної української історіографії, аналізуючи дискусію довкола проблеми шляхів конструювання національного історичного нарративу, говорять про існування груп істориків – «традиціоналістів» та «ревізіоністів» (Г.Касьянов) чи «новаторів» (В.Яремчук). Перші відстоюють класичну лінійну схему націєтворення. Другі натомість наполягають на модерності української нації та вказують на наявність розривів у націєтворчому процесі. Доволі докладно концептуальні засади двох напрямів і дискусії між їх представниками відображено в колективній монографії «Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми» (Львів, 2004 р.), котра, на жаль, не потрапила в поле зору авторки.

Також сумнівним виглядає твердження М.Студенної-Скрукви про домінування львівських істориків серед представників «національного» напрямку. Дослідниця навіть, цілком безпідставно, на нашу думку, львівський історіографічний осередок називає «львівською школою» (с.56). Насправді оцінки ключових подій національної історії, як і їх понятійне визначення (наприклад, згадане авторкою поняття «Визвольні змагання»), мало чим відрізняються в інтерпретаціях не тільки львівського та київського осередків, але і їхніх колег із Дніпропетровська, Харкова чи Донецька. Простежити регіональну відмінність в інтерпретаціях національної історії складно також з огляду на значну мобільність багатьох українських істориків, котрі нерідко, викладаючи у провінційних університетах, працюють також у провідних академічних історичних інституціях у Києві (насамперед в Інституті історії України та Інституті української археографії та джерелознавства) й беруть участь в академічних видавничих проектах. Більшість вітчизняних істориків, повторюючись, сповідують модернізовану тією чи іншою мірою традиційну схему історії, у головних своїх моментах розроблену в першій третині ХХ ст.

Не погодимось і з твердженням М.Студенної-Скрукви, що «так сильно національно-орієнтована історія Галичини залишає на маргінесі альтернативні

для українського національного проекту руху та ідеї, значущі в історії регіону, наприклад загальноруський рух (москвофільство)» (с.61). Щоби зрозуміти безпідставність цієї тези, порадимо авторці звернутися хоча б до ґрунтовних студій львів'ян М.Мудрого, О.Аркуші та О.Сухого.

Про невдалість обраної польською дослідницею класифікації свідчить і її характеристика «пострадянського» напрямку, адже єдиний названий у розділі її представник – П.Толочко – апелює до не менш традиційного в українській національній історіографії погляду на давньоруську цивілізаційну спадщину, розроблену іншим визначним (поряд із М.Грушевським) репрезентантом київської школи В.Антоновича – Д.Багалієм ще впродовж першої третини ХХ ст. Проросійські ж акценти поглядів П.Толочка на інші періоди українського минулого, про які згадає авторка, слід приписати, на нашу думку, радше впливам поширеної на Наддніпрянщині малоросійської ідеології, аніж симпатіям до концептуальної спадщини радянської науки. «Малоросійство» також добре пояснює проросійську публіцистику Д.Табачника – цілком кон'юнктурну, адже, як це не парадоксально, у своїх історичних вправах колишній міністр освіти (фаховий історик, доктор історичних наук) сповна наслідував тези прихильників «національного» напрямку.

Загалом же, на нашу думку, авторці в першому розділі варто було б порівняти ідеї представників «національного» напрямку з концепцією П.Р.Маґочія, котрий у своїй «Історії України» чи не вперше запропонував регіональній погляд на український гранд-нарратив. Натомість у тексті розділу працю цього американсько-канадського історика навіть не загадано, хоча М.Студенна-Скруква широко послуговується нею при розгляді інших проблем.

Завершує перший розділ аналіз проблеми існування в Україні двох ідейних полюсів, котрі витворюють відмінні концепції української національної ідентичності – Галичини та Донбасу. При цьому головною тезою національного проекту Донбасу є формування новочасного українського народу на підставі засади громадянства. У цьому контексті, слушно стверджує М.Студенна-Скруква, у процесі формування загальноукраїнської спільноти більше значення мають політичні та економічні зв'язки, тоді як етнічні й культурні належать до приватної сфери.

Хотілося б піддати глибшій дискусії тезу авторки про «слабкість» центру (Києва), за впливи на який нібито ведуть постійну боротьбу еліти Галичини й Донбасу. Значним спрощенням, на нашу думку, виглядає переконання дослідниці, що «сам Київ ані не генерує власного проекту, ані також не сприяє налагодженню діалогу між уже існуючими проектами» (с.89). Якщо заглибитися в недалеку історичну ретроспективу, то можна з упевненістю сказати, що так званий «галицький проект України», як це розуміє М.Студенна-Скруква, у засаді своїй є наддніпрянським інтелектуальним витвором, адже його генераторами виступили київські інтелектуали В.Антонович, О.Кониський та їхній ідейний учень М.Грушевський. Лише через неможливість реалізувати цей проект у Центральній Україні в умовах дискримінаційної національної політики російського царату, його було перенесено в Галичину, де ліберальні умови конституційної Австро-Угорської імперії вможливили українцям вільну

національну працю. Та за перших же ознак лібералізації політичної ситуації на Наддніпрянщині, як це було в 1905–1907, 1917–1921 рр. і потім починаючи від 1991 р., цей проект абсолютно природно «приживався» у Центральній Україні. Галичина, на нашу думку, виступала в українській історії своєрідним «ідейним резервуаром», в якому національний проект, вироблений у Києві, чекав на кращі часи, забарвлюючись, зрозуміло, у тони регіональної специфіки. Підтверджують цей погляд і сучасні соціологічні дані, адже тотально економічно й адміністративно здомінована в останні роки елітами Східної України центральна частина нашої держави традиційно симпатизує проукраїнським національним політичним силам.

До дрібної фактологічної помилки цього розділу віднесемо традиційне у західній україністиці величання М.Грушевського «першим президентом Української Народної Республіки». Як відомо, ухвалена у квітні 1918 р. Конституція УНР не передбачала такої посади, а в історіографії міф про «президентство» М.Грушевського утворився та поширився на хвилі вшанування його пам'яті після трагічної смерті в 1934 р.

Наступні три розділи авторка присвячує всебічному аналізу регіональної специфіки Донбасу у хронологічному порядку, хоча його вісь становлять декілька вибраних ключових проблем. Насамперед дослідниця зосереджується на осмисленні феномену «російської» культури України, котра розуміється як матеріальна та духовна спадщина українського суспільства, що сформувалася під безпосереднім російським цивілізаційним впливом та артикулювалася російською мовою на українсько-російському етнічному й культурному прикордонні. В історичній ретроспективі М.Студенна-Скруква відтворює процес колонізації українських степів від козацьких часів і до доби модернізаційних змін, що наступила на рубежі XIX–XX ст. У підсумку інтенсивні міграційні процеси створили специфічну етнічну структуру регіону, котру, слідом за українськими дослідниками, названо українсько-російською домінуючою коаліцією.

Далі М.Студенна-Скруква аналізує процес встановлення контролю держави над Донбасом у роки російської революції та громадянської війни. У цій частині праці увагу присвячено проблемі обговорення місця Донецького басейну в концепціях чільних представників українського національного руху перших десятиліть XX ст. Також доволі докладно відтворено вплив радянської держави на міжетнічні взаємини в регіоні. Завершують розділ цікаві авторські розважання над сьогоденням статусу «російської» культури на Донбасі, підкріплені даними різнопланових соціологічних досліджень і численними матеріалами проведених авторкою інтерв'ю.

У центрі уваги у третьому розділі перебуває шахтарська культура Донбасу, котра розглядається як у вимірі щоденності, так і вищих проявів духовних потреб людини. У хронологічному ключі М.Студенна-Скруква поступово відтворює еволюцію культурного обличчя краю від другої половини XIX ст., коли Донбас символізувала «баракова культура», через радянську добу, у чий пропаганді шахтарський край було презентовано як своєрідну «вітрину соціалізму», до останнього двадцятиліття, коли Донецький регіон характеризує надзвичайно глибока соціальна диференціація та зростаючі ностальгійні настрої

за радянським минулим. Відзначимо, що складний аналітичний матеріал, представлений у цьому розділі, авторка доволі вміло ілюструє добре підібраним фольклором – це дозволяє відчути колорит досліджуваного регіону. Надзвичайно важливою стороною цього розділу є також проведені численні паралелі та порівняння економічних і культурно-соціальних процесів, що відбувалися на Донбасі та у шахтарських осередках польського Шльонська. Підкреслимо, що це перші в історіографії настільки докладні порівняння.

Поряд із цим, хотілося б відзначити не зауважену М.Студенною-Скруквою цікаву тенденцію в культурному житті Донбасу кінця 1990-х рр., пов'язану з намаганням його еліт віднайти та експонувати суто українську національну складову в культурній поліфонії регіону, доводячи тим самим його право на рівний культурний діалог із Києвом. Тут ідеться в першу чергу про започаткування традиції вшанування пам'яті одного з лідерів українського дисидентського руху В.Стуса, який більшу половину свого життя провів на Донбасі. Певний час навіть обговорювалася ідея присвоїти його ім'я Донецькому національному університету. Названу тенденцію ілюструє також ушанування іншої видатної для української пісенної культури постаті – уродженця Донецька оперного співака А.Солов'яненка, якому на одній із центральних площ обласного центру було встановлено позолочений пам'ятник, а на п'єдесталі викарбувано слова: «Гордість України – Анатолій Солов'яненко – “Шахтарський Герцог”». Узагалі, доволі цікаво, на нашу думку, було б простежити політику пам'яті влад місцевих громад Донбасу в останнє двадцятиліття за змінами назв вулиць і встановленням нових пам'ятників, адже відображена в них специфіка регіонального «героїзму» є одним із найпотужніших способів презентувати місцеві особливості, викликати емоційне відчуття та переживання належності до місцевої спільноти й водночас вписати цю спільноту до ширшого, національного чи державного, контексту. Відзначимо, що пам'ятники Донецька істотно відрізняються від пам'ятників інших міст, наприклад від київських, насамперед акцентуванням різного роду фізичної праці, що слугує черговим доказом наявності в регіоні власної ідентичності.

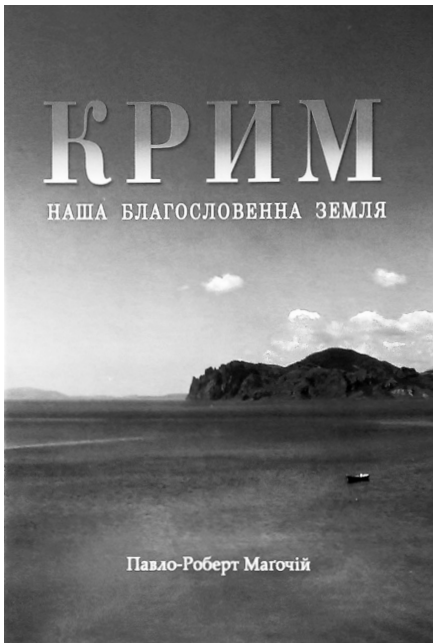
Четвертий розділ відведено аналізу складної проблеми сепаратистських тенденцій, обговорення можливості яких розпочалося на Донбасі в період розпаду СРСР і надзвичайно загострилося зараз. Авторка слушно відзначила, що саме Донбас, поряд із Кримом, сприймається в українському суспільстві як регіон, від еліт та російської етнічної меншини якого можна очікувати іредентистських рухів у бік Росії. Залучивши цікавий соціологічний матеріал, М.Студенна-Скруква, на нашу думку, зробила цілком обґрунтований висновок, що сепаратизм на Донбасі слід розуміти радше як критичний стосовно до суспільно-культурних реалій сучасної України дискурс, у котрому актуалізовано певну форму бунту російськомовних українців; як своєрідну ідею, що символічно компенсує мешканцям регіону статус культурного підпорядкування Києву.

У висновках до монографії, у розрізі цілої теми, узагальнено головні особливості регіональної ідентичності Донбасу та визначено вплив випродукованих його елітами символів і міфів (у першу чергу сепаратизму) на сучасний

національний дискурс в Україні. Як видається, у цій підсумковій частині праці доцільним було б також окреслити перспективні напрями подальшого вивчення регіональних особливостей Донецького краю та їх впливу на загальноукраїнські націєтворчі процеси.

Загалом М.Студенна-Скруква провела глибоке наукове дослідження та отримала нові якісні результати, що відзначаються новизною та дозволяють суттєво доповнити наші уявлення про особливості етнічних процесів на Донбасі та їх вплив на формування української політичної нації в останнє двадцятиліття. Водночас відзначимо численні технічні огріхи в тексті при передачі назв використаних праць кирилицею. Утім, зауважені нами вище дискусійні моменти та хиби суттєво не впливають на загальний високий рівень монографії, яка по праву належить до оригінальних історіографічних студій. Безумовно, книга Марти Студенної-Скрукви посяде важливе місце у сучасних дискусіях довкола проблеми регіональних ідентичностей в Україні.

В.В.Тельвак (Дрогобич)

Магочій П.-Р.

КРИМ: НАША БЛАГОСЛОВЕННА ЗЕМЛЯ. –

Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2014. – 160 с.

Емоційні назва й вступ, невеликий обсяг книги та рясні (мало не на кожній сторінці) ілюстрації вказують, що її автор, а також видавець адресували цю публікацію широким колам читачів. Гарний дизайн, якісний друк ілюстрацій (здебільшого кольорових фото), історичні карти, крейдований папір, тверда папітурка та взагалі дуже охайне виконання – очевидні принади для публіки. Особливої уваги варті рідкісні зображення, як-от старі фото (починаючи від часів Кримської війни 1853–1856 рр.), репродукції творів мистецтва (картини, гравюри, скульптура), серед яких є позичені з іноземних чи недоступних в

Україні джерел (скажімо, рекламний плакат «Інтуриста» 1930-х рр. для США), фотографії часів російської революції та німецької окупації Криму. Це видання з повним правом можна віднести до ілюстрованих, а його зовнішня привабливість налаштовує читача до самого предмета – власне минулого Кримського півострова.

Книгу написав авторитетний фахівець з історії України, професор Торонтського університету Павло-Роберт Магочій. Судячи з назви – «Крим: наша благословенна земля», – схоже, що його задум полягав у тому, аби представити цю територію складовою частиною України. Щоправда, важко позбутися думки, що в англо- та російськомовному виданнях цієї ж книжки слово «наш», а з ним і вся назва, набувають уже іншого смислу... Ще більше спантеличує вступ, де автор аргументує свою увагу до Криму нічим іншим, як словами сучасного британського письменника Ніла Ашерсона, що «його (Криму – *О.Г.*) краса викликає майже сексуальне бажання володіти» (с.7). Може й так, але відволікає увагу від справжніх творчих намірів, що, як можна переконатися, виявилися сильнішими навіть за оте бажання.

Актуальність дослідження історичних зв'язків Криму з рештою України якнайкраще засвідчила анексія півострова Росією в лютому – березні 2014 р., котра збіглася з виходом книги у світ. Російське загарбання, серед іншого, спиралося на поширені уявлення про нібито «історичні права» цієї країни на Крим, сформовані ще імперською та радянською історіографіями й пропагандою. Причому висловлювання у цьому дусі лунали не лише в Росії та Україні, але навіть від іноземних урядовців, які засуджували російську агресію. Це наочно продемонструвало цілковиту відсутність осмислення історичного зв'язку Криму з рештою України. Отже, наратив історії півострова від П.-Р.Магочія вигідно з'явився у час гострого суспільного запиту.

Однак написання цієї книги не випадає пояснити вдалим прогнозом на перспективний запит. Радше П.-Р.Магочій заповнив нею прогалину у своїй відомій праці з історії України, до чого його зобов'язувала щонайменше власна концепція, за якою об'єктом історії визнається сучасна територія країни та всі народи, котрі її населяють. В останній версії його нарративу, що так і називається «Україна: історія її земель та народів» (Торонто, 2007 р. – англійською, Ужгород, 2012 р. – українською мовами), про Крим згадувалося лише епізодично – у зв'язку з грецькими колоніями й державами, скіфами, Хозарією, генуезькими колоніями та, звичайно, Кримським ханатом, але бракувало викладу історії півострова після його включення до складу Російської імперії. У книзі про Крим розділи 2–4 («Найдавніші цивілізації Криму», «Кипчаки, монголи, татари та італійський Крим», «Кримський ханат») переповідають давню та середньовічну історію за вже існуючим нарративом. А от періодові від російської анексії 1783 р. до сьогодення присвячено шість оригінальних розділів. Центральне місце логічно відведене кримським татарам, адже вони не лише є найчисельнішим із корінних народів півострова, а й виступають нащадками цивілізації кочових скотарів євразійського степу, що довгий час панувала тут, а крім того утворюють окрему впливову політичну силу. Певні відомості наведено про євреїв (ашкеназі, караїмів та кримчаків). Росіяни, які нині становлять більшість населення Криму, а також тривалий час представляють місцеву політичну та культурну еліту, зрозуміло, також у центрі уваги автора. По суті, ці розділи представляють собою готове доповнення до нарративу з історії України, що могли б у ньому презентувати Крим як окремий історико-географічний ареал нарівні з Наддніпрянщиною, Галичиною, Буковиною, Закарпаттям. Прагнення повноти й досконалості варто вітати. Та все ж рецензована книга – це окреме видання, і під таким оглядом вона викликає інші оцінки.

Перш за все сумнів породжує обґрунтованість обрання Кримського півострова, себто географічного об'єкта, об'єктом історичного нарративу, та ще й з часовими рамками від давнини до сучасності, адже він не є й ніколи не був окремою, суверенною країною. Боспорське царство, як і пізньоскіфська держава займали лише частину Криму, а територія ханату теж не збігалася з межами півострова та й суверенітет його був надто нетривалим. А ще тут від початку історії до російського завоювання пролягав цивілізаційний кордон між степовиками Євразії та колоністами з Середземномор'я. Лише з утворенням автономії (1921 р.) Крим було виокремлено в адміністративно-територіальну одиницю. Відповідно, місцеве населення теж ніколи не було одним цілим, відзначаючись етнічною строкатістю. Усі сучасні народи, які утворилися на півострові, а це кримські татари, кримчаки, надазовські греки (виселені з Криму 1778 р.) та кримські караїми, склалися на основі етноконфесійних громад помонгольського часу. Таким чином, ця територія насправді ніколи не мала цілісної та самостійної історії, а тому запропонований нарратив Криму видається спробою творення неіснуючого суб'єкта історії.

Історики, звісно, можуть обирати для аналізу географічні об'єкти, наприклад Європу чи Середземномор'я, але в такому разі вони мають довести

спільне, що об'єднувало або в кінцевому підсумку поєднало вподобаний ними ареал. Якщо присутність сюжетів про Крим у наративі історії України сама по собі може вважатися демонстрацією зв'язку між півостровом та рештою країни, то у виданні, присвяченому лише Криму, цей зв'язок належало б продемонструвати. Але потрібних аргументів тут не знайти. Навпаки, зосередженість на історії окремих народів, до того ж зі складними, не раз трагічними обставинами їхньої долі, ще контрастніше демонструє брак спільності в історії півострова.

Пошук у тексті книги отого спільного, що невиразно сформульовано в назві («наша благословенна земля») теж не дає результату – ознак «благословенності» не видно ані у прямому, ані в переносному значенні. Можливо, за такі слід уважати роль Криму як центру православ'я (с.28–29) чи бадьоро описані демографічне відновлення та економічні досягнення півострова повоєнного часу (с.132–135)? Позитивно змальована так звана «золота доба» політичного й культурного відродження кримських татар у Кримській АСРР 1923–1928 рр. (с.103–105), мабуть, не може сприйматися за прояв «благословенності», адже вона стосувалася одного народу та й тривала недовго.

І все ж вимоги методології не зовсім проігноровано. Хоч аж на тильній стороні палітурки, але все-таки пояснено, що малося на увазі під гаслом «наша благословенна земля». Виявляється, усі народи, які вмістилися в історичному ландшафті півострова (кожен у свій час!) «називали Крим своєю Благословенною Землею». Отже, формально вимоги методології застережено, адже бодай на одну спільну для всіх народів півострова рису автор усе-таки вказав, а саме ставлення до цієї території. Однак зрозуміло, що реально таке твердження означає відсутність будь-якої спільності, адже кожен із народів уважав Крим не спільною для всіх, а лише своєю (!), як пише автор, благословенною землею. Тривіальність, висловлена високим стилем. Утім, навіть це твердження не підкріплене в тексті жодним свідченням джерел від усіх отих народів, від таврів до росіян. Власне, від таврів і готів писемності не збереглося, тому промовляти від їхнього імені щонайменше непереконливо. Удавання до словесної маніпуляції для обґрунтування концепції ставить оцей наратив поза колом наукових праць.

Інакше як маніпулятивним не можна визначити подання теми взаємин держав та народів Криму з українцями й Україною. Це проявляється передусім в ігноруванні цих взаємин, про які відомо не так уже й мало, наприклад про міжнародну торгівлю та козацько-татарські стосунки за часів Кримського ханату. Звісно, останні переважно були воєнними й, на перший погляд, не сприяли зближенню народів і культурному обміну. Але насправді збройне змагання є дуже добрим стимулом для обміну бойовим та іншим досвідом, тож історичним досягненням, як і просто іспитом на виживання для українського козацтва, було засвоєння досвіду степовиків, передусім саме воєнного. Власне, тільки тому козацтво й перетворилося на військово-політичну силу в регіоні, а після включення України до складу Російської імперії остання ще півтора століття використовувала українських козаків як

знаряддя для завойовування Північного Причорномор'я включно з отим-таки Кримом. Здається, поступ української колонізації, унаслідок якої скорочувалися володіння Кримського ханату, теж напряду стосуються минулого півострова. Проте ці важливі й славні для України звершення залишаються без уваги. Причому скоріше вони приховуються цілеспрямовано, адже на карті територіальних змін Кримського ханату (с.50) серед усіх тодішніх військово-політичних сил Північного Причорномор'я немає козацтва, хоча позначено Ногайську орду.

Натомість для ілюстрації кримсько-українських стосунків указанного часу залишено лише теми спільних дій козаків із татарами та татарського ясиру (себто людоловства) та работоргівлі. Уже сам по собі цей вибір тем залишає українцям у стосунках із Кримом суто пасивну іпостась полонеників. Українське ж козацтво підноситься в ролі цинічного байдужого: «Походи за живим товаром, однак, не перешкоджали спільним діям запорозьких козаків з ханами Криму» (с.47).

Та й цього замало, адже на додачу робиться спроба виправдати людоловство кримських татар на підставі заяви про перебільшену трагічність українського фольклору у зображенні неволі. Цьому присвячено спеціальну дигресію під назвою «Чи було кримське й османське рабство аж таким поганим?», де за аргумент править приклад знаменитої султанші українського походження Роксолани. Тут не місце наводити автентичні й численні свідчення про лиха «турецької неволі», або аналізувати народний епос. Надуманість питання видно вже з того, що воно взагалі бере під сумнів трагічність неволі. У такому ж ключі можна знайти позитивне й в американському рабстві, адже нащадки африканських рабів тепер вибиваються у США на високі державні посади. Важливо відзначити також, що ревізія рабства не відбулася випадково чи не-свідомо. По-перше, автор запозичив її з наративу «Україна: історія її земель та народів», де вона з'явилася вперше. По-друге, саму ідею було нав'язано подібними, але принаймні обережніше сформульованими думками А.Фішера, автора книги «Кримські татари» (Стенфорд, 1978 р.). Словом, у даному випадку йдеться про цілеспрямоване викривлення ролі українців у Криму. Це вже інша річ, що тему українського ясиру насправді досліджено вкрай мало, на відміну від американського рабства, тож подібні заяви не наражаються на ризики втратити кар'єру та репутацію.

Роль України в історії півострова применшується й для періоду перебування його у складі УРСР та незалежної держави. Спочатку це обґрунтовується твердженням, що передача цієї території радянській Україні була лише формальною, усупереч серйозному ставленню (а отже наївності!) республіканського керівництва. Після цього позитивні зрушення в економіці можна було приписати «радянській владі» (тричі згадано на с.132–133) і не згадувати про Україну. Порівняння ж економічних показників 1945 та 1970-х рр. не лише приховує катастрофічний стан півострова у складі РРФСР, але також нейтралізує ефект перемін унаслідок входження Криму до складу УРСР.

Шляхом словесних маніпуляцій українці навіть виставляються співучасниками радянської національної політики на півострові. Для цього зміни

національного складу населення названо «слов'янізацією» (с.132), під якого маскується не що інше, як зросійщення, котре насправді асимілювало українців. На останніх навіть поширюється відповідальність за знищення кримськотатарської топонімії: мовляв, більшість татарських назв було замінено на невиразні слов'янські – спочатку на російські, згодом на незграбні українські (с.129). До речі, таке твердження дає гарний приклад словесної маніпуляції, адже в ньому задано негативні означення для «слов'янського» (невиразні слов'янські назви) та «українського» (незграбні українські назви), що відвертає звинувачення від «російського», залишеного нейтральним.

Нарешті, в останньому розділі книги, котрий охоплює часи незалежності України, про українців та українську державу теж оповідається дуже вибірково. Спочатку викладено спроби стримування центральним урядом сепаратизму кримської проросійської більшості (с.143–146), стосунки з кримськими татарами (с.149–150), причому київській (а не сімферопольській проросійській) владі дісталось на горіхи за недостатню турботу про кримських татар (с.148) та культурні потреби різних національностей (с.152), оглянуто домовленості України та Росії щодо Чорноморського флоту (с.146–147). Згадано й про економічний занепад і злочинність (с.147), хоч соціально-економічні питання назагал є слабким місцем цього наративу. Зате на сторінку розписано про травмованість російської свідомості від того, що Крим опинився у складі незалежної від Росії держави (с.147). На тлі докорянь Україні за погане фінансування культурних потреб кримськотатарської громади розрекламовано проекти зарубіжних спонсорів (с.152). Не бракує компліментів і на адресу Української православної церкви Московського патріархату та її урядових спонсорів з України й Росії – за розбудову храмів, що чомусь віднесено до «культурного відродження» (с.152–153). При цьому виправдовується агресивність російської пастви та загалом Московського патріархату до кримських татар і караїмів.

Отже, роль України у Криму навіть в єдиному розділі, де її не було як уникнути, показано у винятково негативному світлі: з одного боку – міжнаціональні конфлікти, падіння добробуту, безлад, а з іншого – втручання української держави у життя Криму. Звісно, що в такому випадку єдино логічним здобутком від перебування у складі незалежної України виставлено автономний статус: нібито це він і дає «надію сподіватися, що і в майбутньому півострів залишатиметься благословенною землею». Оцими словами й завершується виклад.

Отже, очевидно, що книга аж ніяк не показує історію Криму як складову історії України. Назва праці оманлива. Наратив пропонує дивитися на Кримський півострів як на самостійний суб'єкт історії, котрий лише формально пов'язаний з Україною. Його провідними акторами виступають окремі народи, причому симпатії П.-Р.Маґочія явно на боці кримських татар, ще більше – росіян, але жодною мірою не українців.

Текст не дає можливості збагнути витоки симпатій та антипатій автора. Вони, певно, знаходяться у площині його відомих прорусинських політичних заангажувань. Проте політичні мотивації зазвичай розбігаються з

академічними стандартами й рецензована книга – напрочуд переконливий взірець саме такого підходу. Мало не на кожній сторінці містяться сумнівні твердження. Відтак їх доведеться продемонструвати не всі, а зведеними у групи, яких загалом п'ять.

Явні помилки. На с.17 автор стверджує, що українські степи були заселені кочовиками до 1240-х рр. Виходить, монголи, кримські татари та ногайці не відносилися до кочовиків? На с.23 заявлено, що Судак було засновано («на думку деяких науковців») 212 р. Насправді цю дату вираховував невідомий автор запису на так званому «Судацькому синаксарі». За археологічними даними, місто виникло у VII ст. і, судячи з назви Соґдак, правдоподібно, воно початково було колонією міжнародних купців із Соґдіани (самоназва «соґдак»). На с.26 називається дата заснування Константинополя 330-ті рр., а ще що «таким чином» місто стало центром православної церкви – без коментарів. Із друкарських помилок симптоматично ерудицію автора в темі видає помилка в назві половецької поховальної статуї – «баблал» замість «балбал» (с.31), та перевернена назва кримського клану «Аргин» («Агрін» на с.48, що правда на с.46 подано точніше – «Аргін»). На с.31 серед візантійських портових міст названо лише Судак і Ялту, тоді як головне – Херсонес – пропущене. Ім'я Чингіз означає не «Великий» (с.33), а «Океан», але взагалі монгольський завоювання прийняв ім'я-титул «Чингізхан» («імператор Океану»), а не «Чингіз». На карті, що на с.42, Астраханський ханат невірно показано між річками Дон та Волга, тоді як він перебрав територію улусу, що належав золотоординським ханам (т.зв. Великий Улус) і знаходився в межиріччі Волги й Уралу. На с.43 стверджується, що нащадки Чингізхана по-монгольськи називалися «білою кісткою». Насправді так метафорично іменували осіб шляхетного походження, а Чингізханових нащадків, за якими визнавалося право на владу, називали «золотим родом» («алтан урут»). Посади калґи та нуреддина у Кримському ханаті посідали, як правило, не сини правлячого хана (с.48–49), а брати – це впливало з принципу передачі влади старшому в роді. Мавзолей Роксолани знаходиться у дворі мечеті Сулейманіє, а не «безпосередньо прилягає до знаменитої Блакитної мечеті» (с.54).

Наївно-тривіальні розмірковування. На с.20 автор стверджує про існування якихось «симбіотичних» стосунків між скіфами та грецькими державами у Криму. У чому полягав цей симбіоз він не розповідає. Що ж до «традиційної скіфської практики збору данини з грецьких міст», то її точніше визначати як паразитизм, здирництво, рекет. До цієї теми він повертається на с.25, де можна зрозуміти, що умовою «симбіотичних» стосунків було осідання кочовиків, а це попросту нісенітниця. На с.21 пишеться про те, що скіфи принесли період миру, котрий увійшов в історію як *Rex Scythica*. У дійсності це науковий термін, що походить від ідеї називати імперії кочовиків словом *Rex*. Ним активно послуговувався О.Пріцак, колишній бос автора, тож, мабуть, він і послужив джерелом інформації. Те саме стосується означення *Rex Mongolica* на с.33. На с.28 ідеться про те, що держава Русь зі столицею в Києві нібито отримала назву «Київська Русь». Невже секрет, що насправді це – науковий термін, і увійшов він у вжиток на початку XIX ст.? На с.31 «мирною і навіть тісною співпрацею»

між Руссю та кипчаками названо спільні воєнні кампанії та шлюби. На с.45 правильно помічено, що султани висилали кримським ханам не наказ, а запрошення приєднатися до походів, але забувається, що відмова від нього загрожувала кримському правителю втратою посади та засланням, отже «запрошення» таки дійсно було наказом. Інакше, як нісенітницею, не випадає назвати міркування про те, що, мовляв, «згідно з точкою зору представників верхівки Кримського ханату, будь-який спад у продуктивності землеробської діяльності можна було компенсувати прибутками від продажу рабів» (с.53).

Необґрунтовані заяви або, простіше кажучи, *вигадки*. На с.18 стверджується, ніби еллінська колонізація заохочувалася грецькими метрополіями, тоді як основним рушієм вважається приватна ініціатива. На с.21 звідкись узялося припущення про «вибагливі смаки» скіфів, адже відомо, що кочовики назагал мали досить незвичні для осілих людей уподобання. На с.36 читаємо про «наплив» сельджуків до золотоординського Криму. На с.37 зауважено, що кримські порти були занедбаними з часів падіння Хозарського каганату. Мініатюру, уміщену на тій самій сторінці, помилково ідентифіковано як таку, що зображує «генуезьких купців у Кафі» – насправді у цьому місті не було судноплавної річки чи каналу, як бачимо на ілюстрації. На с.51 Кримський ханат названо «стабільним суспільством осілого типу», а до кочовиків віднесено ногайців. Утім, достатньо звернутися до записок османського подорожника другої половини XVII ст. Евлії Челебі, щоби побачити інші реалії. На с.47 стверджується, що «між козаками-християнами і татарами-мусульманами майже ніколи не було непримиренної ненависті». На жаль, надто багато джерел свідчать саме про ненависть та релігійну нетерпимість.

Некритично сприйнято міфи. Переселення греків із Криму на Маріупольщину зображене за російським трактуванням як добровільне (с.56–57), оминаючи такі факти, як здійснення самої акції, протести греків та значні людські втрати серед мігрантів. Та й анексію півострова представлено як нібито вимушений крок петербурзького двору (с.57), що, звісно, повторює російський міф. Ідею про походження кримських татар від найдавнішого населення Криму (с.58–59) запозичено від самих кримських татар, тоді як умови для формування цього етносу, як і належить, виникли лише з утворенням Кримського ханату. Заяви про відродження росіянами виноробства, нібито занепаłego на півострові в ісламську добу, а також про «всесвітню відомість» кримських вин (с.75) – це популярні байки тамтешніх росіян.

Взаємно-суперечливі заяви. Наприклад, за твердженням про те, що скіфи принесли мир на 500 років (с.21), стверджується про «постійні конфлікти» їх із грецькими містами (с.22). На с.74 художника К.Богаєвського названо імпресіоністом, а на с.108 говориться про його «романтизовані пейзажі». Заяву про «слов'янізацію», себто переважання слов'янських народів у національному складі населення, зроблено за даними 1959 р. (с.132), тоді як за переписом 1926 р. (с.101) на слов'ян (росіян, українців, болгар) уже припадало більше половини мешканців. Утім, найбільш вражаючий приклад суперечливості аргументів – це кешкування з радянських звинувачень на адресу кримських татар у работоргівлі та здирництві, що, мовляв, заважали розвитку цього регіону

(с.130). Натомість перед тим автор сам неодноразово заявляв, що економіка Кримського ханату трималася на работоргівлі (с.47–55).

Наведений перелік (а він далеко не вичерпний) говорить сам за себе. Теоретично якусь частку хиб можна віднести до непорозумінь, спричинених неадекватним перекладом, але сумнівно, щоби до них були причетні семеро (!) наукових консультантів, серед котрих, до речі, і тюркологи. Також слід відзначити, що основна маса сумнівних заяв припадає на період до середини ХІХ ст., що засвідчує недостатню обізнаність автора з предметом у відповідних часових межах. Утім, назбраних прикладів, здається, достатньо для висновку, що на додачу до концептуальної неспроможності аргументація рецензованого нарративу також не має наукової вартості. Отже, у кращому випадку книжка годиться як чергове нагадування, що питання про стосунок Криму до України залишається відкритим.

О.І.Галенко (Київ)

ХРОНІКА

В.М.Михайловський (Київ)

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «РАНЬНОМОДЕРНА ЛЮДИНА: ПРОСТІР – ВЛАДА – ПРАВО XVI–XVIII ст.»

Перша міжнародна конференція, присвячена тематиці ранньомодерної людини XVI–XVIII ст., відбулася 12–13 вересня 2013 р. в Київському університеті імені Б.Грінченка. Захід було організовано у співпраці з Ягеллонським університетом (Краків, Польща). У роботі форуму взяли участь провідні історики ранньомодерної доби з п'яти українських і трьох польських міст. Конференцію відкрив ректор університету, доктор філософських наук, професор *В.Огнев'юк*.

У перший день роботи відбулося три панелі. На першій дві доповіді було присвячено дипломатичним контактам. Д-р *А.Юсупович* (Варшавський університет) представив свої спостереження над посольством Лева Сапеги до Москви 1600–1601 рр. У своєму виступі дослідник висвітлив очікування та плани Речі Посполитої щодо східного сусіда на рубежі XVI–XVII ст., джерелом чого послужила кореспонденція посла та опис його місії авторства секретаря посольства – Еліяша Пельґжимовського. Значне місце у висвітленні проблеми зайняв аналіз реляції Конрада Буссова – німецького найманця на московській службі, а також шляхетські вірші з того часу.

Виступ канд. іст. наук *Т.Григор'євої* (Національний університет «Києво-Могилянська академія») присвячувався спробі нового прочитання щоденника великого посла Речі Посполитої до Османської імперії Войцеха М'яковського. Було продемонстровано нові можливості інтерпретації цього джерела виходячи з того, що в останнє десятиліття відбулося своєрідне «перевідкриття» історії дипломатії, адже тепер увагу зосереджено не тільки й не стільки на змісті переговорів та укладанні угод, як також на практиках контактів, досвіді перебування послів у чужому культурному середовищі. Дослідники намагаються відчитати досі приховані смисли текстів, написаних дипломатами під час виконання своїх місій. Прочитання щоденника В.М'яковського відбувалося крізь призму сучасних «подорожніх студій», звертаючи основну увагу на відповідний досвід, етнографічні спостереження посла та риторичне маркування «свого» й «чужого».

Жваву дискусію викликала доповідь д-ра габілітованого *Д.Домбровського* (Бидгощський університет імені Казимира Великого) про галицько-волинських Романовичів у польській історіографії XVI–XVIII ст. Ця гілка Рюриковичів, яка вела свій початок від князя Романа Мстиславовича (помер 1205 р.), сина Мстислава Ізяславовича та Агнешки Болеславівни, відіграла важливу роль у подіях XIII – початку XIV ст., що спровокувало зацікавлення ними істориків XVI–XVIII ст. Метою доповіді було з'ясувати, як саме та задля чого ранньомодерні польські дослідники писали у своїх працях про цю династію.

Д-р *А.Перлаковський* (Ягеллонський університет) представив доповідь про діяльність сеймику Белзького воеводства в 1734–1744 рр. Бурхливі події безкоролів'я по смерті Августа II і прихід до влади його сина – Августа III – поглибили кризу в Речі Посполитій. Дослідник торкнувся такої малознаної теми, як позиція шляхти Белзького воеводства стосовно двору Августа III та її обережні наміри щодо напрямів міжнародної політики, котру намагався провадити новий володар упродовж 1734–1744 рр.

Наступну частину конференції відкрила доповідь д-ра іст. наук, проф. *Н.Яковенко* (Національний університет «Кієво-Могилянська академія»), присвячена здобуткам і завданням ранньомодерної історії України. Після дискусії розпочалася друга панель, об'єднана темою повстання під проводом Богдана Хмельницького та його наступників. Д-р габілітований *П.Борек* (Краківський педагогічний університет) представив бачення цього руху в поетичному творі Самуеля Твардовського «*Wojna Domowa*». Написаний упродовж 1650–1660 рр. він став своєрідною панорамою подій, де автор представив воєнні кампанії Речі Посполитої проти козаків, татар, Московії, Швеції та Семигороду.

Доповідь д-ра габілітованого *М.Нагельського* (Варшавський університет) присвячувалася контактам Б.Хмельницького зі шведами в 1648–1657 рр. На думку дослідника, по перших великих успіхах свого повстання (1648 р.) гетьман був свідомий того, що війна з Річчю Посполитою затягнеться й без допомоги союзників він не зможе створити незалежну козацьку державу. Саме з цієї причини було налагоджено сталі дипломатичні контакти з Кримським ханством, Молдавією, Семигородом, а згодом і з Московією та Швецією. Останній напрям зовнішньополітичної активності приносив Б.Хмельницькому реальні успіхи, підтвердженням чого став 1655-й рік, коли козацькі війська зайняли значну частину території Речі Посполитої на підставі союзної угоди з королем Карлом X Густавом.

Виступ магістра *А.Гоцинського* (Ягеллонський університет) було присвячено діяльності надвірного маршалка Адама Казановського. Серед еліти Речі Посполитої питання ставлення до козацького повстання викликало розбіжності. Представники одного з угруповань прагнули знайти спільну мову з повстанцями, на відміну від них інші, до яких і належав А.Казановський, пропонували силові вирішення конфлікту. Обидві групи намагалися реалізувати свої наміри, а водночас і посадити на престол після смерті Владислава IV власного кандидата. А.Казановський за свого життя був присутнім у сенаті під час кожного з сеймів, рідко виступаючи з промовами. Але на конвокаційному сеймі 1648 р. він узяв слово, представивши свої погляди на події в Україні. Головна ідея промовця полягала в тому, що повстанці повинні підкоритися Речі Посполитій.

Завершальною на панелі стала доповідь д-ра *П.Кролла* (Варшавський університет) про Острозьку комісію 1670 р. як останню спробу порозуміння Речі Посполитої з козаками. Підгаєцька угода так і не започаткувала мир в Україні, еліта Речі Посполитої не зробила жодних спроб вирішення внутрішніх проблем держави. Під час наради сенату після зірваного сейму навесні 1670 р. було обрано комісію для переговорів із козацькими делегатами, встановлено їх термін (травень) і місце (Острого). Утім, перша зустріч відбулася лише 3 липня 1670 р. Королівський двір прагнув послабити позиції гетьмана Петра Дорошенка через підтримку його головного опонента – М.Ханенка. Це призвело до зміни політичної орієнтації П.Дорошенка, котрий почав активно шукати протекції в турецького султана.

Остання панель першого дня конференції присвячувалася історії парламентаризму в Польщі та Речі Посполитій від кінця XV до початку XVIII ст. Д-р габілітований

Я.Столицький (Ягеллонський університет) у своїй доповіді спробував показати специфіку дослідження сеймиків Київського, Брацлавського, Подільського та Волинського воєводств у ранньомодерний період (до 1717 р.). З огляду на події середини та другої половини XVII ст. ці сеймики відбувалися переважно у Володимирі (за винятком подільського, котрий проходив у Галичі, а пізніше у Львові), відтак їхні матеріали відклалися у володимирських гродських книгах. Із кінця XVII ст. шляхта вживала зусиль щодо повернення своїх маєтків. Загальноприйнятим в історіографії стало твердження про низький рівень політичної культури цього стану в той період, що відбилося на функціонуванні різних інституцій Речі Посполитої. Але варто уважніше придивитися до матеріалів сеймиків, аби зрозуміти, наскільки домінування магнатів визначало позицію шляхти та як і в якому напрямі відбувалася трансформація важливого суспільно-політичного явища – шляхетської демократії.

Доповідь д-ра іст. наук *В.Михайловського* (Київський університет імені Б.Грінченка) було присвячено результативності сеймів для Подільського воєводства впродовж 1493–1548 рр., що на сьогодні поки що не стало предметом дослідження в історіографії парламентаризму. Для вказаного періоду документи, котрі відклалися у книгах Коронної метрики, становлять джерело першочергової важливості. При вивченні подільських матеріалів було виявлено певну закономірність вписування актів, що виходили з королівської канцелярії та адресувалися шляхті Подільського воєводства. Більшість із них датуються часом проведення сеймів, а також певним періодом після них, коли коронна канцелярія проводила виставлення та вписування ухвалених королем рішень до відповідних книг метрики.

Канд. іст. наук *О.Вінниченко* (Львівський національний університет імені І.Франка) висвітлив діяльність депутатських сеймиків Руського та Белзького воєводств в останній чверті XVI – першій половині XVII ст. Ці представницькі зібрання пов'язувалися з функціонуванням судової системи і як вид шляхетських територіальних згромаджень їх було впроваджено згідно з конституцією варшавського сейму 1578 р., у зв'язку з рішенням про створення Коронного трибуналу – вищого апеляційного суду для польської шляхти. До складу трибуналу входили депутати від окремих воєводств (світські, також у ньому діяли представники католицького духовництва), які щороку, у перший понеділок після свята Народження Діви Марії (8 вересня), обиралися на депутатських сеймиках. З огляду на регулярність та присутність на них значного числа зем'ян, ці зібрання часто використовувалися – як королівською владою, так і шляхтою – для вирішення різних справ, котрі формально не входили до їх компетенції. Зокрема тут приймалися звіти поборців і шафарів про зібрані податки й розподіл сум, визначалися заходи для підтримання громадського спокою, залагоджувалися приватні конфлікти між окремими зем'янами, а також здійснювалася процедура доведення шляхетства.

Остання доповідь – д-ра іст. наук *П.Кулаковського* (Національний університет «Острозька академія») – стосувалася бачення зовнішньої політики Речі Посполитої 1633–1648 рр. на сеймику Волинського воєводства. Автор показав насамперед відсутність цілісного розуміння волинською шляхтою зовнішньополітичного курсу держави, адже, як випливає з матеріалів сеймику, його учасників цікавили загалом прагматичні й буденні справи. Серед зовнішніх векторів головна увага приділялася стосункам з Османською імперією та її васалами – Кримським ханством і наддунайськими князівствами. У цілому можна говорити про схильність волинського сеймику впродовж правління Владислава IV до неагресивної, мирної зовнішньої політики. Переживши своєрідний колонізаційний рух на схід на початку XVII ст. й отримавши певні дивіденди у

вигляді відібраних у Московії Смоленщини та Чернігово-Сіверщини, більшість шляхти зіштовхнулася з проблемою браку коштів для господарського освоєння цих земель. Особистий досвід переконував, що основна загроза для Речі Посполитої виходить із південного сходу, а відповідних ресурсів для ефективної боротьби з Портою та її васалами ані держава, ані шляхта не мали.

Другий день конференції розпочався засіданням панелі, присвяченої міській історії. Д-р іст. наук *М.Капраль* (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України) у своїй доповіді продемонстрував зародження історичної свідомості українсько-руського міщанства Львова наприкінці XVI – на початку XVII ст. Від князівських часів уперше на території колишньої Русі руське міщанство Львова відчуло себе об'єктом історичного процесу. Через створення за формою церковних братств міщани змогли реально впливати на культурні та політичні процеси не тільки у своєму місті, але загалом на всьому обширі українсько-білоруських земель. Окрім покращення економічних, матеріальних обставин на зростання станової свідомості львів'ян справили вплив західні правові інституції, упроваджені ще в епоху середньовіччя (магдебурзьке й цехове право, міське самоврядування), культурні новації із Заходу (гуманістичні течії, книгодрукування, Реформація). Найвідомішими представниками львівського українського міщанства того часу були Іван та Юрій Рогатинці, Іван і Демид Красовські. В їхній життєвій позиції домінували громадсько-культурна спрямованість та ініціативність, характерні для людей епохи Відродження. Нетривалий за часом сплеск активності львівських міщан завершився, коли інтелектуальна привабливість західних культурних впливів підупала.

Канд. іст. наук *Н.Білоус* (Інститут історії України НАНУ) зробила спробу подати колективний портрет міських урядників Луцька XVI–XVII ст., розглянувши основні критерії (ознаки), що характеризували правлячу міську еліту: соціальне походження, етнічна та релігійна належність, освіченість, муніципальна кар'єра, професійний склад, майновий статус тощо. Найбільш характерні риси цієї суспільної групи в Луцьку були подібними до інших міст східних теренів Речі Посполитої, а відмінності, що виникали, пов'язувалися із загальним рівнем соціально-економічного та адміністративного розвитку Волинського регіону.

Особливості успадкування за заповітами у вірменській громаді Львова другої половини XVII – першої половини XVIII ст. стали темою виступу канд. іст. наук *О.Вінниченко* (Український католицький університет, Львів). Натомість д-р іст. наук *Ю.Волошин* (Полтавський національний педагогічний університет імені В.Короленка) показав демографічні особливості соціальної групи слуг у домогосподарствах Полтави другої половини XVIII ст.

Доповіді, виголошені в рамках наступної панелі, об'єднувала тематика двору. Д-р іст. наук *В.Александрович* (Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України) представив свої міркування щодо надвірних малярів у західноукраїнських землях XVII ст. Література давнішого періоду студій над мистецьким життям українського Правобережжя кінця XVI–XVII ст. при найменшому сліді «контекстів» маляра з вельможним замовником незмінно проголошувала першого «надвірним». Критичне опрацювання вже впроваджених до наукового обігу фактів та істотне поповнення корпусу таких відомостей новими переконує, що на офіційному становищі надвірних перебували тільки поодинокі майстри, винятково у середовищі магнатурії. Звичною нормою було залучення за потреби до виконання окремих замовлень митців, осілих у близьких чи навіть віддалених містах.

Канд. іст. наук *І.Тесленко* (Національний університет «Києво-Могилянська академія») висвітлив походження й кар'єри маршалків («старших слуг») двору князів Острозьких у XVI – першій половині XVII ст. Ішлося про обов'язки, походження, матримоніальні зв'язки, кар'єрне просування та господарську активність кільканадцяти осіб, імена яких удалося встановити під час проведення архівних пошуків.

Практику ув'язнення шляхтича в контексті уявлень про злочин на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст. висвітлила у своїй доповіді канд. іст. наук *Н.Старченко* (Інститут історії України НАНУ). На кінець XVI ст. у Речі Посполитій сталися зміни у ставленні до порушення правових норм (не лише як до приватної справи потерпілого, а і як до суспільного переступу), що передбачало зростання відповідальності за злочин та відчутність її для злочинця, зокрема обов'язковість публічних покарань у кримінальних справах. Показовим було збільшення у трьох редакціях Литовських статутів терміну ув'язнення («сидіння у вежі») за різні види правопорушень. Акцентування на необхідності публічної кари («роена publica») як невід'ємної частини відплати за протиправний учинок шляхтича, незалежно від стосунків між кривдником і скривдженим, зустрічається й у конституціях, зокрема 1588 р., де йшлося про заборону поєднання між родиною вбитого шляхтича та убивцею на умовах звільнення злочинця від сидіння у вежі. Ув'язнення стало важливою частиною умов приятельського суду як акт покори винуватця, особливо у справах, обтяжених кровопролиттям. Поряд із тривалим терміном фіксувалося й суто символічне «сидіння» – упродовж кількох годин, що служило додатковою сатисфакцією для потерпілого та сприяло залагодженню конфліктних взаємин. Було вироблено й певний ритуал добровільного ув'язнення.

Канд. іст. наук *О.Сокирко* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) показав особливості двору та збройних слуг козацької старшини середини XVII–XVIII ст. Приватні загони, що виникли й формувалися паралельно з кристалізацією верхівки козацького стану, донині залишаються в історіографії малознаним явищем. Доповідь присвячувалася реконструкції феномену старшинських надвірних формувань – хоругов, збройних почтів слуг і челяді, а також залежних категорій реєстрових козаків (стрільців, курінчиків, осавульців), що були складовою частиною двору козацької аристократії.

Останню панель хронологічно об'єднали події XVIII ст. Д-р іст. наук *І.Скочиляк* (Український католицький університет, Львів) представив приклади співпраці шляхти та міщанських братств у сакральному просторі «Slavia Orthodoxa»/«Slavia Unita» у виборі владик на елекційних соборах руської церкви XVI–XVIII ст. Виборність ієрархії відображала великий вплив мирян у церкві та тісну пов'язаність її організаційної структури із суспільством, головню з провідною верствою – шляхтою й передовсім князями. Ця особливість Київської митрополії увиразнилася, очевидно, через втрату православною церквою впродовж XIII–XV ст. свого основного протектора – великого або місцевих удільних князів, які, за аналогією з візантійською практикою, мали вирішальне право на вибір і поставлення єпископату. Заміна цієї системи соборноправністю була своєрідною «компенсацією» за втрату «свого» опікуна, коли відповідальність за долю українсько-білоруської церкви стала не персоніфікованою (в особі князя), а колективною, інституціалізованою «народом єпархії». У Київській митрополії надзвичайна тривкість соборноправних традицій пояснюється регіональним феноменом – наявністю потужного братського руху та провідною роллю мирян (переважно дрібної й середньої шляхти)

в релігійному житті польсько-литовської держави. Зокрема Успенське ставропігійське братство (Львівська єпархія) здобуло безпрецедентну вагу у суспільному, культурному та церковному житті регіону, а його мирянський етос мав чи не визначальний вплив на теорію та практику елекційного соборування впродовж усього XVII й навіть початку XVIII ст.

Представниця Харківського національного університету імені В.Каразіна д-р іст. наук *Л.Посохова* у своєму виступі показала як реальні (до європейських університетів із метою «насититися досконалістю наук»), так і віртуальні (що породжувалися й стимулювалися інтересом до географічних відкриттів, «географічним вибухом», виокремленням самостійного курсу географії в навчальній програмі) подорожі студентів і викладачів православних колегіумів України XVIII ст. Доповідачка дійшла висновку, що ці процеси справили вплив не тільки на формування географічної свідомості, але національної та регіональної ідентичності.

Д-р іст. наук *А.Зінченко* (Київський університет імені Б.Грінченка) продемонстрував поширені у другій третині XVIII ст. в офіційному діловодстві Російської імперії та полкових канцелярій Слобожанщини маркери етнонаціональної ідентифікації місцевих мешканців. Було проаналізовано документи, які засвідчують етнічну фіксацію та етнополітичне розрізнення жителів.

Виступ канд. іст. наук *М.Яременка* (Національний університет «Києво-Могилянська академія») присвячувався ролі Києво-Могилянської академії в єднанні українських земель у XVIII ст. Ще історики XIX ст. зауважили навчання тут «закордонних» прибульців – уродженців Речі Посполитої, серед яких домінували представники українських воеводств, зокрема Руського. Аж до кінця 1790-х рр. сотні річпосполитських вихідців прибували до навчального закладу, долаючи державний і конфесійний кордони. У XIX ст., звертаючись до факту студій у Києві «закордонних» студентів, наголошували на конфесійному аспекті: мовляв, уніати йшли до православної академії або «латинських шкіл» Гетьманщини. Повоєнна українська радянська історіографія незмінно акцентувала на «зв'язках» українських земель Речі Посполитої з підросійськими теренами та їхньому «прагненні» до «возз'єднання». Аби зрозуміти, що підштовхувало вихідців із воеводств, де функціонували свої «латинські школи», до навчання в іншій державі, доповідач проаналізував документи XVIII ст. Отже, у матеріалах, що створювалися по «православний» бік кордону, серед мотивів стандартно фігурували втеча від «богомерзкої унії», бажання «православно обучатись» та «вічне в Росии жить». Детальне зіставлення цих формул із біографіями студентів дозволило виявити їх шаблонність, а уважніше вивчення джерел та широка контекстуалізація практик переміщень річпосполитських уродженців до Гетьманщини спонукає стверджувати про спільну причину прибуття в Київ представників різних соціальних груп – це намагання знайти своє «місце у житті» у сусідній державі, зробивши тут кар'єру та не повертаючись після навчання додому.

У рамках роботи кожної панелі відбувалися цікаві та плідні дискусії, під час яких обговорювалися головні тези доповідей учасників конференції, присвяченої ранньо-модерній людині XVI–XVIII ст.

О.Й.СТАСЮК (ЛЬВІВ)
МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО
РУХУ 1920–1950-х рр.»

Події Другої світової війни та пов'язаний із ними широкий спектр наукових тем і проблем продовжують привертати до себе пильну увагу дослідників, суспільства загалом, адже ціла низка фактографічних, теоретико-методологічних, історіософських та інших проблем ще й донині не з'ясовані. Як наслідок, дуже часто маємо справи з абсолютно протилежними оцінками причин і підсумків війни, системи політичних взаємин воюючих сторін, функціонування та ролі задіяних військово-політичних формацій, знакових постатей тощо. Професійний обов'язок істориків – донести до громадян правду про ці події, спираючись на ґрунтовне вивчення джерел й оминаючи будь-які політичні чи інші інсинуації. Саме таке завдання ставили перед собою учасники міжнародної наукової конференції, котра відбулася 25 жовтня 2013 р. у сесійній залі Львівської обласної ради. Організаторами заходу виступили Львівська обласна рада, Львівська облдержадміністрація, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, Львівський національний університет імені І.Франка, комунальне підприємство Львівської облради з питань здійснення пошуку поховань учасників національно-визвольних змагань та жертв воєн, депортації і політичних репресій «Доля», Центр незалежних історичних студій.

У конференції взяли участь близько 60 істориків із різних областей України та з-за кордону (у тому числі з Києва, Донецька, Львова, Миколаєва, Полтави, Одеси, Луцька, Острога, Пряшева (Словаччина) та ін.), що забезпечило науковому форуму міжнародний і міжрегіональний статус та надзвичайно насичену наукову програму. Учасники конференції зосередили свою увагу на наступних питаннях: історіографічні, джерелознавчі та термінологічні аспекти дослідження українського визвольного руху 1930–1950-х рр.; відносини з сусідніми народами й визвольними рухами Центрально-Східної Європи; проблеми української колаборації з нацистським і радянським режимами в контексті сучасної методології; морально-правові аспекти боротьби ОУН та УПА, діяльність національного руху опору під оглядом соціальної історії, регіоналістики, мікроісторії та біографістики.

Під час пленарного засідання з доповіддю «Український визвольний рух середини ХХ ст. у суспільно-політичних і наукових дискусіях сучасності» виступив *Анатолій Русначенко* (Київ), який указав на фігурантів дискусій та окреслив найбільш контр-аверсійні теми й проблеми, до яких зарахував засади ідейно-політичної платформи та програми ОУН, проголошення незалежності України актом від 30 червня, українсько-польське протистояння на Волині, відображення подій Другої світової війни в історичній пам'яті народу та ін. Дослідник наголосив, що розв'язка зазначених питань надалі здійснюється з двох протилежних позицій – україноцентричної та комуно-імперської, що перешкоджає формуванню єдиної української ідентичності й ставить нашу країну на грань геополітичного розколу. Доповідь А.Русначенка спровокувала серед присутніх полеміку з приводу термінологічного апарату проблеми, котрим послуговуються сучасні українські історики.

Професор Національного університету «Острозька академія» *Володимир Трофимович* у доповіді «Німецький чинник в українсько-польському протистоянні на Волині та Галичині в роки Другої світової війни» наголосив на суспільній значущості

питання, що спонукає вчених до проведення науково виваженого й точного аналізу минулих подій. На основі маловідомих джерел дослідник довів, що важливу роль в ескалації конфлікту відіграли позиції двох імперіалістичних держав – Німеччини та СРСР, які розігрували українську й польську карти.

Професор Житомирського державного університету імені І.Франка *Галина Стародубець*, виступаючи з доповіддю «На перетині двох світів: Волинь в умовах українського національно-визвольного руху 1940-х рр.», акцентувала увагу слухачів на непростій ситуації, що склалася у цьому регіоні в момент зародження там збройних формацій різних політичних спрямувань і була як наслідком політичних стратегій безпосередніх учасників війни, так і суто специфічних місцевих обставин. Значну частину виступу дослідниця присвятила аналізу українсько-польського збройного протистояння, відзначивши позитивну динаміку в дослідженні проблеми, яка полягає в переведенні дискусій із політичної площини в історичну, що неодмінно має позначитися на добросусідських взаєминах між обома народами.

Гор Мамонтов (Київ) у доповіді «Правові проблеми боротьби ОУН і УПА з точки зору сучасної юридичної науки» підкреслив, що аналіз зазначених подій у світлі норм міжнародного гуманітарного права й чинного законодавства України дозволить спростувати численні міфи про український національно-визвольний рух 1930–1950-х рр., позбавить обговорювані питання непотрібної емоційної напруги. Дослідник наголосив, що застосування міждисциплінарних підходів до вивчення проблематики періоду Другої світової війни бажане й доцільне, оскільки підвищуватиме продуктивність досліджень, сприятиме об'єктивнішому висвітленню подій.

Завершив пленарне засідання виступ львівського історика, завідувача кафедри історії України Українського католицького університету *Олександра Зайцева* на тему «Стратегія і тактика націоналістичного повстання у військовій доктрині Михайла Колодзінського». Доповідач охарактеризував воєнно-політичну доктрину ОУН міжвоєнного періоду, вступивши в дискусію з попередніми дослідниками зазначеної тематики стосовно її окремих положень.

Серед найбільш цікавих доповідей, які прозвучали під час секційних засідань, слід відзначити виступ мол. наук. співроб. Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, співробітниця Центру досліджень визвольного руху *Марти Гавришко* «Ставлення представників ліберального фемінізму до ОУН у 1929–1939 рр.». Дослідниця схарактеризувала Союз українок (1921 р.) та його політичну надбудову – Дружину княгині Ольги (1938 р.) як головних і послідовних репрезентантів ліберального фемінізму на західноукраїнських землях у міжвоєнний час та виділила кілька основних причин, які викликали конфлікти між цими організаціями й ОУН. На думку доповідачки, вони стосувалися як суто феміністичних (право на працю, «природа» жінки, репродуктивні функції, гендерні ролі жінок), так і національних (методи й форми політичної діяльності, політична програма) питань.

Доцент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк) *Оксана Каліщук* у виступі «Позиція провідів українського та польського визвольних рухів як чинник ескалації міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни» вказала на неправомірність закидів окремих, здебільшого польських науковців, які ескалацію конфлікту вбачають винятково в радикальній ідеології ОУН, оскільки ідеологія сама по собі не може бути причиною якихось подій у суспільній

історії, стосунках між народами. Посилаючись на фрагментарність джерельної бази досліджуваної проблеми, авторка наголосила, що зрозуміти природу українсько-польських взаємин періоду Другої світової можна лише в контексті попередньої історії співжиття двох сусідніх народів.

Канд. іст. наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Короленка *Людмила Бабенко*, опрацьовуючи тему «Агентурно-оперативні аспекти чекістської діяльності у процесі підготовки Львівського церковного собору 1946 р.», висвітлила технології й окремі методи радянських органів державної безпеки, спрямовані на ліквідацію Української греко-католицької церкви шляхом впливу на її ієрархів. Історик підкреслила цілковиту політичну заангажованість та антирелігійну спрямованість дій влади, вмонтованість органів держбезпеки у процес ліквідації церкви, на конкретних прикладах продемонструвала, що основні зусилля спецслужб у підготовці «об'єднавчого» процесу церков упродовж 1944–1945 рр. було спрямовано на руйнування єдності в поглядах і позиціях вищого керівництва УГКЦ та схиляння його до співпраці з радянською владою. Маловідомим сторінкам діяльності ОУН у міжвоєнний період присвячувалася доповідь київського дослідника, директора Музею УНР *Олександра Кучерука* «Категорія присяжних членів у структурі ОУН у 1930-х рр.».

У доповіді «Організація українських націоналістів та інтелігенція» ст. наук. співроб. Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України *Олександра Стасюк* проаналізувала соціальне тло національно-визвольного руху 1930–1950-х рр., виділила хронологічні, структурно-організаційні та регіональні особливості проблеми, наголосила на провідній ролі інтелігенції, яка впродовж усього періоду боротьби зберігала за собою цей статус усупереч асоціальної ідеї «ініціативної меншості», проповідуваній Д.Донцовим та ідеологами ОУН. Дослідниця висвітлила політику Організації українських націоналістів й Української повстанської армії стосовно залучення представників інтелігентних професій до лав підпілля, відзначила непростий характер стосунків ОУН та частини інтелігенції, котра не поділяла націоналістичних поглядів, указала на причини конфліктів і непорозумінь, навела відповідні статистичні дані. Проблеми соціального складу УПА торкнувся також *Андрій Боляновський* (Львів), який проаналізував наявність і роль іноземців у повстанських відділах упродовж 1943–1945 рр., обґрунтувавши хронологічні, структурні та кількісні аспекти теми.

Багато уваги під час роботи конференції було приділено питанням функціонування окремих структур і кадровому складу ОУН та УПА (*Михайло Романюк* (Львів) – «Структура та діяльність референтури служби безпеки Золочівського окружного проводу ОУН», *Василь Гльницький* (Дрогобич) – «Участь представників Східної України в національно-визвольному русі на теренах Карпатського краю ОУН (1945–1954 рр.)», *Віктор Ревегук*, *Надія Кочерга* (Полтава) – «Похідні групи ОУН у Полтаві (1941–1942 рр.)», *Андрій Сухих* (Острог) – «Протиборство групи УПА «Заграва» з Тернопільським партизанським з'єднанням імені М.С.Хрущова (1943–1944 рр.)»), історіографічним і джерелознавчим аспектам проблеми (*Георгій Папакін* (Київ) – «Джерельний контент визвольних змагань 1939–1956 рр.»), *Роман Грицьків* (Львів) – «Найновіша історіографія Української повстанської армії: концепції та підходи», *Володимир Ковальчук* (Київ) «Обліково-статистичні документи УПА та їх значення», *Ігор Гаврилів* (Львів) – «Українсько-польський конфлікт напередодні та в роки Другої світової війни: спроба аналізу сучасних досліджень»), біографістиці національно-визвольного руху (*Андрій*

Сова (Львів) – «Фізичний вишкіл членів УВО та ОУН у міжвоєнній Галичині (на прикладі Романа Шухевича)», *Василь Футала* (Дрогобич) – «Історіографічний образ Євгена Коновальця» та ін.

У перерві між пленарним і секційними засіданнями відбулася презентація нових видань. Із черговим науковим збірником статей з серії «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (голова редколегії М.Литвин, упорядники й наукові редактори М.Романюк, О.Стасюк; вип.24, Львів, 2012 р.), присвяченим тематиці національно-визвольного руху середини ХХ ст., присутніх ознайомила науковий редактор видання, ст. наук. співроб. Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України О.Стасюк. Дослідник біографії та публіцистичної спадщини Петра Федуна («Полтави») *Михайло Романюк* повідомив про вихід другого тому збірника «Концепція самостійної України: Документи і матеріали» (упорядник і відповідальний редактор М.Романюк; Львів, 2013 р.), до якого ввійшли нововіднайдені праці оунівського публіциста та його епістолярна спадщина.

Перед учасниками конференції виступили також наукові співробітники Національного музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького» *Ігор Дерев'яний* та *Ірина Єзерська*, які презентували монографії І.Дерев'яного «Сила волі: Євген Коновалець» (Львів, 2013 р.) та І.Геля «Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ ст.» (редактор та упорядник І.Єзерська; Львів, 2013 р.). Ці книги побачили світ у серії «Наш формат історії» – спільному видавничому проєкті Центру досліджень визвольного руху, Мистецької агенції «Наш формат» та львівського видавництва «Часопис».

Відтепер за сприяння Львівської обласної ради конференція, присвячена проблемам українського національно-визвольного руху середини ХХ ст., проводитиметься у Львові щорічно. Організатори планують розширювати тематику обговорюваних проблем та коло учасників, запрошуючи до співпраці фахівців із суміжних дисциплін, а також відомих громадсько-політичних діячів та журналістів задля перетворення конференції на впливовий науковий форум, який сприятиме формуванню нового бачення вітчизняної історії.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Богдашина Е.Н.

Источниковедение истории Украины: вопросы теории, методики, истории. – Х.: Сага, 2012. – 234 с.

Богдашина Е.Н.

Позитивизм в исторической науке на Украине (60-е гг. XIX – 20-е гг. XX вв.). – Х.: ХНУ им. В.Н.Каразина, 2013. – 588 с.

Видатні болгари в історії України =

Известни българи в историята на Украйна / Редкол. Х.Й.Роглев, Г.Б.Мунін, В.Г.Відінски та ін. – К.: Кондор, 2012. – 256 с.

Видатні поляки в історії України = Wybitni

Polacy w dziejach Ukrainy / Редкол. Г.Б.Мунін, В.В.Солдатенко та ін. – К.: Кондор, 2012. – 256 с.

Гедьо А., Терентьева Н.

Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – 480 с.

Горбуrow Е.Г.

Николаевская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы свидетельствуют / Е.Г.Горбуrow, К.Е.Горбуrow, Л.Л.Левченко, М.А.Мельник. – Николаев: П.Н.Шамрай, 2014. – 348 с.

Денисов Ю.Н.

Борьба за наследство Киевской Руси: Краков, Вильнюс, Москва. – Москва: Флинта; Наука, 2011. – 384 с.

Дипломатична діяльність України у

сучасному світі / Відп. ред. В.Ф.Солдатенко. – К.: Наук. думка, 2013. – 272 с.

Дніпровські лощмани: Нариси з історії та історіографії: Пам'яті А.В.Бойка / В.Андреев, С.Білівненко, О.Белов. – Херсон: ХДМІ, 2012. – 352 с.

Елинек Й.А.

Карпатская диаспора: Евреи Подкарпатской Руси и Мукачевы (1848–1948). – Ужгород: Изд-во В.Падяка, 2010. – 498 с.

Етнічна історія народів Європи: 36. наук.

пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – Вип.27. – К.: УНІСЕРВ, 2008. – 162 с.

Етнічна історія народів Європи: 36. наук.

пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – Вип.28. – К.: УНІСЕРВ, 2009. – 174 с.

Етнічна історія народів Європи: 36. наук.

пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – Вип.29. – К.: УНІСЕРВ, 2009. – 150 с.

Етнічна історія народів Європи: 36. наук.

пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – Вип.30. – К.: УНІСЕРВ, 2009. – 134 с.

Етнічна історія народів Європи: 36. наук.

пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – Вип.31. – К.: УНІСЕРВ, 2010. – 134 с.

Етнічна історія народів Європи: 36. наук.

пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – Вип.32. – К.: УНІСЕРВ, 2010. – 157 с.

Етнічна історія народів Європи: 36. наук.

пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – Вип.33. – К.: УНІСЕРВ, 2010. – 159 с.

Етнічна історія народів Європи: 36. наук.

пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – Вип.34. – К.: УНІСЕРВ, 2011. – 142 с.

Етнічна історія народів Європи: 36. наук.

пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – Вип.35. – К.: УНІСЕРВ, 2011. – 118 с.

Етнічна історія народів Європи: 36. наук.

пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – Вип.36. – К.: УНІСЕРВ, 2011. – 122 с.

Етнічна історія народів Європи: 36. наук.

пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – Вип.37. – К.: УНІСЕРВ, 2012. – 128 с.

Етнічна історія народів Європи: 36. наук.

пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – Вип.38. – К.: УНІСЕРВ, 2012. – 134 с.

Етнічна історія народів Європи: 36. наук.

пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – Вип.39. – К.: УНІСЕРВ, 2013. – 154 с.

Етнічна історія народів Європи: 36. наук.

пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – Вип.40. – К.: УНІСЕРВ, 2013. – 168 с.

Етнічна історія народів Європи: 36. наук.

пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – Вип.41. – К.: УНІСЕРВ, 2013. – 148 с.

З любов'ю до народів: Ювілейний збірник на пошану чл.-кор. НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-річчя від дня народження / Гол. редкол. П.С.Сохань. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, 2013. – 356 с.

Захаров А.

«Спящий институт»: Федерализм в современной России и в мире. – Москва: Новое литературное обозрение, 2012. – 144 с.

Київ: війна, влада, суспільство 1939–1945:

За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Редкол. В.А.Смолій (гол.), О.Є.Лисенко (відп. ред.); упор. Т.В.Вронська, Т.В.Заболотна, О.Є.Лисенко, Т.В.Пастушенко. – К.: Темпора, 2014. – 864 с.

Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1919–1969 / Упор. Ю.Горбач, Н.Московченко, І.Преловська. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2011. – 744 с.

Нагорна Л.

Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. – К.: ІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ, 2014. – 382 с.

Наукові записки / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – Вип.4 (66). – К.: ІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ, 2013. – 288 с.

Наукові записки / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – Вип.5 (67). – К.: ІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ, 2013. – 404 с.

Наукові записки / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – Вип.6 (68). – К.: ІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ, 2013. – 328 с.

Путро О., Путро А.

Студенти-іноземці Київської духовної академії і семінарії (XIX – поч. XX ст.). – К.: НАКККіМ, 2011. – 340 с.

Русская акция помощи в Чехословакии: История, значение, наследие / Сост. Л.Бабка, И.Золотарёв. – Прага: Русская традиция, 2012. – 360 с.

Сас П.

Полководець Петро Сагайдачний. – К.: Кліо, 2014. – 280 с.

Скоропадські: Родинний альбом / Упор.

Т.Осташко, Ю.Терещенко. – Кн.1. – К.: Темпора, 2014. – 504 с.

Скоропадські: Родинний альбом / Упор.

Т.Осташко, Ю.Терещенко. – Кн.2. – К.: Темпора, 2014. – 496 с.

Скоциляс І.

Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: Організаційна структура та правовий статус. – Л.: Вид-во УКУ, 2010. – 832 с.

Слово про полк Ігорів: Поема-епос / Пер. Н.І.Попель. – Вид. 2-ге, доп. – Одеса: Друк, 2002. – 56 с.

Смеречанський Р.

Віків минулих твердь: Городенківщина в старих документах і світлинах / Р.Смеречанський, О.Каглян, І.Миронюк, В.Никифорок. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. – 200 с.

Союз українських студентських

організацій в Німеччині та вільному місті Данцигу у середині 1920-х рр.: Зб. док. / Упор. Д.Бурім. – К.: Укр. письменник, 2014. – 328 с.

Студії пам'яті в Україні (Історіографічний дискурс: Бібліографічний покажчик) / Упор. А.М.Киридон, О.Я.Воляннюк, В.І.Огієнко. – К.: Пріоритети, 2013. – 294 с.

Токар Л.

Наукові основи українознавства. – К., 2013. – 352 с.

Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / За ред. о. Ю.Мищика. – Т.10. – К.: ВД «Киево-Могилянська академія», 2014. – 527 с.

Ченцов В.В.

Політичний розшук у царській Росії: Жандармерія і охрнка. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2010. – 280 с.

Ченцов В.В.

Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Вид. 2-ге. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2010. – 482 с.

Чобіт Д.

Битва під Берестечком. – Броди: Просвіта, 1999. – 32 с.

Чобіт Д.

Броди та його округу княжих часів Русі-України: X–XV ст. (Военно-історичне дослідження). – Броди: Просвіта, 2008. – 244 с.

Чобіт Д.

Знамениті пам'ятки Підкаменя. – Броди: Просвіта, 2008. – 56 с.

Чобіт Д.

Золочівський замок. – Броди: Просвіта, 2011. – 48 с.

Чобіт Д.

Кримськотатарське військо у Берестецькій битві: До питання про так звану «зраду хана». – Броди: Просвіта, 2013. – 64 с.

Чобіт Д.

Підгірці: історико-архітектурна перлина України. – Броди: Просвіта, 1998. – 64 с.

Чобіт Д.

Парламентська криза в Україні: Причини. Перебіг. Наслідки (січень – червень 2000 р.). – К.; Броди: Просвіта, 2001. – 256 с.

Чобіт Д.

Топоніми готського походження центральної частини Волино-Подільського пограниччя. – Броди: Просвіта, 2012. – 52 с.

Чобіт Д.

Фортифікація міста Броди XVI–XVII ст. – Броди: Просвіта, 2010. – 184 с.

Чобіт Д.

Як виникло місто Броди. – Броди: Просвіта, 2002. – 48 с.

Чорноморська минувшина: Записки

Відділу історії козацтва на Півдні України / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.6. – Одеса: Бровкін О.В., 2011. – 196 с.

Чорноморська минувшина: Записки

Відділу історії козацтва на Півдні України / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.7. – Одеса: Бровкін О.В., 2012. – 184 с.

Чорноморська минувшина: Записки

Відділу історії козацтва на Півдні України /

Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.8. – Одеса: Бровкін О.В., 2013. – 216 с.

Шевченківська енциклопедія: У 6 т. / Гол. редкол. М.Г.Жулинський. – Т.3: І–Л. – К.: Ін-т літ-ри ім. Т.Г.Шевченка НАНУ, 2013. – 888 с.

Шевченківська енциклопедія: У 6 т. / Гол. редкол. М.Г.Жулинський. – Т.4: М–Па. – К.: Ін-т літ-ри ім. Т.Г.Шевченка НАНУ, 2013. – 808 с.

Шитюк М.М., Погорелов А.А., Губанов О.О. Соціально-економічна адаптація українського населення, депортованого з Польщі в Південну Україну в 1944–1947 рр. – Миколаїв, 2013. – 659 с.

Шматов Н.

Это было под Большой Лепетихой (декабрь 1943 г. – январь 1944 г.) / Упор. В.Мільчев. – Запоріжжя, 2010. – 92 с.

Яровая Е.А.

Геральдика генуэзского Крыма. – Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2010. – 208 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

On the 100th Anniversary of the World War I

- REIENT O.P., YANYSHYN B.M.** The Great War of 1914–1918s in the Modern Ukrainian Historiography 4
- DONIK O.M.** All-Russian Zemstvo Union in Ukraine: Structure, Directions and Results 22
- ZHVANKO L.M. (Kharkiv).** The Creating Process of the Ethic Committee for Refugees in Ukrainian Lands during the World War I 38
- SYNIAVS'KA L.I. (Cherkasy).** The Finance Activity of the Government of Russian Empire Influence to the Development of Heavy Industry of the East and South Ukraine in 1914–1916s 56
- BASENKO I.V.** The Image of Germans in the War Poetry: Based on the Materials of Kyiv Press (August – December, 1914) 70

Commemorating the 200th Anniversary of T.H.Shevchenko Birthday

- KOLESNYK I.I.** Biographical World of Taras Shevchenko 78
- HOLYK R.YO. (Lviv).** Shevchenko's Creation: the Reading and Social and Ideological Representation in Halychyna 19th –20th Centuries 100

***

- KOZIUBA V.K.** St.Virgin Desiatynna Church in Kyiv (Brief Historical Sketch) ... 116
- KOTENKO A.L. (St.Petersburg, Russian Federation).** Ethnography-Statistic Expedition of P.Chubyns'kyi to the South-Western Land 128
- KULIKOV V.O. (Kharkiv).** Foreign Entrepreneurs as the Importers of Capital, Innovations and Management in Ukrainian Provinces of Russian Empire in the Late 19th – Early 20th century 152

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- YAS' O.V.** The Monograph “Political and Economic Relations of Ukraine and Russia in the Middle 17th Century” in the Scientific Heritage of F.Shevchenko (Commemorating the 100th Anniversary of His Birthday) 168

LETTER TO THE EDITORIAL BOARD

- PYSARENKO YU.V.** After All, there was Three Holodomors in Ukraine! 201

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Shandor V. Podkarpatská Rus od Vzniku ČSR po Sovětskou Anexi (Očima Přímého Účastníka Události) (**M.Mušinka, Prešov, Slovakia**) 205
- Studenna-Skrukwa M. Ukraínski Donbas: Oblicza Tozsamości Regionalnej (**V.V.Tel'vak, Drohobych**) 212
- Magocsi P.-R. Crimea: Our Blessed Land (**O.I.Halenko**) 219

CHRONICLES

- MYKHAILOVS'KYI V.M.** International Conference “Early Modern Human: Space – Authority – Law of 16–18th Century” 227
- STASIUK O.YO. (Lviv).** International Scientific Conference “The Researching of Ukrainian Liberation Movement of 1920–1950s Problems” 233

- New Publications** Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 237